

FRÅN BORÅS OCH
DE SJU HÄRADERNA

1984

KULTURHISTORISKA FÖRENINGEN

FRÅN BORÅS OCH
DE SJU HÄRADERNA
1984

ÅRGÅNG 37

KULTURHISTORISKA FÖRENINGEN

Redaktör:
ANDERS LARSON

Författarna är ensamma ansvariga
för innehållet i sina uppsatser

ESKILS TRYCKERI AB BORÅS
1984

INNEHÅLL

DE INDELTA SOLDATERNA VID MARKS KOMPANI AV ELFSBORGS REGEMENTE UNDER 1800-TALET

av Torsten Ingeborn

I. Inledning	8
II. Ett landskapsregementes uppkomst och ålder	9
III. Rekrytering.....	15
IV. Soldatens ställning som arbetstagare gentemot rote och krigsmakt	26
V. Soldaten	32

JOHAN ABRAHAM GYLLENHAALS ANTECKNINGAR

FRÅNBREDARED OCH BOLLEBYGD 1771

av Sven Kilander

LÄKEKONSTEN I BORÅS FRAM TILL ÅR 1850

av Carl-Magnus Stolt

GLASBRUK I MOSSEBO UNDER 1800-TALET

av Torbjörn Fogelberg

DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING

Årsberättelse 1983

Gåvor 1983

FRÅN HEMBYGDSFÖRENINGARNA

DE INDELTA SOLDATERNA VID MARKSKOMPANI A V E L F S B O R G S R E G E M E N T E U N D E R 1 8 0 0 - T A L E T

av Torsten Ingeborn

Nr 289 Berg

Den siste indelte soldaten på roten 289 Björkered, Töllsjö socken.

INLEDNING

Föreliggande uppsats vill belysa en del av den indelte soldatens förhållanden. Källmaterialet utgöres till stor del av handlingar ur Kungl. Krigsarkivets arkiv beträffande Elfsborgs Regemente.

Som arbetsområde har jag valt Marks kompani, men även gjort vissa avvikelser här ifrån.

Tyvärr finns det sparsamt med sammanhängande handlingar, varför det finns många uppgifter som inte har kunnat behandlas i tidsföljd. Av detta skäl har undersökningarna måst begränsas till 1800-talet.

Uppsatsen är ingalunda helt uttömmande utan många fler intressanta förhållanden finns att belysa.

II. ETT LANDSKAPSREGEEMENTES UPPKOMST OCH ÅLDER.

1. KNEKTEHÅLLETS UPPKOMST UNDER 1500-TALET.

Knekt är en benämning som från början brukades på sådana befattningar som dräng, tjänare, biträde, lärling, gesäll, arbetare men även fotsoldat. Ordet har införts till vårt land från tyska språket, i vilket knekt alltjämt betyder dräng. I vårt land kom ordet knekt redan på 1520 talet att användas i betydelsen soldat.

Gustav Vasa införde i Sverige en militär knektorganisation som omfattade dels årspenningsknektar (ständigt tjänstgörande), dels borglägersknektar, sådana som var inkvarterade hos prästerna i städerna. De erhöll kost och logi samt en mindrelön. Dels knektar "som hålla sig själva". Det vill säga besuttna män, som i fredstid skötte sin jord men mot en mindre lön åtog sig att vid kallelse göra krigstjänst. ¹⁾

Från och med 1542 åtog sig landskapen att sätta upp ett visst antal knektar. Detta vårt första egentliga "knektehåll" omfattade år 1543 2000 man. Beslutet härom fastställdes genom 1544 års riksdag. Underhållsprinciperna, som ovan nämnts var flera. Borglägersknektar, "slottsknektar som hålla sig själva" o.s.v. Gemensamt för dem alla var, att de erhöll sold och att konungen hade oinskränkt makt över knektarnas användning. Av 1545 års krigsartiklar framgår, att landskapens förbud mot uppbådets förande utanför rikets gränser icke gällde dessa konungens knektar. "De skulle låta sig bruka godvilligt, som de trogne tjänare och undersåtar oförvägerligen till lands och vatten, i skogar, på berg och i dalar, inom och utom, i fredliga och ofredliga tider emot alla våra vedersakare och fiender eljest efter våra och sakernas nödtorfter. ²⁾

Knektehålllet var alltså en av de rekryteringsformer som skulle fylla kommande tiders behov av infanteri. 1544 års riksdagsbeslut innehöll vissa grundläggande bestämmelser, hur utskrivningen eller tjänsteplikten skulle utgå. I högsta nöd skulle var man, eljest var sjätte man, utgå. Dessa normer kom givetvis att växla efter behovet men kom i stort sett att gälla i över hundra år.

Under Gustav Vasa tid inrättades ståthållardömet Västergötland som var landskapets administrativa enhet. 1634 delades landskapet i Älvsborgs län och Skaraborgs län. 1680 kom Dalsland att tillhöra Älvsborgs län. ³⁾

Mönsterrullorna från 1550-talet visar, att de små landskapens krigsfolk vanligen bildade en fänika ⁴⁾ de större landskapen flera. Utskrivningen tillgick så att

hövitsmannen och fogden eller en kunglig kommissarie i samråd utskrev det erforderliga antalet rekryter ute i bygderna, sedan först alla ”gamble knektar” enrullerats. Denna godtyckliga metod medförde klagomål och systemet ändrades så att utskrivningen företogs av en sockennämnd av tolv bönder. En förordning 1577 förklarade skyldiga till utskrivning dels vissa kategorier löst folk, dels alla vapenföra mellan 20 och 40 år, dock under hänsyn till att tillräcklig hjälp skulle sparas till gårdarnas skötsel. 1591 ändrades bestämmelserna så att 20 gårdar gemensamt skulle lämna en knekt, lika för krono-, skatte- och frälsehemman. Vissa hänsyn togs till hemmanets olika bärgningsvillkor. Detta erinrar närmast om det senare så kallade indelningsverket. Lönestater från Erik XIV:s tid visar, att knektarna hade årslön, och senare tillkom årskläde. Redan tidigt tilldelades hemman som förläning åt befäl.⁵¹

Gustav II Adolf skapade den regementsorganisation, som i stort sett gällde till 1925. Under åren fram till 1620 organiserades infanteriet i sex landskapsregementen. Från 1623 uppdelades dessa regementen i vardera tre, vilkas rekryteringsområde i stort sett sammanföll med landskapsgränserna. Denna regementsorganisation stadfästes i 1634 års regeringsform.

Utskrivningen skulle enligt Gustav II Adolfs mening gälla ”de tjänligaste och friskaste”, men formellt kunde alla komma i fråga.

Ständerna var måna om att till utskrivning förordna ”tjänligt folk som drängar, löskarlar, inhysemän och andra”, även ”lösdrivare, fördelskarlar, som gå på sin egen hand och ingen äro till tjänst förbundne”⁶¹). Lejdning var tillåten. Hären utgjorde vid denna tid 35.000 man. Underhållet förblev kronans skyldighet, så länge som kronan behöll sin rätt att rekrytera förbanden genom utskrivningar.

2. INDELNINGSVERKET UNDER 1600-TALET.

Från 1600-talets slut kom härordningen i över 200 år att karaktäriseras av indelningsverket och det ständiga knektehållet, vilket innebar en för försvarsändamål utkrävd realskatt, som var lagd på jorden. Officerarna och underofficerarna avlönades med kronohemman. Den jordägande befolkningen hade åtagit sig att rekrytera arméns manskap (soldater och korporaler) samt att i stort sett svara för dess underhåll.

Överenskommelsen innebar för varje landskap skyldigheten att upprätta och i fred underhålla ett regemente om 1200 man, korporaler och gemena. Regementsområdet indelades för detta ändamål i 1200 rotar, vilka var och en skulle rekrytera och underhålla en soldat. Rekryteringen av krigsmaktens manskap hade tidigare mestadels skett genom utskrivningar. Någon stående armé hade ej existerat, om man bortser från en del värvade trupper.

Ett undantag utgjorde trupperna från Dalarna och en del av Norrland, vilka sedan Gustav II Adolfs tid åtagit sig att själva svara för rekryteringen av soldater och sålunda var befriade från utskrivningar. Det vill säga att det underhölls ständigt i såväl krig som fred. Denna föregångare till indelningsverket hade

införts på respektive landskaps begäran och ansågs fördelaktigt för kronan. Allmogen i dessa landskap slapp utskrivningarna och kronan hade en viss truppstyrka garanterad. Vid 1680 års riksdag ifrågasattes systemets införande i övriga landskap, men det blev endast antaget i Finland. År 1682 framlade Karl XI förslag om ständigt knekتهåll i varje landskap med regementen om 1200 man. Sedan bondeståndet, som var mest berört, hade antagit förslaget, tillkom ett riksdagsbeslut i form av ett kontrakt mellan konungen och de olika landskapen med undantag av Småland och Västergötland som först i slutet av 1600-talet antog förslaget om det ständiga knekتهållet. Genom förslaget hade allmogen förpliktat sig att ständigt hålla regementet fulltaligt, det vill säga att svara för rekryteringen och i huvudsak allt som hörde till underhållet. Från kronans sida lovades i gengäld frihet från utskrivning, en frihet för den jordbrukande befolkningen. Systemet gällde inte bara infanteriet utan även flottan (Båtsmanhålllet). Fördelningen på jorden av knekتهållet, den så kallade roteringen, sköttes av särskilda provinskommissarier. Jorden upptecknades och fördelades på rotar. Varje rote skulle uppsätta en soldat. Rotarna sammanfördes till kompanier om 150 man. Från roteringen befriades adelns sätes- och tillhörande gårdar inom rå och rör,⁷⁾ rustningshemman, indelta befälshemman, prebendehemman,⁸⁾ Ödeshemman länsmans-, gästgivare- och postbönders hemman. Som regel skulle varje rote svara för sin soldat. Indelningsverkets bestånd stadfästes i 1719, 1720 och 1772 års regeringsformer och upphörde först 1892 i så måtto att staten övertog de kostnader som ålegat rotebönderna. Först 1901 beslöts, att den indelta armén skulle upphöra i mån av knektarnas avgång.⁹⁾

3. ELFSBORGS REGEMENTE

Elfsborgs Regemente leder sitt ursprung från de fänikor, som Gustav Vasa uppsatte i Västergötland och Dalsland. Fänikornas styrka var från början 500 man, men sjönk sedan avsevärt. Från början upprättades inom de tre landskapen kring Väneren en fänika. Den delades senare i två. En rekryterades från nuvarande Älvsborgs län jämte tre härader i Skaraborgs län. Under Gustav Vasa hade antalet fänikor vuxit till fyra och i början av 1600-talet nåddes det största antalet, tretton, men den enskilda fänikans styrka hade då minskats. Ur fänikorna från Elfsborgs län växte Elfsborgs regemente fram 1624.¹⁰⁾

Genom Gustav II Adolfs omorganisation av det svenska försvarsväsendet sammanfördes fänikorna i landskapsregementen, och Elfsborgs regemente kom därigenom huvudsakligen att rekryteras i den så kallade sjuhäradsbygden, nämligen ur Marks, Kinds, Redvägs, Åhs, Vedens, Gäsene och Bollebygds härader och benämndes Elfsborgs läns Infanteriregemente. När Karl XI:s indelningsverk var genomfört, kom regementet att kallas Elfsborgs läns regemente och sedermera Elfsborgs regemente som allt fortfarande gäller.¹¹⁾

Från 1797 till 1914 övades regementet på Fristads hed, där numera Fristads Folkhögskola är belägen och utnyttjar regementets gamla lokaler. 1914 inflyttade

N

ÄLVSBOGARNAS
ÅTTA
KOMPANIOMRÅDEN

Kompaniområden i Sjuhäradsbygden.

regementet till nya kaserner i Borås, där det alltjämt är förlagt med beteckningen I 15. Det kan nämnas, att Karl XI i Alingsås inspekterade regementet den 29 och 30 juli 1685 samt kronprins Adolf Fredrik den 1 september 1749.

Vid indelningsverkets genomförande kom regementet att bestå av åtta kompanier fördelade på de olika häraderna:

1. Lifkompaniet
2. Marks kompani

3. Södra Kinds kompani
4. Åhs kompani
5. Vedens kompani
6. Norra Kinds kompani
7. Gäsene kompani
8. Redvägs kompani

Varje kompani bestod som tidigare nämnts av 150 man. Lifkompaniet rekryterades från Marks härad. Bollebygds härad hade inget eget kompani utan ingick i Marks kompani. Dessa härader gränsar intill varandra. I Bollebygds härad ingår socknarna Björketorp, Töllsjö och Bollebygd.

Rotarnas fördelning på olika socknar enligt följande:

Från Björketorp	25	rotar
” Bollebygd	23	”
” Töllsjö	13	”
” Surteby	4	”
” Fotskäl	20	”
” Tostared	5	”
” Hajum	9	”
” Sätilla	27	”
” Hyssna	15	”

I Marks kompanis rekryteringsområde ingick även 9 rotar från Göteborgs och Bohus län, nämligen:

Från Partille	5	rotar ¹²⁾
” Örgryte	3	”
” Härryda	1	”

Från och med 1690 erhöll kompanierna namn efter den trakt, där de var förlagda. Tidigare hade de namn efter kompanichefen, men Marks kompani, som utgjorde andra kompaniet, kallades förste majors kompani ända fram till 1835, från 1836 Marks kompani. Livkompaniet eller första kompaniet var ursprungligen det som stod under regementschefens direkta befäl.

4. ALLMOGENS FÖRSÖK ATT FÅ KNEKTEHÅLL INFÖRT I MARK I STÄLLET FÖR UTSKRIVNING.

Hur var då inställningen till införande av det ständiga knekتهållet i Sjuhäradsbygden? Redan under riksdagen 1682 hade allmogen i Marks härad på eget bevåg samlats och utsett en fullmäktige, som skulle bege sig till Stockholm för att hos konungen ansöka om knekتهåll. Han uppsökte först landshövdingen i Vänersborg, vilken avrådde honom med motiveringen om svårigheterna med de små

hemmanen och hänvisade honom till ortens riksdagsmän för att ta råd av dem. Även de avrådde honom och han begav sig hem igen utan att ha uppsökt konungen som avsikten var.

Efter hans hemkomst sammankallades allmogen genom budkavle till ett möte. På detta möte enades man om en förnyad ansökan om knektehåll. Två bönder fick i uppdrag att resa till Stockholm och de lyckades att hos konungen utverka en resolution den 14 mars 1683. Ansökningen bifölls, men med det uttryckliga villkoret, att regementet finge "sin fyllnad", vilket innebar att regementet skulle omfatta 1200 man. I ett brev från samma datum underrättades landshövdingen om resolutionen. Men när utskrivningen av manskap skulle börja den 29 mars, hade ett kungl. brev av den 21 mars förändrat situationen. Landshövding von Vicken hade nämligen i ett brev den 21 mars till Kungl. Maj:t berättat, att allmogen hade hållit hemliga sammankomster angående det ständiga knektehållet och att kallelse hade utgått genom budkavle utan någon kronobetjänts vetenskap, att stort buller uppstått då kungörelsen om utskrivningen upplästes i kyrkan och att de utsedda representanterna, som hade besökt konungen, hade sänts utan att efter lag först ha förskaffat sig landshövdingens föreskrift. På grund av allt detta hade konungen i sitt nya brev förklarat allmogen ovärderlig till den givna resolutionen av den 14 mars och förordnat, att utskrivningen först skulle äga rum. Ville bönderna gå med härpå, skulle de sedan kunna få förena sig om ett ständigt knektehåll. Det visade sig till en början omöjligt att få bönderna att godvilligt gå med på detta. Först sedan några officerare vid ett handgemäng sårat några av bönderna, fogade dessa sig i att bli utskrivna.

Motstånd mot utskrivningen hade även förekommit inom andra härader. Marks härads allmoge hade till straff för sitt förhållande vid utskrivningen ålagts att genom deputerade hos konungen be om tillgift för sin förseelse. Då de hos landshövdingen anhöll om intercession härför, framställde de också en begäran, att landshövdingen skulle rekommendera dem till erhållande av ständigt knektehåll. Landshövdingen förklarade sig icke kunna göra detta, förrän de erhållit Kungl. Maj:ts fullkomliga nåd, men underrättade konungen om att han hade märkt, att de efter erhållen tillgift hade för avsikt att göra ansökan därom. Den 24 maj 1683 fick landshövdingen i uppdrag att tillförsäkra dem konungens nåd och bragte det ständiga knektehållet på tal under hänvisning till deras ansökan. Konungen förklarade sig gärna vilja villfara deras begäran, såvitt regementet blev 1200 man starkt.

Allmogen fick hårda straff för sina förseelser. En dömdes till döden, en till fängelse, åtskilliga till gatlopp och böter. Straffen blev dock sedermera mildrade.

Efter många skriftväxlingar kom man den 17 juli 1684 till en slutlig överenskommelse, vilken först 10 december 1685 stadfästes av konungen. En av svårigheterna var bland andra, hur man skulle överföra de gamla knektarna på de nya rotarna.¹³⁾

III. REKRYTERING

5. KRAV FÖR ATT BLI ANTAGEN SOM SOLDAT.

Under indelningsverkets första århundrade uppstod ofta problem, hur rotebönderna skulle fylla behovet av soldater. 1800-talets kraftiga befolkningstillväxt ändrade helt på detta förhållande. Dåtidens produktionskälla var åkerjorden. Det är dagsverkstorparnas och backstugusittarnas epok. Rotebönderna fann utan större svårighet ynglingar som ville ägna sig åt soldatyrket. Att vara soldat var avgjort bättre än att vara dräng. Man erhöll livets nödtröft men knappast något mer. Då tillgången på hugade män, som ville ägna sig åt soldatlivet var god, sattes givetvis kraven högt på dem som uttogs. Rotebönderna skulle beflita sig om "ansenligt och stort folks insättande i tjänsten" • Kronan fastställde vissa krav. De skulle äga "fullgod kroppsväxt och styrka". "Inga synliga lyten fick vidlåta dem". – Fullkomliga till växt och hurtighet. – Friska och sunda, jämväl utan hemliga sjukdomar och bräckligheter. – Ofelbart äga karlavuxna lemmar, lynne och anseende, samt vara raka, friska och rätbenade, jämväl hava hår och åtminstone ämne till skäggväxt. ¹⁴⁾

Ursprungligen fanns det dock ingen angiven miniålder för soldaten. Så småningom fastställdes dock att han måste vara 17 år men under 36. År 1871 fastställdes högsta anställningsålder till 25 år. Detta berodde på att i annat fall hann han ej tjänstgöra de 25–30 år som erfordrades för att erhålla pension och övriga avskedsförmåner.

Som ett villkor för att bli antagen som soldat måste ifrågavarande sökande uppvisa ett intyg från vederbörande präst att han ägde nödiga kunskaper i kristendomskunskap och hade god frejd.

Från ett annat kompani återges här ett intyg för drängen Anders Jonsson född 1813, och som anställdes den 12 oktober 1836 på roten 1155 Olofsered västra, i Ödenäs socken, Kullings härad vid Vestgöta Dals regemente.

En så kallad rackare var frikallad från krigstjänst. Den som ville undslippa krigstjänst behövde bara slakta en häst och om en soldat flådde en häst fick han avsked. Den som varit rackare kunde ej bli krigare. Denna möjlighet att slippa från krigstjänst utövades tydligen, ty den 3 november 1743 utkom en förordning som stadgade att Kongl. Maj:t till att hämna ovannämnda skadeliga och lastbara medel att tvinga sig ur krigstjänsten, för skäligen och rättvist prövat att den som betjäning hos någon skarprättare, eller hans drängar söker, i mening att därmed

krigstjänst undgå. evad han därtill antagen och förfallen är, att samme skall för en så straffbar illvilja och arghet, först straffas med 15 par spö, och sedan till arbete vid någon fästning på behaglig tid försändas. ¹⁵⁾

I allmänhetens uppfattning borde soldaten vara en prydnad för socken. Det var också myndigheternas önskan. Kravet på kroppslängden var i slutet på 1700-talet att rekryten skulle mäta elva kvarter ¹⁶⁾ och 2 tum = 168 cm. Dessa krav sjönk så småningom till 163 cm. men bröstvidden skulle vara 80 cm. och lägsta vikt 55 kilo (1897) ¹⁷⁾

6. ANTAGNA SOLDATER UNDER ÅREN 1801–1810.

(antal, civilstånd, medelålder, medellängd)

Sammanlagt anställdes 97 soldater under tioårsperioden 1801–1810. Av dessa var 67 stycken ogifta och 30 stycken gifta.

År	antal	medelålder
1801	8 st.	24,5 år
1802	9 "	22,7 "
1803	7 "	23 "
1804	1 "	34 "
1805	17 "	22,9 "
1806	28 "	25,6 "
1807	13 "	26,2 "
1808	– "	– "
1809	7 "	27 "
1810	7 "	25 "

Medelåldern för hela antalet anställda dessa år var 23,6 år. Dessa 97 soldater hade längden lägst 11 kvarter ¹⁸⁾ och 1 tum=167 cm, och högst 12 kvarter och 2 tum=182 cm. Medellängden var 11 kvarter och 3 tum=172 cm. Första gången "fot" användes var 1810. För den sist anställde detta år är angivet 5 fot och 8 tum. Var de anställda hade sin hemvist och vilken deras tidigare sysselsättning var, är inte angivet.

7. 1849 ÅRS GENERALMÖNSTRINGSRULLA FÖR MARKS KOMPANI.

Att just 1849 års rulla kommit att utnyttjas särskilt mycket i denna undersökning, beror på att denna rulla var betydligt mer detaljerad än övriga undersökta tidigare rullor. Ingen av de övriga var så komplett. Flera var mycket ofullständiga. Andra saknades helt. Tyvärr saknas i 1849 års rulla uppgifter om tidigare yrken, vilket hade varit värdefullt att få veta. Rullan ingår i uppsatsen som bilaga 2.

Bortsett från de rotar, som ingick i Marks kompanis rekryteringsområde från

Göteborgs- och Bohus län, utgör de övriga ett sammanhängande område. Nummeringen är i stort sett i nummerföljd inom respektive socknar. (se bilaga 1)

Att numren i och för sig spelar någon roll är inte troligt. Uppgifterna om soldaternas födelseort är av särskilt intresse. Däremot vet man ej om de bodde kvar i födelseorten vid rekryteringstillfället eller om de flyttat till anställningsorten. En annan intressant iakttagelse är att det ännu vid 1800-talets mitt fanns ganska många som hade deltagit i flera fälttåg. Likaledes röjer rullan uppgifter om att flera soldater på grund av kriminalitet eller brister i levnadssättet ej fick fortsätta i kronans tjänst. Av ålder eller sjuklighet har också många förts ur rullorna.

8. REKRYTERINGENS FÖRDELNING INOM OLIKA OM- RÅDEN.

Av kompaniets 150 man var vid generalmönstringen 1849 rekryteringen fördelad på följande områden.

Från Marks och Bollebygds härad 77 man		
”	Ale härad	4 ”
”	Gäsene härad	2 ”
”	Göteborg	9 ”
”	Hallands län	6 ”
”	Jönköpings län	1 ”
”	Kinds härad	5 ”
”	Kronobergs län	1 ”
”	Kullings härad	7 ”
”	Redvägs härad	2 ”
”	Skövde	1 ”
”	Stockholm	1 ”
”	Sävedals härad	4 ”
”	Vedens härad	1 ”
”	Vättle härad	1 ”
”	Åhs härad	8 ”
	Vakante	2 rotar
Indragna till	Furirsnummer	2 ”
”	Musikens underhåll	12 ”
”	Fältmusikanter	3 ”
”	Lönefyllnad åt uoff.	1 ”

Av kompaniets 150 man var således 2 vakante och 18 indragna till olika underhåll. Av de återstående 130 var 77 födda inom det egna rekryteringsområdet. Av övriga var 22 man födda inom regementets rekryteringsområde. 22 stycken var födda inom närliggande områden medan 9 stycken var rekryterade utanför landskapets gränser.

Indelta soldater. Fristad hed.

Även om man saknar uppgifter om de nyrekryterades exakta vistelseort vid anställningstillfället, kan man konstatera, hur huvuddelen från födelsen var hemmahörande inom landskapsregementets rekryteringsområde. Detta är helt naturligt, när man måste förutsätta att såväl rotebönder som rekryteringsbefäl måste äga tillräcklig personkänedom om aspiranterna på soldattjänsten. Att teckna kontrakt med främmande och mindre välkända personer kunde medföra risker av olika slag och torde endast ha förekommit, om man haft rekryteringssvårigheter inom det egna området. Rekryteringen av de indelta förbanden skiljde sig härom avsevärt från de värvade.

9. SOLDATREKRYTERINGENS FÖRDELNING PÅ YRKEN UNDER ÅREN 1819–1888.

Vad var det för människor som ägnade sig åt soldatyrket? Det föreliggande materialet anger att de huvudsakligen kom från landsbygdens mindre bemedlade skikt. Av de 248 undersökta fallen under åren 1819–1888 gäller det, så vitt jag kunnat utröna, samtliga fall av nyanställda under denna tid av Marks kompani. De fördelar sig på olika kategorier enligt följande:

Drängar	172
Utan angivande av yrke	35
Torpare	15
Övriga	16
De 26 övriga fördelade sig enligt nedan	
Beväringsseliten	2
Mannen	2
Gifte mannen	7
Knektdräng	1
Hemmason	2
Soldatson	1
Båtsmannen (1881)	1
Torpareson	3
Arbetaren (1886)	1
Kopparslagslärling	1
Ynglingen	3
Trumslagare	2

Som synes var det övervägande antalet betecknade som drängar. Benämningen dräng är dock inte entydigt när den i kameralssammanhang används dels om ogift manlig anställd lantarbetare men även om ogift mansperson i allmänhet, alltså bondsöner m.fl. Torpare kan också vara ganska missvisande. Det är ingalunda säkert att de voro torpare med torpkontrakt utan möjligen son till dylika. De 35 som förtecknades utan angivande av yrke kan ha varit dagsverksarbetare ur de obesuttnas led eller dylikt.

10. SOLDATENS ÅLDER.

Under hela 1800-talet pågick en militärpolitisk diskussion om fördelar och nackdelar med olika militära rekryteringssystem. Vådorna med den värvade och kasernerade truppen var flertalet ense om. Då intresset för ett försvar uppbyggt på värnplikens grund fick allt fler anhängare, riktades det ofta kritik mot den indelta hären på grund av att den inrymde ett så stort antal medelålders och äldre soldater. Det kan därför vara av intresse att granska soldaternas ålder vid Marks kompani. Vid anställningstillfället 1849 hade medelåldern varit 23 år. Att en man anställdes vid 34 års ålder synes närmast som ett icke förklarligt undantag. Exceptionellt nog var en soldat ännu ej fyllda 17 år. Att en trumslagare blott var 12 år hörde till denna kategoris speciella villkor.

För de 22 stycken som *icke* tillhörde regementets rekryteringsområde, men inom landskapets gränser, var medelåldern vid anställningstillfället 24 år.

Medelåldern för de 99 antagna *inom* regementets inskrivningsområde var vid anställningstillfället 22,7 år. Jämförelsen visar att medelåldern inom regementets eget rekryteringsområde var något lägre än för de utomstående.

Åldersgrupperna fördelade sig sålunda:

Under	20	3
mellan	20–25	10
”	25–30	23
”	30–35	43
”	35–40	20
”	40–45	13
”	45–50	9
”	50–55	5
”	55–60	4
		130

Under 30 år var endast 36 man. Den största gruppen, eller 63 man, var mellan 30 och 40 år. Över 40 år var 31 man eller nästan lika många som under 30 år. Med nutida terminologi skulle det kunna sägas att betydligt över en tredjedel var i landstomsåldern. Det syntes alltså som om kritiken mot den indelta hären för en relativt hög medelålder icke var alldeles utan fog.

Med den höga åldern sammanhängde alla förtjänster såsom stadga, pålitlighet, yrkeskunnighet m.m. Vissa av de äldsta soldaterna hade en anställningstid på närmare 30 år.

Av de 130 soldaterna var 108 gifta. De 22 ogifta torde finnas bland de yngre årsklasserna. Hur jordbruk och husdjur sköttes på deras torp är icke känt. Om kvinnlig arbetsinsats kan ha utförts av fästmör, syskon, tjänarinnor eller dylikt. Medelåldern vid Marks kompani 1849 var 34 år och 11 månader. Detta visar en märklig likhet med Gäsene kompani år 1700, alltså 150 år tidigare. Medelåldern var där 33 år. Vid Åhs kompani 1768 var medelåldern 34 år, vid Livkompani 1780

likaledes 34 år. Dessa likheter måste bero på att soldaten i allmänhet måste anställas i 20 års åldern och avgått bortåt 60 års åldern, men att tyngdpunkten legat på 20–30 års åldern. Märkligt är att det är ungefär samma medelålder under krigstiden som under 1800-talets fredstid.

11. JÄMFÖRELSE MELLAN NÅGRA OLIKA UPPGIFTER OM MEDELLÄNGD, TJÄNSTETID M.M. VID OLIKA TIDPUNKTER.

ÅR 1700 VID GÄSENE KOMPANI

Medelålder 33 år.

Tjänstetiden 19,9 år.

Den äldste soldaten hade trätt i tjänst 1663. ¹⁹⁾

ÅR 1712

Ingen under 19 år, men 20 stycken över 50 år.

Äldst var 341 Lars Håkansson Romberg som var 68 år. Han blev 1714 befördrad till korpral och erhöll nr 326. Den 27/4 1720 erhöll han avsked 76 år gammal. Detta torde vara rekord i ålder. Medeltjänstetiden var 1712, 5,5 år. ¹⁹⁾

ÅR 1768 VID ÅHS KOMPANI

Medelålder 34,36 år.

Äldst 49,5 år.

Yngst 18 år.

Medeltjänstetid 11,08 år.

Längsta tjänstetid 26,5 år.

Medellängd 5 fot och 7 verktum.

Längst Fältskräck 6 fot och 2 tum.

Minsta soldat 5 fot och 2 1/2 tum.

Av 121 man var 107 gifta.

Alla var Västgötar utom en smälänning och en hallänning. ²⁰⁾

ÅR 1780 VID LIVKOMPANIET

Medelålder 34,25 år.

Äldst 59 år.

Medellängd 5 fot 8 1/2 tum.

121 man var gifta och 19 ogifta.

Medeltjänstetiden var 12,3 år.

126 var västgötar, 6 var smälänningar och 1 från vardera Skåne, Värmland, Stockholm, Halland, Bohuslän, Östergötland, Blekinge och 1 från Danmark. ²¹⁾

Medellängden för de under åren 1801–1810 antagna soldaterna vid Marks kompani var 5 fot och 8 tum (=170 cm).

Medellängden år 1849 var 5 fot och 10 tum (=175 tum).

Medellängden hade alltså ökat med 2 tum (=5 cm).

(Om man iakttagert att det tillämpades vissa minimikrav beträffande längd kan givetvis inte avvikelserna bli stora.)

Av de som anställdes 1801–1810 var 67 gifta och 30 ogifta.

1849 var av 130 tjänstgörande soldater 108 gifta och 22 ogifta.

Då medelålder 1801–1810 var 23,8 år synes soldaten ha ingått äktenskap relativt tidigt.

Att det av tjänstgörande soldater 1849 då medelåldern var nästan 35 år fanns 22 ogifta är kanske förvånande.

Att det efter finska kriget 1808–1809 var ganska illa beställt med rekryteringen framgår av rekryteringsrullan år 1815. Av de 58 platser som skulle rekryteras antogs 5.

frånvarande	36
har ej karl att uppvisa	8
uppvisar undermålig karl	9

(krigsarkivets handlingar)

För hela Elfsborgs regemente var enligt 1807 års rulla

Medellängd 5 fot och 9 tum (=173 tum).

Medelåldern 32,7 år.

Medeltjänstetiden 10,8 år.

Yngst 20 år, äldst 55 år.

Längsta tjänstetid 34 år.

515 var gifta, 73 ogifta.

Bland de anställda fanns en ryss, 105 Dubras, som tjänstgjort i 19 år. ²²⁾

Jämförelsen visar att medelåldern i stort sett inte undergått några större förändringar under åren, och är likartad kompanier emellan.

12. SOLDATNAMN.

Soldatnamn har i vårt land sedan länge tilldragit sig uppmärksamhet genom att skilja sig från det övriga namnskicket. På 1600-talet bar huvuddelen av landets befolkning ej familjenamn i nutida bemärkelse utan till dopnamnet, t.ex. Per fogades ett så kallat patronym eller närmare bestämning av Per genom angivande av vilkens son Per var. Härigenom blev namnskillnad av Per Andersson eller Anna Persdotter etc. Det stora antalet likartade förnamn -och därmed likartade son-namn medförde vissa svårigheter utanför den egna miljön. Militärförbanden utgör ett exempel på detta. Därför införde de så kallade soldatnamn, vilka ägt vissa gemensamma drag för hela landet men även utmärkts av lokala olikheter samt skiftningar under skilda tider. Här skall soldatnamn i 1849 års rulla för Marks kompani presenteras.

**Målskjutnings-protokoll på 100 (200) (300) alnars afstånd
för N. N. Kompani af N. N. Regemente år 18...**

Nummre.	Namn.	Skottens nummerordning och värde.										Ringarnes summa.	Träff		Summa skott. Bom.			
		1:a skottet.	2:a skottet.	3:e skottet.	4:e skottet.	5:e skottet.	6:e skottet.	7:e skottet.	8:e skottet.	9:e skottet.	10:e skottet.		o. s. v.	inom rotepl.		inom tafan.		
1	Frisk	9	5r	6	—	—	—	—	—	—	—	—	18	1	3	—	3	} på 100 aln.
2	Puff	9	5	9	—	—	—	—	—	—	—	—	16	—	3	—	3	
3	Blixt, korporal	5r	4	7	8r	2	10r	7	8	5r	3	—	59	4	10	—	10	} på 200 aln.
4	Svärd	0	b.	3	10	2r	1r	7	9	b.	0r	—	32	3	8	2	10	
5	Björn	5	b.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	1	1	2	} på 300 aln.
6	Berg	2	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	—	2	

b betyder utom tafan.
o » utom ringarne, men inom tafan.
r » träff inom roteplanet.

Ur: *Exersis-Reglemente för Regementerna till fot. Stockholm 1858.*

Soldatnamn fanns ej vid regementet 1696 men var allmänna redan 1708. Sannolikt har de blivit införda av överste Sparfeld, som kom till regementet 1698 efter att tidigare ha tjänstgjort vid Västerbottens regemente, där sedan lång tid korta namn på soldaterna brukades. Överste Sparfeld blev den 1 februari 1710 landshövdning på Gotland.²³⁾

Soldatnamn vid marks kompani kan indelas i olika typer.

1. Namn bestående av substantiv med militär anknytning

- Stål
- Skott
- Spjut
- Kron
- Strid
- Krig
- Udd
- Svärd
- Fyr
- Spets
- Trupp med flera exempel.

2. Namn bestämt av adjektiv som betecknar någon egenskap

- A. Utpräglad militär dygd
- Tapper
- Djerf
- Modig

B. Egenskap som är speciellt nyttig för en soldat

Hög
Lång
Snygg
Flink
Rask
Stark
Hurtig

C. Allmänt nyttig egenskap

Nöjd
Sund
Glad
Fin
Trygg
Skön
Nätt
Rätt
Säll med flera exempel

D. Annan egenskap

Vrång
Rahr

3. Namn av ett substantiv som äger inslag av natur, såsom i många andra svenska familjenamn. Soldatnamn utmärks i detta fall av att de är enstaviga.

Elf
Brant
Ström
Bark
Krans
Flod
Löf
Skog
Falk
Kant
Lek
Fröjd
Rös
Sten
Bäck
Glans
Hill

4. Namn som på något sätt utgör anledningar ur rotens namn, eller med någon form av allitteration.

Rotens namn	Soldatens namn
154 Vik, Fotskäl	Vig
166 Ahltorp, Surteby	Ahl
170 Svenningsered	Svensk
171 Tostareds Stom	Stom
187 Hukebacka	Hag
188 Gerdsås	Gill
194 Rya Nordgård	Ryd
200 Friared	Fröjd
206 Björkesta	Björk
207 Hersnäs	Höjd
210 Bolgården	Blom
223 Bobygd	Bom
225 Ubbhult	Udd
240 Grevared	Grodd
245 Skogsgärde	Skog
246 Buarås	Bur
249 Revlanda	Rev
259 Hede	Hed
262 Sandlid	Sand
276 Tappebol	Tapper
279 Holmared	Holm
292 Backa	Back
296 Nättehult	Nätt

Samtliga exempel tagna ur 1849 års generalmönstringsrulla.

Vid framställningen av dessa avledda namn har man nästan genomgående eftersträvat enstaviga ord. Undantaget utgör soldatnamnet Tapper. Andra ortsavledda namn som utformats efter soldatnamnspraxis kan sägas vara sådana som Vig, Svensk, Fröjd, Bur, Udd m.fl.

Det synes som om knekten ärft namnet efter sin företrädare, men vissa undantag finns. Någon systematisk undersökning genom långa tidsföljder har ej utförts. Samma namn återkommer inte mer än en gång samma kompani. Enda undantaget utgör 271 och 272 Sundin, men båda dessa var trumslagare. Av nr 244 och 245 Åberg fick 244 behålla sitt namn, medan 245 fick namnet Skog. I de fall där den antagne soldaten ägde ett annat namn än son-namn, kunde han ibland få behålla detta. Exempel härpå är Wigelius och Hedén.

IV. SOLDATENS STÄLLNING SOM ARBETSTAGARE GENTEMOT ROTE OCH KRIGSMAKT.

13. SOLDATKONTRAKT.

Soldaten var antagen för sitt yrke av regement eller staten och hade att rätta sig efter denne arbetsgivares föreskrifter. Men soldatens "avlöning" lämnades av soldatrotar som en slags naturaskatt till staten. Soldaten hade alltså en skyldighet till kronan och en lönefordran hos roten. Eftersom systemet var inbyggt i naturhushållningens samhälle bestod lönen av bostad, jordbruk för försörjningen, vissa tjänster från roteböndernas sida etc.

Soldatens rättigheter i förhållande till roten reglerades genom kontrakt. Soldatens skyldigheter gentemot staten av instruktion, order etc.

Från början var det handskrivna kontrakt, men senare övergick man till tryckta standardformulär. Huruvida kontrakt upprättades redan vid indelningsverkets början är ovisst. Ett av de allra äldsta som funnits är från Uppland och daterat 1792. Ett av de äldre från Marks kompani är från 1819. (se bilaga 3)

Huruvida knektarna skulle bruka sina hemman eller uppbära kontant lön, utgjorde en tvistefråga, innan indelningsverket var genomfört. Man hade ofta ogynnsamma erfarenheter av knektarnas jordbrukande. Knekten hade ringa medel att så och bruka. När han drog ut i krig fick ofta torpen förfalla. Enligt kungligt memorial den 12 februari 1680 § 5 sägs det: "Tage man till landets "kultur" borde alla hemmanen brukas av bönder för skatt och utlagor. Men större skäl funnos för att knektarna så vitt möjligt fingo bruka hemmanen."

Kungl. Maj:t anbefalldes en kompromisslösning, där hälften av hemmanen skulle brukas av bönder för skatt och utlagor, vilka utlagor i form av penningar skulle givas åt knektar, som hellre ville taga penningar än hemman. Den andra hälften skulle upplåtas åt knektarna att av dem brukas så gott de kunde och förmådde. Härtill skulle tagas de små hemmanen och särskilt de som var belägna i skogsbygd. Denna kompromiss skulle gälla tills vidare.²⁴⁾

Här har vi möjligen en av förklaringarna till att många soldattorp låg ganska avsides.

Bland de förmåner som tillkom en nyantagen soldat var legan, en engångssumma som kunde variera från 100 till 35 daler kopparmynt och ett så kallat hemkall²⁵⁾

omfattande ett Spannland ²⁶⁾ jord, äng till två lass hö, torp med nödiga uthus. Mundering och underhåll skulle rotebönderna bestå.

På grund av den knappa penningtillgången i början av 1700-talet innehöll emellertid krigskollegium vid denna tid hälften av denna knektens förmån. Det motiverades med att legan på detta sätt bättre skulle komma soldaten till gagn, ”än där han eljest finge alltsammans om händer, det bleve av honom, såsom gemenligen ske plägas, onödigt och onyttigtvis förstört och merendels genom halsen jagat”. ²⁷⁾ Detta beslut ogillades dock av Karl XII som upphävde beslutet 1714.

Beträffande årslönen hade den i riksdagskontraktet 1680 fastställts till 35 daler kopparmynt. I vissa län var den högre men i Västergötland och Småland sattes den till 30 daler och senare till 20 daler kopparmynt. Motiveringen var, ”att 20 daler där nere i landsorten billigt kunde skattas för så gode som 30 här uppåt, varest allting är dyrare och varest både sventjänare och legofolk alltid varit vana att få något mer i lön än där nere i landsorten.” ²⁸⁾

Det är intressant, att man redan på 1600–1700-talen var inne på tanken om olika dyrorter.

Kostnaden för soldatens beklädnad bestreds från 1819 till hälften av kronan och till hälften av roten, från 1888 av kronan ensam.

Beträffande tjänstetiden var stadgat att knekten skulle tjänstgöra ”så länge han förmådde”. Den vanliga åldern blev sedermera 55 år. ²⁹⁾

I soldatens skyldigheter ingick bland annat att han inte fick använda uniformen den tid han var hemma utom vid vissa högtidliga tillfällen. Munderingen och diverse förnödenheter förvarades i rotekistan, som skulle vara låst. Missbruk härutinnan var en allvarlig förseelse.

Inom vissa områden erhöll soldaten viss förplägnad, framförallt då vid jultiden, så kallad julakost.

Det förefaller som om knektens löneförmåner allt mer kom att utgöras av kontant lön. Ett exempel härpå ser vi i syneprotokoll Nr 2 Berghem Storegården av den 7 maj 1896. Där godkände inte landskansliet i Vänersborg ifrågavarande syn om nybyggnad av det skälet att endast kontant lön skulle utgå. (se bilaga 7).

Det synes också, av kontrakten att döma, som om det var brukligt att då soldaten var kommenderad, rotebönderna ombesörjde att sådd och skörd blev verkställda i vederbörlig ordning. Likaså att bönderna ställde ökar (dragare, häst eller oxe) till förfogande. Vid tillträde till ett torp, som i allmänhet skedde den 14 mars, åtog sig bönderna att lämna torpet uppsått och iordningställt.

Roten förband sig ofta rätten att innehålla en viss del av soldatens lön för insättning i sparbank. Detta belopp överlämnades till kompanichefen.

14. LIKVIDATIONSMÖTET OCH DESS INNEBÖRD.

Varje soldat skulle äga en liten kontraktbok där han var skyldig att uppföra vad som han enligt kontraktet hade i lön och andra förmåner av sin rote, och där han även införde vad han efter hand hade utbekommit. Att så skulle vara fallet påbjöds redan på ett tidigt skede. Slutuppgörelsen skedde ursprungligen två gånger om året, men sedermera endast i januari månad vid det så kallade likvidationsmötet. Hela kompaniet sammandrogs då till någon central plats. Alla soldaterna måste vara närvarande och minst ett ombud från varje rote samt ett kronoombud. Kaptenen förde anteckningar i likvidationsboken. Vid detta tillfälle kunde även rotebönderna framställa klagomål mot soldaten om sådana skäl funnos. ³⁰⁾

Vid mina undersökningar av arkivmaterialet har jag påträffat ett enda sådant protokoll som är från 1889 och gäller roten 197 Backa, där soldaten Backlund gör veterligt att han på de senaste fem åren icke utbekommit honom kontraktssenligt årligen tillerkända två famnar ved och sex lass ris, och krävde ersättning med 110 kronor. Hur detta ärende sedan avlöpte gick inte att få klarhet i.

(Ris var granris som man fick då man fällde hela trädet och tog grenarna. Riset hackades i små korta längder om 4-5 cm på en så kallad "hackebock", som bestod av en stock på fyra ben. Riset användes till att strö under kreaturen i ladugården. Gödseln bevarades i allmänhet i ladugården och planades ut vid behov. Det innebar, att det under vinterns lopp blev allt lägre och lägre till tak. Detta gjorde man för att bevara värmen. Ladugårdarna var i allmänhet dragiga och kalla och metoden som sådan var ingalunda unik för soldattorpen utan var bruklig på de allra flesta små jordbruk som är vanliga i denna trakt. Till våren, då kreaturen släpptes i vall (ut på bete) hävde man ut all gödsel genom den så kallade "mockagluggen" för att användas i vårbruket. Fåhusen blev efter denna uttömning av gödsel med tiden ganska djupa. Ett cementat golv i en ladugård på 1800-talet i Sjuhäradsbygden torde ha varit en unik företeelse bland småbruken. Egen anteckning)

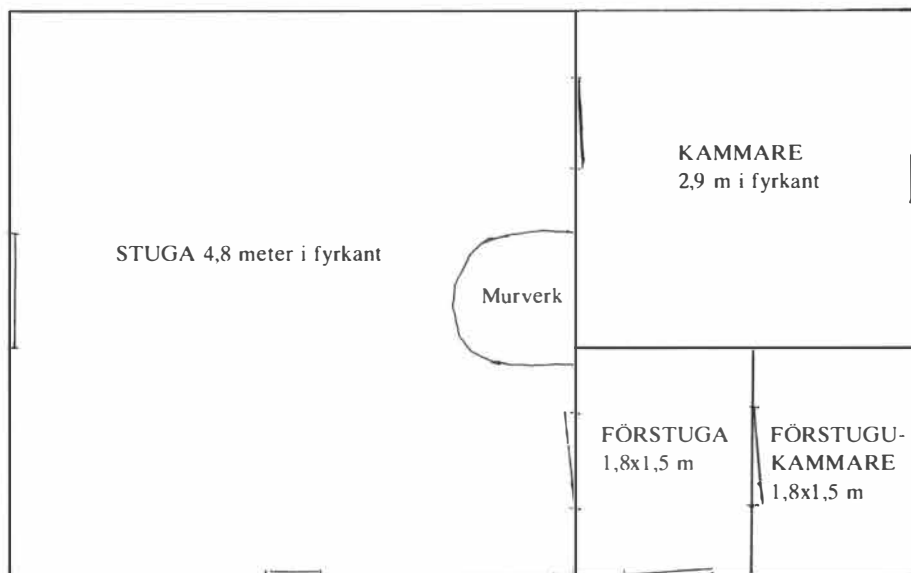
15. SOLDATTORPEN, OLIKA SYNESFÖRRÄTTNINGAR OCH BRISTER.

I protokollet från år 1896 å soldattorpet till roten Nr 2 Berghem Olofsgården (se bilaga 7) vid Marks kompani får vi en klar bild över hur ett boningshus skulle vara beskaffat. Se planlösning sid. 29.

Vad man kan iakttaga här är framförallt de små fönstren. Det å ena gaveln är 0,7 m högt och 0,9 m brett och å långsidan ett fönster i samma höjd men blott 0,4 m brett. I kammaren finns ett fönster om 0,4 m i fyrkant. Varför så små fönster? Jo den allmänna uppfattningen var den att fönstren kyler och man hade svårt att hålla värmen i de ofta mycket otäta och dragiga husen.

Om vi jämför denna byggnad med det i ett protokoll för roten Nr 551 Sjö vid Åhs kompani år 1882 (se bilaga 8) angivna boningshuset, så ser vi att måtten där, som är angivna i fot, omräknade i meter blir desamma som vid Nr 2 Berghem Olofsgården. Man kan därav dra den slutsatsen att boningshusen uppfördes enligt gällande föreskrifter.

Planlösning:

Hur var då husen möblerade? Ja det gällde ju att bereda så många sängplatser som möjligt. Barnantalet var ofta mycket stort och trångboddheten förmodligen ganska besvärande. Att barnen fick en egen sängplats får nog anses vara helt uteslutet. Vad jag själv sett, och minns från min barndom, vet jag att flera syskon ofta fick dela samma bädd, och förhållandena 30–40 år tidigare var ingalunda bättre. Man låg på bolstervar, som var fyllda med halm, som när halmen var utnött byttes ut mot ny. Att ligga på lakan var icke många förunnat som tillhörde den sociala grupp till vilka den indelte soldaten hörde.

Bland soldatens skyldigheter var även den att han skulle stå för alla mindre reparationer på torpet, medan de större skulle ombesörjas av rotebönderna. Vad som betraktades som större eller mindre blev måhända ofta en tvistefråga. Kompanichefen var den som infortrade rapporter om soldattorpens beskaffenhet inom sitt kompani. **Ekonomisk besiktning** företogs genom kompanichefens försorg. **Laga syner** företogs i regel vart tredje år. Vid laga syner, som förrättades av länsman, var ett kompaniombud och några nämndemän närvarande, liksom rotebönderna och soldaten. Det ålåg rotebönderna att skjutsa synemän mellan soldattorpen, då flera torp synades samma dag.

Vad var det då för brister som förekom? I allmänhet omläggning av gamla eller inläggning av nya golv. Insättning av fönsterrutor. Lagning av stenfot. Justering av dörrar och spisar. Omvälvning av bakugnar. Lagning eller omtäckning av tak på hus och ladugårdar. De bilagda protokollsavskriften uppräknar en mängd olika detaljer om sådana brister.

I de laga syner som förekommit inom några rotar inom Marks kompani har följande brister förekommit:

Manhusen:

Taket nytäckes	Backa	1892
Yttertaket repareras	”	1893
2 nya fönsterrutor insättes i köket	”	1892
2 nya fönster insättes i stugan	”	1893
Taket i stugan drives och fülle anbringas på vinden	Skämningared	1887
Ny klinka å stugudörren	”	1895
Ugnsbotten repareras	”	1895
Tildet i stugan upptages och nytt fülle anbringas varefter tildet åter pålägges	”	1891
Stenfoten kilas och rappas	Backa	1892
Stenfoten repareras och rappas	Skämningared	1891
Skorstenen repareras	”	1891

Hägnader:

75 famnar repareras	Backa	1892
75 meter stenmur och 75 meter gärdesgård repareras å 10 öre famnen	”	1887
50 famnar omgärdas å 33 öre	Skämningared	1895
176 famnar repareras	”	

Ladugården:

Felande pannor upplägges	Backa	
Felande pannor ersättes med nya	”	
Fem stockar runt om fähuset jämte 1 ruta i fönstret där var förutan, fähusdörren tätgöres	Skämningared	
En ny fjäderbräda uppsättes	Backa	
Taket repareras och nya ryggås och fjäderbräder uppsättes	Skämningared	
Nytt tilde inlägges i logen	”	
Logdörren nygöres	”	
Fähusdörren belägges	”	

Det ålåg rotebönderna att verkställa dessa reparationer och det fastställdes ett visst datum då de skulle vara utförda. I de flesta fall står angivet att hägnaderna skulle vara iståndsatta den 15 maj påföljande år. Detta är ett mycket viktigt datum eftersom det var den dagen då alla kreatur skulle släppas ut på vårbete. Huruvida ålagda reparationer blev utförda inom föreskriven tid vet man ingenting om. Endast i två fall står angivet att föreskrivna reparationer sedan föregående syn icke var utförda.

Vad som ligger till grund för kostnadernas beräkning framgår inte. Blott då det gäller hägnader är angivet att det kostade så och så mycket per famn för en ny gärdesgård eller för reparation av en gammal.

Soldattorpet Bollaresten. Örby.

Huruvida knekten själv utförde dessa reparationer mot den fastställda ersättning-
en eller om den utfördes av annan arbetskraft får man ingen klarhet i.

Av det undersökta materialet framgår icke klart huruvida ekonomisk besiktning
förekom regelbundet eller inte. Ett enda protokoll, nämligen det från Backa 1892
(se bilaga 3) anger att det förekommit. Av nämnda protokoll framgår att då
bristerna vid förra besiktningen icke avhjälpes så begärdes laga syn. Beträffande
synprotokollen från Marks kompani som är från senare delen av 1800-talet, så är
de mycket knapphändigst hållna.

Måhända har detta samband med de restriktioner som utfärdades att kaptenerna
ålades försiktighet i sina krav vid synerna och de fick inte ikläda sina krav i form
av stötande befallningar.³¹⁾

De torp som jag försökt följa från Marks kompani är Nr 2 Berghem, Nr 197 Backa
och Nr 238 Skämningared. Protokoll från Berghem 1896 är en av- och tillträdes-
syn. Här beskrivs hur ett nytt hus skall byggas, likaså en ny ladugård på grund av
att de gamla husen hade försålts. Detta protokoll är intressant i så måtto att då
den tillträdande soldaten enligt överenskommelse endast skulle uppbära kontant
lön för sin tjänst, godkände landskansliet i Vänersborg icke ifrågakvarande synes-
protokoll. (Se bilaga 4).

Det har varit svårt att få fram protokoll över mer sammanhängande perioder.
Huruvida syner utfördes kontinuerligt är svårt att avgöra, då det finns mycket
stora luckor bland protokollen, som inte alla finns bevarade.

Vid Skämningared var det laga syn 1887, 1891, 1895, och 1899. Vid Backa var det
laga syn 1888, ekonomisk besiktning 1892, laga syn 1893 samt ett likvidationspro-
tokoll från 1889.

V. SOLDATEN.

16. KRAV PÅ SOLDATENS UPPTÄDANDE.

I ett exercisreglemente från Karl XI:s tid föreskrivs det: "En gemen soldats plikt och skyldighet är det, att han bör vara en oförtruten, hörsam och mycket lydaktig knekt. Fänriken bör vara en sedlig, stilla, nykter, kysk och därhos en tapper karl, den gudfruktig är och medynksam, att där någon fattig soldat eller officer haver förtjänt straff, kan han med sina kamrater avlägga förböner för dem om pardon. En kapten bör vara som en fader för sina barn: så bör han sitt kompani försvara, beskydda, försörja. Och när löjtnanten och de andra lägre officerarna äro något stränge, så måste kaptenen vara något blid och familiar, på det de gemena eller ringare icke bliva för mycket oroade och i oträngt mål av någon ovetlig officerare för mycket kvalde och underkuvade."

Bland andra kungliga föreskrifter från samma tid måste en officer alltid vara närvarande vid soldaternas trolovningar för att de skulle äga laga kraft. Vidare gällde att officerarna skulle hjälpa soldaterna inför rätta genom att föra deras talan och svara för dem när så behövdes, så att dessa "uti sin enfaldighet" fick behörlig hjälp.

Själavården inom krigsmakten låg Karl XI varmt om hjärtat och det stadgades att då soldaterna låg hemma på roten vederbörande kyrkoherde eller sockenpräst var skyldig att "samma catechismi förhör förrätta och dem i deras kristendomsstycken och salighetens kunskap med all flit undervisa, samt sedan meddela var och en knekt ett litet bevis med dag och dato, både huruvida han sina kristendomsstycken vet och förstår, såsom ock när eller huru ofta han sig till församlingen vid predikningar infinner sig och sina salighetsmedel brukar."

I en förordning 1695 förordnades att såväl befäl som manskap förpliktades att bevista både högmässa och aftonsång och därunder vara "sedliga och stilla". Försumlighet mot dessa bestämmelser bestraffades.

I maj 1749 befäller överste Saltza bl.a. . . . 4 Förbjudes vid straff av 3 par spö om någon soldat bockar sig eller skrapar med foten när han hälsar på en officer, antingen det är ute på fältet eller uti hans hus, men i synnerhet bör ingen soldat buga sig när han har mundering på sig, utan vid alla förenämnda tillfällen när han tager hatten av sig stå eller gå helt rak och se hurtig ut.

. . . 7 "itereras så mycket mera förra orden om hårens dagliga bindande i piskor, som jag själv, så av ett som annat kompani träffat både korpraler och soldater, de

där haft håren helt lösa kring axlarna, vilket självsvåld med 6 par spö skall varda hämnat om eljest ingen ändring kan ernås".³²⁾

En order 1760 bestämde att manskapet skulle klippa sig en gång i månaden och att hårpiskan ej fick vara längre än en halv aln.³³⁾

I ett annat utlåtande från Karl XI:s tid heter det om soldatens uppträdande i fält: "Man borde icke låta movera sig till någon undanböjelse eller luta huvud och kropp, respektera någon fiende eller hans flygande skott och kulor, utan som heroiska krigsmän med raka huvud frimodligen gå sin fiende under ögonen, tänkandes så med gott hopp, att ingen kula träffar människan utan Guds vilja antingen man går rätt eller lutad, och haver en sådan god resolution den nyttan med sig, att fienden kan i anseende till sådana ankomne tappre furiose krigsmän bliva förskräckte och bevekta att förlåta deras poster och artilleri".³⁴⁾

17. OLIKA UPPFATTNINGAR OM DEN INDELTE SOLDATEN.

Vad var då den indelte soldaten för slags människa?

Att det förekom en viss klasskillnad mellan honom och den självvägande jordbruksbefolkningen torde vara obestridligt. Vid utskrivningarna, innan indelningsverket var infört, står angivet att ständerna var mycket måna om att till utskrivning förordna "tjänligt folk av drängar, löskarlar, inhysemän och andra, ävensom lösdrivare, fördelskarlar, som gå på sin egen hand och äro ingen till tjänst förbundna.

En riksdagsman uppgav i riksdagen 1871: "Det är endast den jordbrukande befolkningens drängar och backstugusittares söner, som låta lega sig till soldater och båtsmän, och därtill på långt när de bästa av dem. Ty s.k. reellt folk låter ingalunda lega sig för att gå som viljelösa verktyg i en del aristokratiska tjänstemäns händer för att skyldra gevär och deltaga i parader m.m. utan man får allt nöja sig med den sämre delen av folket."³⁵⁾

Ett omdöme av ett helt annat slag är ett yttrande av överstelöjtnant Coyett i en skrivelse till krigskollegium den 18 augusti 1710: "jag förmodar näst Guds hjälp, att hans Kongl. Maj:t därav skall hava god tjänst, oavsett jag bekänna måtte, att de 200 sist uppsatte av herr landshövdingen aproberande rekryter äro tämligen ringa och svaga till att tjäna i fält. Det är icke utan att om några år dessa bliva de bästa, men nu behövs karlar och inga barn. Svårigheten att finna folk i detta länet och fattigdomen är obeskrivlig och de få vuxna drängar här finns kunna rymma in i Halland och Småland och låta sig där legas till ryttare eller saltpederskjutare". .

Men han hade goda förhoppningar om dem ty "Elfsborgaren synes hava utmärkt sig för seghet och uthållighet vid de många prov, de under Karl XII:s krig fingo undergå. Orsakerna till denna härdighet är att söka icke blott i hemlivet, som är ytterst torftigt, utan i själva folklynnnet. Enligt samstämmiga åsikter hos alla dem, som skildrat folket i de s.k. sju häraderna utmärka de sig för livligt sinne, som lätt låter sig ledas och som då det har förtroende till sina ledare alldeles

19. ROTEN 289 BJÖRKERED OCH DEN SISTE SOLDATEN BERG.

Denna rote tilldrog sig en viss uppmärksamhet och jag har försökt att följa dess historia.

År 1701 fanns här en knekt som hette Hans Börjeson, och det var den äldsta anteckning som stod att finna.

År 1730 hette knekten Bryngel Björklund.

År 1758 tjänstgjorde här en knekt som hette Jan Björkeqvist. Han var då 36 år och ogift.

År 1801 tjänstgjorde Måns Qvist. Inga andra anteckningar finns.

År 1806 Måns Qvist, 37 och 1/3 år. Född 1769. Fem fot och 9 1/2 tum lång. Gift. Han hade tjänstgjort i 19 och 1/3 år.

År 1825 Den 9/6 Måns Qvist, tjenst berömvärd, bevisat fälttågen uti Finland 1788, uti Tyskland 1806 och 1807, i Norge 1813 och 1814. Begär och får avsked med anmälan till underhåll. Roten ersatt med Lars Qvist, född Månsson från Töllsjö Stom den 13 maj 1823. 25 år och 3 månader. Tjänst 2 år och 1 månad. Längd 5 fot och 8 tum. Född 1801. (Hans kontrakt med roten ingår i uppsatsen som bilaga 9.)

År 1849 Anders Berg, född Nilsson den 23 juli 1810 i Hol. Antagen den 10/1 1833. Fem fot och 9 tum. 23 år och ogift.

År 1860 6/10. Nr 289 Björkered vacant den 28 juni 1860. Roten förevisat oantaglig rekryt. Rekryteras nästa möte.

År 1861 Nr 289 Björkered den 29 januari. Roten förevisat oantaglig rekryt, (Samuel Pettersson) regleras nästa möte vid 10 riksdalers vite.

År 1861 den 11/5 antages Adolf Ludvig Johansson, Berg. Född den 1/3 1840 i Björketorp. Fem fot och 10 1/2 tum, 21 år och 2 månader. Om honom finns följande antecknat: (Hans kontrakt se bilaga 10)

Bestraffningar:

Försnillning av proviant, 6 dygns ljus arrest 22/5 1862

Fylleri 4 dygns ljus arrest 1863

År 1890 Nr 286 Berg ställdes på förbättring till den 15/5 1891. Anmälades till avsked den 9 juli 1890.

Läkarutlåtande:

Otjänstbar, stora åderbräck på vänster underbenet.

År 1891 Antages Oscar Albin (Augustsson) Berg född den 19 maj 1871. Yrke dräng. Antagen den 17/12 1891. Ålder 20 år och 7 månader. Längd 171 cm.

Som vi ser är det bara de tre senaste knektarna som tjänstgjort under namnet Berg. Tidigare hande namnen växlats. Lars (Månsson) Qvists kontrakt finns bevarat. Likaså Adolf Ludvig (Johansson) Bergs. Vi ser här att de, förutom lega och kontant lön också erhåller vissa naturaförmåner såsom säd och potatis, samt att de vid vår och höstarbete hade tillgång till dragare. Dessutom ägde de rätt att uppbära så kallad julakost.

Den äldsta anteckning som gick att finna angående besiktningar är från 1721. Där står endast angivet "föranleder ingen klagan". Vid generalmönstringen den 24 januari 1789 finns följande antecknat: Roten närvarande, visar karl, men som samma är lantbo vid frälsehemmanet Fjälla och roten ej kan uppvisa frälsehemmanets tillåtelse, kan karln ej antagas. Roten förelägges vid 5 RDB:s vite att skaffa karl till nästa mönstring.

Som tidigare framhållits kunde icke de som var anställda på ett frälsehemman komma ifråga utan ett sådant tillstånd.

EGNA ANTECKNINGAR OM OSCAR BERG

Oscar Berg föddes den 19 maj 1871 på en plats som heter Klämmedal, (se namnkartan). Gården är en avsöndring från Bosgården i Töllsjö socken. Berg tillträdde aldrig soldattorpet utan bodde hela sitt liv i Klämmedal. År 1897 gifte han sig med Matilda Jonsson från Ödenäs, född den 19 januari 1873. I äktenskapet föddes sammanlagt 12 barn, varav några dog som små. Oscar Berg dog den 2 april 1944, men hans hustru levde ända tills den 25 februari 1966 och var då fylla 93 år.

Klämmedal är ett litet ställe som kunde föda två eller ibland tre kor. En oxen fanns men den byttes ut mot en häst 1916. Förutom de små möjligheter som fanns att försörja sig och familjen på jordbruket ägnade sig Berg åt allehanda bisysslor. Han samlade lump, han sålde julgranar, han handlade med bär (se egen uppsats om Bärugubbar och Bärplockare i Ödenäs, 1971) under sommaren och hösten, och i övrigt ägnade han sig åt allehanda smärre uppdrag som kunde inbringa pengar, samt givetvis "Bastabinne". (se uppsats av Kersti Ingeborn om Bastabinne i Ödenäs, 1969)

Ett hedersuppdrag, som Berg ofta blev anlitad till, var att han var värd vid bröllop och andra större tillställningar.

Han berättade vid ett tillfälle, att den värsta uppgiften vid sådana tillställningar var då man skulle bjuda till bords. "Då stack alla käringarna och gömde sig. Flera av dem fick man ta en brandhake och dra fram under tomten". Folk i allmänhet hade nämligen ett försynt sätt att inte vara framfusiga till matbordet. Man var nödbedd över hövan och det fick krusas mycket innan placeringen var genomförd.

I krigsarkivets handlingar står angivet att Berg bebor och brukar ej torpet, och erhåller i lön 200 kronor om året från och med 1901. Orsaken till att Berg ej ville överta soldattorpet var att det var i ett så miserabelt skick att han inte ville bo där utan föredrog att bo kvar i Klämmedal.

I och med en omorganisation som genomfördes beträffande regementsindelningens rekryteringsområde överflyttades hela Bollebygds härad och de delar av Göteborgs och Bohus län som hörde till Marks kompanis rekryteringsområde till Bohusläns regemente i Uddevalla. Det gällde från och med den 1 januari 1894.

Den 11 mars samma år överflyttades Berg till Södra kompaniet därstädes under namn av 119 Berg. Berg ägde en bror som också var knekt vid samma kompani, nämligen 120 Dahl.

Berg var frånvarande vid generalmönstringen den 14 juli 1892, men bevistade rekryteringsmötet 1893.

Det var mycket brukligt att en viss del av knektarnas lön insattes på sparbank och redovisades på kompaniet. Sålunda vet vi om Berg att:

1892 insattes 5 kronor

1893 " 5 "

1894 behållning med ränta 10 kronor och 18 öre

1896 " 152 kronor, insatt 5 kronor ränta 5,36 behållning 162,89

1897 " 169,89 insatt 5 kronor, ränta 5,36 behållning 173,25

1907 " 96,54 insatt 5 kronor ränta 3,46 behållning 105 kronor

Vid heden Backamo tjänstgjorde Berg ända tills den 9/9 1919 då man i diariet ser att han erhållit en biljett till Norsesund, då han erhållit avsked på expektans. Underhållsbrev avsändes den 18/7 1921 genom kassaförvaltningens försorg, och enligt uppgift erhöll han i pension 350 kronor per år. Tyvärr är alla hans handlingar förekomma.

20. SAMMANFATTNING.

Uppsatsen har velat ge en uppfattning om den indelte soldatens förhållanden. En kort historik över Elfsborgs regemente, som har sina anor från Gustav Vasas tid.

En redogörelse över knektehållets uppkomst och utveckling som så småningom övergick i den organisation som Karl XI genomförde under benämningen Indelningsverket, den organisation som i över 200 år präglade vårt försvarsväsen. En organisation som var ganska egenartad och specifik för Sverige. Indelningsverket innebar att i stort sett varje socken indelades i rotar om ett à två hemman och att varje rote skulle hålla en soldat. Varje regemente hade 1200 rotar och lika många soldater som fördelades på åtta kompanier. Beträffande Elfsborgs Regemente hade varje härad ett kompani ex. Åhs och Marks.

Indelningsverket, som ofta sätts i samband med Karl XI har dock äldre anor och hade tidigare tillämpats både i Dalarna och vissa delar av Norrland. Under Karl XI:s inflytande kom emellertid indelningsverket att genomföras i hela landet. Detta var ett för hela Europa unikt militärt system, vilket innebar, att soldaten i sin hemort i fredstid kunde bruka sin jord och leva tillsammans med sin familj och den övriga jordbruksbefolkningen. Han kunde, utan att behöva färdas allt för långa avstånd, vid behov sammankallas och övas. Sin utrustning hade han alltid tillgänglig och han kunde ganska snabbt infinna sig till sin mötesplats. En praktisk åtgärd var, att kostnaderna för soldatens avlöning och andra förmåner bestreds av respektive rotar på självhushållningens grund. Detta innebar ett synnerligen unikt förhållande att kronan garanterade soldaten hans lön och övriga förmåner

och stod som beskyddare för att hans villkor respekterades. Förhållandet är så mycket egendomligare, då soldaten i allmänhet rekryterades ur landsbygdens lägre folkskikt.

Överenskommelsen mellan rotebönderna och soldaten om löneförmånerna reglerades genom soldatkontrakt. På 1700-talet och i början av 1800-talet var dessa kontrakt handskrivna, men så småningom kom man att använda tryckta formulär. I kontrakten reglerades mycket noga rättigheter och skyldigheter.

Soldaten disponerade i allmänhet ett torp som han behöll så länge han var i tjänst. Vid avgång ur tjänst blev soldatens sociala förhållanden oftast försämrade. Fattigunderstöd blev ofta hans lott. Mot 1800-talets slut infördes ett pensionssystem, vilket var en betydande ekonomisk förbättring för ur tjänst avgångna soldater.

Soldaternas torp besiktigades med vissa års mellanrum, vart tredje eller vart fjärde år genom ekonomisk besiktning genom kompanichefens försorg eller genom så kallad laga syn, där nödiga reparationer fastställdes, vilket det ålåg rotebönderna att bekosta. Synehandlingarna finns till viss del bevarade, men är i stor utsträckning förkomna. De avspeglar något om soldatens förhållanden.

Olika omdömen om soldaten och hans liv finns antecknade. Rekryteringen bestod till mycket stor del av drängar. Från att på 1700-talet ha varit ganska svårt att få rekryteringen fulltalig, blev det under 1800-talets stora befolkningstillväxt mycket lätt för rotebönderna att skaffa erforderliga rekryter. Soldatens ekonomiska förhållanden var ganska knapphändiga, men dock avsevärt bättre än för det stora antalet obesuttna. Förhållandet mellan rotebönderna och soldaten var kanske inte alltid det bästa. Bönderna kände sig besvärade av denna form av beskattning, vilket så småningom ledde fram till att indelningsverket avvecklades vid 1900-talets början.

NOTER

¹⁾ Svensk Uppslagsbok del 16 sid. 315. 1950.

²⁾ Holm: Från allmogeuppbåd till folkhär, sid 8. 1943.

³⁾ Svensk Uppslagsbok del 32 sid. 587, 1955.

⁴⁾ Svensk Uppslagsbok del 10 sid. 956, 1950

(Fänika var den benämning på det äldsta svenska infanteriförbandet i nyare tid. Ursprungligen bestod den av 500 man, men dess styrka nedgick så att vid 1600-talets början omfattade den 200–300 man. I och med övergången till regementsorganisationen på 1600-talet utgjorde fänikaorganisationen en motsvarighet till nuvarande kompanier.)

⁵⁾ Holm: Från allmogeuppbåd till folkhär. 1943 sid. 10.

⁶⁾ Holm: Från allmogeuppbåd till folkhär, sid 13. 1943.

⁷⁾ Rå och rör är en från de medeltida svenska landskapslagarna hämtad benämning, avseende: rå – en gräns, päle, stång. Rör ett på visst sätt hopsatt stenrös, som utgjorde gränslinje mellan skilda fastigheter.

Svensk Uppslagsbok del 24 sid. 1052. 1952

- ⁸⁸⁾ Prebendehemman är ecklesiastikhemman som varit anvisade till professorer eller lektorer. Inkomsten härav går numera till kyrkofonden.
Svensk Uppslagsbok del 23 sid. 250. 1952.
- ⁸⁹⁾ Svensk Uppslagsbok del 14 sid. 236. 1952.
- ¹⁰⁾ ¹¹⁾ Mannerfelt. Anteckningar om Elfsborgs Regemente 1680–1815 sid. 16. 1887.
- ¹²⁾ Grill: Statistiskt sammandrag av Svenska indelningsverket del 2 sid. 139. 1856.
- ¹³⁾ Sven Ågren: Karl XI:s indelningsverk för armén. sid. 145–150. 1922.
- ¹⁴⁾ Kumm. Indelt soldat och rotebonde sid. 28. 1949.
- ¹⁵⁾ B. Edgardt. Hästslakt och rackarskam. sid. 246. 1962
- ¹⁶⁾ Kvarter se sid. 16.
- ¹⁷⁾ Kumm: Indelt soldat och rotebond. sid. 29. 1949
- ¹⁸⁾ Svensk Uppslagsbok del. 18 sid. 1051. 1951.
Kvarter är måttet på en halv fot eller 6 tum. Omräknat i meter=15 cm.
Egen anteckning.
Kvarter användes ofta i många olika sammanhang. Bland annat av slaktare då de med en liten kedja mätte omkretsen på ett nötkreatur omedelbart bakom frambenen. Med anledning av denna omkrets kunde de beräkna djurets värde.
Kvarter användes också som mått då man högg ved. En famn ved var 3 alnar hög och 3 alnar bred=180 cm. och varje vedträd hade en längd av 5 kvarter=75 cm.
Kvarter användes också som mått på en lie. Fem kvarter var det normala, men det fanns också liar på 6 kvarter.
- ¹⁹⁾ Mannerfelt sid. 14.
- ²⁰⁾ Mannerfelt sid. 102.
- ²¹⁾ Mannerfelt sid. 153.
- ²²⁾ Mannerfelt. sid. 153.
- ²³⁾ Mannerfelt. sid. 18
- ²⁴⁾ S Ågren: Karl XI:s indelningsverk för armén, sid 49–52.
- ²⁵⁾ Hemkall: avlöning som utgick i vissa naturaförmåner eller penningar som ersättning. Ursprungligen särskilt ägnat åt dem som inte hade boställe eller till vilkens boställe icke hörde åker och äng.
Svensk Uppslagsbok del 13 sid. 185, 1950.
- ²⁶⁾ Spannland: gammalt åkerytmått som motsvarar en spansns utsäde. Ett spannland=2 kastland=2 snesland=200 bandland=28 800 kvadratfot. Omräknat i meter=2 540 m².
- ²⁷⁾ Mannerfelt sid. 33.
- ²⁸⁾ S Ågren sid. 49–52.
- ²⁹⁾ Svensk Uppslagsbok del 14 sid. 236.
- ³⁰⁾ Kumm. sid. 156
- ³¹⁾ Kumm sid. 176.
- ³²⁾ Mannerfelt sid. 108
- ³³⁾ Mannerfelt sid. 103
- ³⁴⁾ Holm sid. 22
- ³⁵⁾ Per Hultqvist, Försvar och skatter, 1955
- ³⁶⁾ Mannerfelt, anteckningar om Elfsborgs regemente sid. 33
- ³⁷⁾ Mannerfelt, anteckningar om Elfsborgs regemente sid. 19

ARKIVALISKA KÄLLOR

Synehandlingar, soldatkontrakt, rekryterings- och mönstringsrullor från Marks kompani vid Elfsborgs Regemente.

Mönstrings- och rekryteringsrullor från Bohusläns Regemente.

Rekryteringsrullor från Vestgöta Dals Regemente.

(Kungl. Krigsarkivet)

LITTERATURFÖRTECKNING

Edgart, Brita. Hästslakt och rackarskam	1962
Grill, C. Statistiskt sammandrag av svenska indelningsverket del. 1..4	1856–1858
Grimberg, Carl. Svenska folkets underbara öden del 4 och 7	1913
Holm, Torsten. Från allmogeuppåd till folkhär	1923
Ingers, E. Bonden i svensk historia del 1	1949
Kumm, Elfred. Indelt soldat och rotebonde	1949
Kungl. Elfsborgs Regemente Generalstabens krigshistoriska avdelning	1934
Mannerfelt, Otto. Anteckningar om Elfsborgs Regemente 1680–1815	1887
Rehnberg, Mats. Vadskall vi göra med de blankagevär	1967
Vår äldsta soldatinstruktion. 1769. Facsimilieupplaga	1973
Ågren, Sven. Karl XI:s indelningsverk för armén	1922

UPPSLAGSVERK

Svensk Uppslagsbok

INTERVJU

Fru Elin Olsson, född Berg. född 1901 Klevåsen, Ödenäs

Fru Rut Johansson, född Berg. född 1906 Boasvedjan, Ödenäs

KARTOR

BILAGOR

- Bilaga 1 Marks kompanis rotenummer och namn
- ” 2 1849 års generalmönstringsrulla
- ” 3 Besiktningsinstrument vid ekonomisk besiktning 1892
- ” 4 Syneprotokoll vid laga syn för uppförande av ett nytt boningshus på roten Berghem Olofsgården år 1896
- ” 5 Syneprotokoll vid laga syn för uppförande av ett nytt boningshus vid roten 551 Sjö vid Åhs kompani år 1882
- ” 6 Vår äldst kända soldatinstruktion från år 1769.

MARKS KOMPANI VAR NR 2 OCH ROTARNAS NUMMER LÖPTE
FRÅN 151–300.

Rotarnas namn	Socken		
151 Bönhult Storegården	Fotskäl	199 Nolbacka	– ” –
152 Bönhult Västergården	– ” –	200 Friared Nedergården	Hajum
153 Sträte	– ” –	201 Hullta	Sätila
154 Vik	– ” –	202 Gundlered	– ” –
155 Vilgården Norra	– ” –	203 Kärra	– ” –
156 Vilgården	– ” –	204 Hovet Mellomgården	– ” –
157 Vilgården Södra	– ” –	205 Björlanda Östergården	– ” –
158 Grevared	– ” –	206 Björlanda Snickargården	– ” –
159 Grevared	– ” –	207 Härsnäs	– ” –
160 Torestorp	– ” –	208 Grebbeshult	– ” –
161 Guthult	– ” –	209 Almared	– ” –
162 Öjersås	– ” –	210 Bolgården	– ” –
163 Sanderyd Storegården	– ” –	211 Bua	– ” –
164 Sanderyd Nolgården	– ” –	212 Flohult	– ” –
165 Edared	– ” –	213 Sätila Gunnarsgården	– ” –
166 Astorp	Surteby	214 Hede Storegård	– ” –
167 Lunnagården	– ” –	215 Hede Östergård	– ” –
168 Surteby Kronogård	– ” –	216 Härrkila	– ” –
169 Surteby Karlsgård	– ” –	217 Rya Heljergård	– ” –
170 Svenningsered	Tostared	218 Rya Övergård	– ” –
171 Tostareds Stom	– ” –	219 Håkankila Östra	– ” –
172 Tostared Nedergården	– ” –	220 Håkankila Västra	– ” –
173 Kulla	– ” –	221 Årenäs	– ” –
174 Sjögärde	– ” –	222 Svanshult	– ” –
175 Torrås	Sätila	223 Bobygd	– ” –
176 Friare	Hajum	224 Grimmered	– ” –
177 Krusere	– ” –	225 Ubbhult	– ” –
178 Hjorttopshede	– ” –	226 Mjöshult	Bollebygd
179 Hjorttorp Lundsgård	– ” –	227 Kråketorp Nedre	– ” –
180 Hjorttorp Övregård	– ” –	228 Kråketorp Övre	– ” –
181 Hjorttorp Nedre	– ” –	229 Kulla	– ” –
182 Hajum Skattegård	– ” –	230 Stenaskjum	– ” –
183 Hajum Gustavsgård	– ” –	231 Erikstorp Norrgård	– ” –
184 Hukebacka	– ” –	232 Erikstorp Skräddaregård	– ” –
185 Fotskåls kulle	Fotskäl	233 Fristorp	– ” –
186 Höga Ranagården	– ” –	234 Fläskjum Skatte	– ” –
187 Fotskåls torp	– ” –	235 Fläskjum Nedre	– ” –
188 Gerdsås	– ” –	236 Rinna	– ” –
189 Bonared Vestra	Hyssna	237 Getabrohult	– ” –
190 Bonared Mellomgården	– ” –	238 Skämningared	Hyssna
191 Bonared Östra	– ” –	239 Pjelare	– ” –
192 Melltorp Persgården	– ” –	240 Grönere	– ” –
193 Melltorp Smedsby	– ” –	241 Kåhult	Björke- torp
194 Melltorp Breared	– ” –	242 Kåhult	Hyssna
195 Rya Nolgården	– ” –	243 Olofsered	Hyssna
196 Rya Södergården	– ” –	244 Habäck	Björke- torp
197 Backa Övergården	– ” –	245 Skogsgärde	torp
198 Bua Bengtsgården	– ” –	246 Buerås	– ” –

Rotarnas namn	Socken		
247 Werred Nedre	– ” –	274 Skultorps	– ” –
248 Werred Övre	– ” –	275 Kåhögen	– ” –
249 Rävlanda Östra	– ” –	276 Tappebol	Töllysö
250 Rävlanda Mellomgården	– ” –	277 Elmhult	Härryda
251 Röberg	– ” –	278 Henå	Töllysö
252 Rävlanda Västra	– ” –	279 Holmared	– ” –
253 Gräsryd	– ” –	280 Morghult	– ” –
254 Bråtared	– ” –	281 Sjögared	– ” –
255 Björboås	– ” –	282 Storegården	– ” –
256 Björketorp Södra	– ” –	283 Fagerhult Östra	– ” –
257 Björketorp Mellomgården	– ” –	284 Fagerhult Västra	– ” –
258 Berekulla	– ” –	285 Hökhult	– ” –
259 Hede	– ” –	286 Slätthult	– ” –
260 Hall	– ” –	287 Gantarås	– ” –
261 Backa	– ” –	288 Torsta	– ” –
262 Sandlid	– ” –	289 Björkered	– ” –
263 Tureberg	– ” –	290 Gesebol	Bollebygd
264 Skönnere	– ” –	291 Slätthult	– ” –
265 Gisla	– ” –	292 Backa Östra	– ” –
266 Dahlagården	Björke-	293 Backa Vestra	– ” –
267 Hellingsjö	torp	294 Hullta Storegården	– ” –
268 Partille Stom	Partille	295 Hullta Mellomgården	– ” –
269 Örgryte Stom	Örgryte	296 Nästhult	– ” –
270 Kålltorp Stom	– ” –	297 Holmen	– ” –
271 Torpa	– ” –	298 Hestra Olofsgården	– ” –
272 Utby	Partille	299 Hestra	– ” –
273 Mellby	– ” –	300 Jordås	– ” –

(Grill. Statistiskt sammandrag av Svenska indelningsverket del 2 sid. 131– 133. 1856.)

1849 ÅRS GENERALMÖNSTRINGSRULLA

Generalmönstringsrulla för Marks kompani Nr 15 Kongl. Elfsborgs Regemente vid Generalmönstringen den 30 juni 1849 som förrättades av översten och riddaren af Kongl. Svärdsorden, Georg Gillis von Heideman biträdd av därtill förordnad General Mönster Commisarie Kammarskrivaren vid Krigs Collegium August Theodor Billberg.

Fristads Hed den 30 juni 1849

G.A. Nordenadler
Compagnie Befälshafvare

Nr	Soldatens namn	Födelsenamn	Född	Födelseort
151	Johannes Först	Pettersson	6/4 1814	Kinnarumma
152	antagen till trumslagare (musikens underhåll)			
153	Joseph Fält anmäldes såsom oduglig till exercis och får nu avsked med skyldighet att återbära legan. ersatt med			
	Anders Brink	Johansson	24/12 1821	Fotskäl
154	Johannes Wig	Pettersson	20/8 1812	Bollebygd
155	indraget till furirsnummer			
156	Johannes Wall	Jacobsson	28/10 1815	Tostared
157	Bengt Stål	Bengtsson	17/6 1800	Fotskäl
158	Carl Johan Gabriel Bergendahl	Bergendahl	29/10 1827	Säfve (Göteborg)
159	Gustaf Liv. avsked på grund av sjukdom. Tjänst väl. ersatt med			
	Börje Gren	Larsson	24/12 1824	Surteby
160	Börje Glans	Larsson	24/2 1795	Frillesås (Halland)
	Begär och får avsked med anmälan till underhåll enligt 1831 års kungörelse. Tjänst väl.			
161	Korpral Johannes Ceder	Andersson	10/1 1802	Seglora
162	Lars Skott	Andersson	11/8 1799	Tostared
163	Elias Grip	Bengtsson	7/12 1820	Tostared
164	Anders Borg	Andersson	6/10 1806	Fotskäl
165	Herman Björnvall	Andersson	18/5 1848	volontär furir
166	Johannes Ahl	Larsson	17/4 1811	Tostared
167	Johannes Kalf	Ericsson	19/3 1800	Surteby
168	Magnus Spjut	Samuelsson	7/6 1801	Frillesås (Halland)
169	Anders Sund	Eriksson	31/10 1821	Surteby
170	vk Abraham Svensk	Gustafsson	28/7 1793	Örgryte (Göteborg)
171	Börje Stom	Olofsson	21/11 1791	Röstorp (Halland)
	Begär och får avsked med anmälan till underhåll enligt 1831 års kungörelse. Tjänst utmärkt väl.			
172	indragen till furirsnummer			
173	Johannes Staf	Petersson	9/12 1810	Kinna
174	Peter Ek	Andersson	10/9 1797	Wing
175	indragen till lönefyllnad åt underofficeraren			
176	indragen till fältmusikant			
177	Anders Asp	Johansson	15/12 1818	Hajum
178	Johannes Wång	—	25/11 1805	Borås
179	indragen till musikens underhåll			
180	indragen till musikens underhåll (trumslagare)			
181	Johannes Strand	Andersson	28/7 1813	Hajum
182	Johannes Gran	Larsson	29/9 1817	Kinna

Nr	Antagen	Ålder		Tjänsteår		Längd		Gift	Ogift
		År	Mån.	År	Mån.	Fot	Tum		
151	9/1 1838	35	3	11	5	5	8	x	
152	—								
153									
	4/2 1847	27	6	2	4	5	10	x	
154	15/12 1834	36	10	14	6	5	9	x	
155	—								
156	10/1 1840	33	8	9	6	5	10	x	
157	11/1 1828	49	—	21	5	5	11	x	
158	9/5 1848	22	8	1	1	—	—		x
159									
	19/10 1847	24	6	1	8	5	9	x	
160	9/9 1819	54	4	29	9	5	10	x	
161	13/5 1823	47	5	26	7	5	11	x	
162	11/1 1828	49	10	21	5	5	10	x	
163	10/1 1845	28	6	4	5	5	11	x	
164	30/12 1830	42	8	18	6	—	—	x	
165	—								
166	9/4 1832	38	2	17	2	5	9		x
167	13/5 1823	49	3	26	1	5	11	x	
168	13/5 1823	48	—	26	1	5	9	x	
169	14/6 1839	27	8	10	—	6	—		x
170	17/3 1819	50	11	30	3	5	10	x	
171	29/12 1819	57	7	29	6	5	10	x	
172	—								
173	9/4 1834	38	6	15	2	5	9	x	
174	13/9 1820	51	9	28	9	5	11	x	
175	—								
176	—								
177	11/1 1842	30	6	7	5	5	10	x	
178	25/4 1827	43	7	22	2	6	3	x	
179									
180									
181	9/4 1834	35	11	15	2	6	—	x	
182	12/1 1837	31	9	11	9	5	8		

Nr	Soldatens namn	Födelsenamn	Född	Födelseort
183	indragen till musikens underhåll			
	Anders Hög	Svensson	3/9 1817	Berghem
184	Per Alt	Svensson	24/8 1818	Fotskäl
185	Johannes Hill	Carlsson	15/1 1813	Fotskäl
186	Carl Wilhelm Rös	Petersson	4/11 1807	Fotskäl
187	Anders Gill	Eriksson	27/10 1821	Fristad
188				
189	Salomon Risell förordnad till furir 13/5 1848			
190	Anders Qvist	Petersson	6/8 1823	Hyssna
191	indragen till musikens underhåll			
192	Corpral Sven Huss	Svensson	7/9 1810	Sätila
	får avsked på grund av företedt läkarintyg såsom till krigstjänst oduglig. Tjänst utmärkt väl.			
193	Hans Törn	Olofsson	8/10 1816	Hyssna
194	Petter Lång	Johansson	7/8 1792	Ving
	Begär och får avsked. Antecknad till underhåll, bevistat 1813 och 1814 års fälttåg. Tjänst utmärkt väl.			
195	Sven Moll begär och får avsked såsom sjuklig enligt attest, Tjänst väl.			
	Andreas Ryd	Andersson	22/3 1822	Sätila
196	Carl Johan Kron	Johansson	16/6 1823	Hyssna
197	Sven Svan Död den 1/2 1849.			
198	Corpral Johannes Blad	Petersson	27/8 1817	Hyssna
199	Petter Sten	Svensson	3/12 1814	Brämhult
200	Johannes Fröjd	Larsson	25/4 1818	Hyssna
201	Nils Lönn. Anmäldes till cassation för liderlighet och såsom flera gånger straffad samt vid sista generalmönstringen den 6 juli 1846 ställd på förbättring, cassetas nu. Ersatt med			
	Anders Nord	Nilsson	5/8 1822	Torestorp
202	Erik Snygg	Andersson	23/10 1821	Hajum
203	Johan Fredrik Flink	Petersson	3/3 1807	Göteborg
204	indragen till musikens underhåll			
205	Johannes Bäck	Abrahamsson	4/10 1820	Björketorp
206	Petter Björk	Isacsson	26/11 1818	Sätila
	Avsked på grund av företedt läkarintyg såsom till krigstjänst oduglig. Tjänst väl.			
207	Anders Höjs	Andersson	3/1 1807	Lundby
208	Johannes Smitt	Bengtsson	5/7 1816	Sätila
	Cassetas såsom oförbätterlig och liderlig sedan han genomgått all straffnings och degraderingsgrader.			
209	vk Olof Väst	Andersson	24/12 1818	Sätila
210	Hans Blom	Eriksson	17/6 1822	Sätila
	Olof Blom cassetad vid Generalmönstringen den 6 juli 1846.			

Nr	Antagen	Ålder		Tjänstear		Längd		Gift	Ogift
		År	Mån.	År	Mån.	Fot	Tum		
183	enligt K. K. den 2/2 1831								
184	11/1 1842	31	9	7	5	5	8		x
185	11/1 1842	30	10	7	5	5	8	x	
186	9/4 1834	36	5	15	2	5	8	x	
187	21/9 1831	41	7	17	9	6	1	x	
188	2/7 1824	27	8	6	11	5	8	x	
189	indragen till fältmusikants avlöning								
190	17/10 1843	25	10	5	8	6	—		x
191	trumslagare								
192	9/4 1834	38	9	15	2	5	8	x	
193	10/1 1839	32	8	10	5	5	10	x	
194	15/2 1813	56	10	36	4	5	10	x	
195									
	17/10 1846	27	3	2	8	5	8		x
196	11/1 1842	26	—	7	5	5	9	x	
197	roten ersätter								
198	18/6 1838	31	10	11	—	6	2	x	
199	9/1 1838	34	8	11	5	5	11	x	
200	26/6 1837	31	2	12	—	6	—	x	
201									
	17/10 1846	26	10	2	8	5	9½	x	
202	2/7 1842	27	8	7	—	5	10	x	
203	11/5 1828	42	3	21	1	5	9	x	
204	—								
205	11/1 1844	28	8	5	5	5	8	x	
206	18/6 1838	30	7	11	—	5	10	x	
207	16/9 1833	42	5	15	8	5	10	x	
208	18/6 1838	33	—	11	—	5	11	x	
209	9/1 1838	30	6	11	6	5	10	x	
210	17/10 1846	27	—	2	8	5	9½	x	

anmäles till cassation för liderlighet, försupen och odräglig, casseras.

Nr	Soldatens namn	Födelsenamn	Född	Födelseort
211	Anders Bonat	Johansson	10/6 1825	Hyssna
212	Fredrik Bygg	Andersson	25/9 1815	Bollebygd
213	Petter Lind	Johansson	20/6 1818	Sätila
214	Johannes Frank begärt och fått avsked för sjukdom, attest. Tjenst väl. Bengt En	Torkelsson	1/2 1825	Sätila
215	Emanuel Strid förut tjänstgjort 3 år vid Göta Artilleri Regemente under samma namn.	Jansson	2/9 1818	Weddige (Halland)
216	Börje Fäsk	Larsson	18/1 1816	Hyssna
217	Petter Hall	Andersson	23/1 1805	Espered
218	indragen till musikens underhåll			
219	Hans Nöjd casseras såsom liderlig och oförbätterlig sedan han genomgått flera varningsgrader	Andersson	6/11 1810	Hyssna
220	Carl Wrång	Andersson	22/8 1807	Sätila
221	Johan Krig	Eriksson	14/12 1818	Sätila
222	indragen till musikens underhåll			
223	Olof Blank begärt och fått avsked med anmälan till underhåll. Benjamin Bom	Andreasson	9/11 1821	Sätila
224	Johan Petter Lek	Svensson	7/3 1814	Ramkulla (Kronobergs län)
225	Anders Udd	Andreasson	14/9 1817	Tostared
226	Johannes Säll	Eriksson	2/8 1808	Örgryte (Gbg. län)
227	Johannes Kant Begär och får avsked med anmälan till underhåll enligt 1831 års kungörelse. Tjenat väl	Andersson	23/6 1795	Landvetter (Gbg. län)
228	Lars Kraft	Johansson	16/10 1814	Skallsjö
229	Bengt Rask	Andersson	23/2 1814	Bollebygd
230	Eric Fri	Gustafsson	13/12 1815	Bollebygd
231	Börge Svärd Förut tjänstgjort som förstärkningssoldat 3½ år vid Kongl. Elfsborgs Regemente och då kallad Börge Sand. Begär och får avsked med anmälan till underhåll. Bevistat 1808 års krig såsom förstärkningskarl samt sedan 1813 och 1814 årens fältslag. Tjenst utmärkt väl.	Andersson	24/7 1789	Bollebygd
232	vice korpral Stark	Börjesson	10/6 1816	Landvetter (Gbg. län)
233	Anders Lust	Andersson	29/6 1817	Bollebygd
234	Korpral Johannes Fröjd tjänstgjort 6,4 år vid Göta Artilleri Regemente och då kallad Eriksson	Eriksson	8/2 1802	Bollebygd
235	Korpral Eric Fin	Andersson	9/6 1817	Bollebygd
236	Johannes Ros	Andersson	21/9 1803	Bollebygd
237	Johannes Frisk	Nilsson	3/7 1812	Nol
238	Johannes Hack	Johansson	7/11 1815	Fritsla
239	Gustaf Palm	Magnusson	10/3 1825	Borrarp (Jön)
240	Anders Gradd	Larsson	27/7 1816	Seglora
241	Nils Rahr avsked såsom oförmögen att lära exercis oaktat han varit kommenderad till möten 5 år och förlidet år bevistat 60 dygns instruktion compagnie. Erhåller avsked med skyldighet att återbetala halva legan.			
241	Erik Djerf	Andersson	4/3 1825	Sätila

Nr	Antagen		Ålder		Tjänstear		Längd		Gift	Ogift
			År	Mån.	År	Mån.	Fot	Tum		
211	11/6	1844	24	—	5	10	6	1		x
212	7/1	1836	33	9	13	6	5	11	x	
213	15/1	1841	31	—	8	5	5	9	x	
214	17/10	1846	24	5	2	8	6	½	x	
215	17/10	1843	30	10	5	8	5	11	x	
216	11/1	1842	33	5	7	5	6	—	x	
217	30/11	1830	44	5	18	7	5	11	x	
218	—									
219	16/9	1833	38	7	15	9	5	9	x	
220	11/1	1828	41	10	21	5	5	9	x	
221	12/6	1840	30	6	9	—	5	11	x	
222	—									
223	7/4	1847	27	7	2	2	5	11¾		x
	tjänst väl									
224	26/6	1837	35	3	12	—	5	10	x	
225	11/1	1842	31	9	7	5	5	10	x	
226	9/1	1832	40	10	17	5	5	10		x
227	27/4	1822	54	—	27	2	5	10	x	
228	26/6	1837	34	8	12	—	5	10	x	
229	16/9	1833	35	4	13	9	5	9	x	
230	14/6	1839	33	6	10	—	5	11	x	
231	21/5	1817	59	11	35	7	6	2	x	
232	26/6	1837	33	—	12	—	5	10	x	
233	14/6	1839	32	—	10	—	5	9	x	
234	30/11	1830	47	4	25	11	5	8	x	
235	26/6	1837	32	—	12	—	6	1	x	
236	2/3	1831	45	9	18	3	5	9	x	
237	18/6	1838	36	11	11	—	5	10	x	
238	18/6	1838	33	7	11	—	5	11	x	
239	7/4	1847	24	9	2	2	5	8½	x	
240	12/1	1837	32	11	12	5	5	11	x	
241										
	7/4	1843	24	3	6	2	5	8		x

Nr	Soldatens namn	Födelsenamn	Född	Födelseort
242	Samuel Flod anmäles till cassation för opålitlighet. Har flera gånger varit straffad. Har tagit Dubbel lega vid Kongl. Göta Artelleri Regemente därifrån han rymt. Casseras med skyldighet att till roten återbetala legan.			
242	Joahannes Flod	Torkelsson	14/12 1828	Sätila
243	Timmerman Joans Löf	Jönsson	14/9 1801	Hyssna
244	Christian Åberg	Åberg	28/7 1828	Örgryte Ghg
245	Johan Skog	Åberg	19/10 1815	Örgryte
	tjänstgjort vid Göta Artilleri Regemente avskedas på grund av företedt läkarintyg såsom till krigstjänst oduglig. Tjänst väl.			
246	Anders Eur	Andersson	2/12 1812	Fjärås (Ha)
	sjuk på roten enligt attest			
247	Johan Stom	Hansson	10/5 1810	Dannike
248	Carl Glad	Andersson	20/12 1822	Björketorp
249	Anders Falk	Carlsson	18/4 1815	Sätila
	anmäles såsom till uppförande förbättrad, får kvarstå			
250	Sven Bok död den 13/8 1847			
	Johannes Hurtig	Nilsson	9/5 1823	Björketorp
251	Jonas Rör	Bengtsson	31/10 1809	Björketorp
252	Lars Ren	Andersson	20/8 1803	Sätila
253	Nicolaus Flygt	Tressander	13/12 1796	Skallsjö
254	Lars Trygg	Andersson	24/7 1816	Lundby
255	Bengt Prytz	Andersson	8/1 1821	Tonarp (He)
256	Anders Dig	Andersson	24/12 1814	Bollebygd
257	Anders Kihl	Andersson	25/1 1815	Bollebygd
258	Johannes Knall	Larsson	8/10 1814	Torpa
259	Niclas Had	Johansson	31/7 1816	Björketorp
260	indragen till musikens underhåll			
261	Carl Eld begärt och fått avsked med anmälan till underhåll. Bevistat 1813 och 1814 års fälttåg. Tjänst väl.			
261	Bengt Lif	Johansson	3/7 1822	Björketorp
262	Carl Land	Bengtsson	7/6 1805	Hyssna
263	Sven Carl Alm	Arvidsson	5/1 1819	Sexdrega
264	Anders Skön	Magnusson	16/7 1808	Hjällby
265	vk Henric Fyr	Larsson	2/8 1820	Seglora
266	Emanuel Dahl	Larsson	26/4 1815	Björketorp
267	Johan Martin Hedén	Hedén	12/2 1829	Ljushult
268	Johan Petter Wigelius	Wigelius	26/9 1829	Stockholm
269	Lars Petter Lundstedt	Lundstedt	2/4 1816	Ulricehamn
270	indragen till musikens underhåll trumslagare			
271	August Sundin	Sundin	9/7 1831	Toarp (fältmusikant)
272	Samuel Sundin	Sundin	28/8 1835	Toarp (fältmusikant)

Nr	Antagen	Ålder		Tjänstår		Längd		Gift	Ogift
		År	Mån.	År	Mån.	Fot	Tum		
242									
	19/11 1847	20	6	1	7	5	10		x
243	11/1 1828	47	9	21	5	5	10	x	
244	7/4 1847	20	11	2	2	5	10½	x	
245	21/6 1841	33	8	11		5	9	x	
246	26/10 1836	36	6	12	8	5	10	x	
247	26/6 1837	39	1	12	—	5	9	x	
248	17/10 1846	26	6	2	8	6	2½	x	
249	9/1 1838	34	2	11	5	5	9	x	
250									
	25/5 1848	26	1	1	1	5	8½		
251	2/3 1831	39	8	18	3	5	9	x	
252	2/3 1831	45	10	18	3	5	9	x	
253	30/4 1824	52	6	25	2	5	10	x	
254	15/1 1841	32	11	8	5	5	11	x	
255	21/6 1841	28	5	8	—	5	10	x	
256	21/6 1837	34	6	12	5	6	1	x	
257	9/4 1834	34	5	15	2	5	11	x	
258	9/1 1838	34	8	11	5	5	11	x	
259	26/10 1836	32	11	12	8	5	11	x	x
260	—								
261									
	7/4 1847	26	11	2	3	5	2		x
262	8/5 1828	44	—	21	1	5	9		
263	15/1 1841	30	5	8	5	5	10	x	
264	2/3 1831	40	11	18	3	5	7	x	
265	11/1 1842	28	10	7	5	5	9	x	
266	26/6 1837	34	2	12	—	5	11	x	
267	20/5 1846	20	3	3	1	—	—	x	x
268	27/8 1828	19	9	3	1	—	—		x
269	—	33	3	20	10	5	10		
270	29/6 1847							x	
271	29/6 1847	18	—	2	—	—	—		x
272		13	10	2	—	—	—		x

Nr	Soldatens namn	Födelsenamn	Född	Födelseort
273	indragen till musikens underhåll			
274	indragen till musikens underhåll			
275	indragen till musikens underhåll			
276	Anders Tapper	Andersson	14/2 1821	Bollebygd
277	Sven Hell	Andersson	1/1 1805	Skövde
278	Isac Öst	Jansson	4/1 1817	Töllsjö
279	Eric Holm	Nilsson	20/9 1815	Hol
280	Lorentz Hast	Tidström	18/12 1806	Fässberg (Gbg)
281	Carl Modig Vid Generalmönstringen den 6 juli 1846 begärt och får avsked med anmälan till underhåll. Tjänst väl.			
	Jonas Fält	Pettersson	25/4 1825	Alingsås
282	Niclas Lik	Andreasson	26/2 1812	Torsby (Gbg)
283	Olaus Spets	Andreasson	13/7 1817	Hemsjö
284	Johannes Hult	Bengtsson	8/8 1810	Landvetter (Gbg)
285	C-J Fredrik Norström		27/11 1814	Göteborg
286	Hak Peter Lund död 23/4 1847			
	Anders Peter Lindrot	Larsson	7/2 1822	Ödenäs
287	Anders Klang	Andreasson	8/10 1821	Töllsjö
	Begär och får avsked med anmälan till underhåll expetence, tjänst väl.			
288	Johannes Trupp	Olofsson	3/9 1819	Bollebygd
289	Anders Berg	Nilsson	23/7 1810	Hol
290	Olof Bo	Jansson	23/12 1790	Hemsjö
	Begär och får avsked med anmälan till underhåll. Bevistat 1813 och 1814 års fälttåg. Tjänst utmärkt väl.			
291	Johannes Krans	Olofsson	20/12 1817	Bollebygd
292	Anders Bark	Tallberg	12/4 1810	Östad
	Avskedas på grund av läkarbetyg såsom sjuklig och till krigstjänst oduglig. Tjänst väl.			
293	Johannes Rätt	Larsson	18/1 1815	Närunga
294	Anders Holst	Andersson	10/7 1808	Bollebygd
295	Sven Ström	Larsson	5/6 1820	Sexdrega
296	Henrik Nätt	Jansson	28/9 1812	Töllsjö
297	Eric Holmsten	Olofsson	12/12 1812	Herryda
298	Fredrik Elf	Andersson	4/12 1818	Solberga
299	Anders Johan Hard	Johansson	20/9 1821	Tverred
	Avskedas på grund av företett läkarbetyg såsom sjuklig och till krigstjänst oduglig. Tjänst väl.			
300	Eric Brant	Ericsson	16/10 1816	Bollebygd

Nr	Antagen	Ålder		Tjänstear		Längd		Gift	Ogift
		År	Mån.	År	Mån.	Fot	Tum		
273	—								
274	—								
275	—								
276	11/1 1842	28	4	7	4	5	9	x	
277	2/1 1827	44	5	22	5	5	7	x	
278	26/10 1836	43	5	12	8	5	11	x	
279	9/1 1838	33	9	11	5	5	10	x	
280	21/9 1831	42	6	17	9	5	8	x	
281									
	17/10 1846	24	2	2	8	5	9½		x
282	12/1 1837	37	4	12	5	5	9	x	
283	10/1 1839	31	11	10	5	6	—	x	
284	13/11 1830	38	10	18	7	6	—	x	
285	9/1 1838	34	7	11	5	5	8	x	
286									
	1/12 1848	27	4	0	7	5	10		x
287	19/11 1847	27	8	1	7	5	9	x	
288	11/1 1842	29	9	7	5	5	10		x
289	10/9 1833	38	11	15	9	5	10	x	
290	6/4 1812	58	6	37	2	5	7	x	
291	26/1 1841	31	6	8	5	6	1	x	
292	16/9 1833	39	2	15	9	6	1		x
293	26/10 1836	34	5	12	8	6	—	x	
294	8/6 1831	40	11	18	—	5	9	x	
295	11/1 1844	29	—	5	5	6	—	x	
296	9/1 1838	36	9	11	5	5	11	x	
297	15/1 1841	36	6	8	5	5	8	x	
298	14/6 1839	30	6	10	—	6	—	x	
299	2/7 1842	27	9	6	11	5	8	x	
300	5/9 1835	32	8	13	9	5	10	x	

No 2 MARKS KOMPANI

Besiktningssinstrument fört vid ekonomisk besiktning å nedan upptagna soldattorptorp år 1892.

Härad, Socken, No. Rotarens namn och torparens beskaffenhet

Mark Hyssna 197 **Backa**

Manhuset, taket nytäckes. 2 nya fönsterrutor insättes i köket. Stenfoten kilas och rappas.

Ladugården, Felande tegelpannor upplägges. Hägnader 75 meter repareras.

I anseende till bristerna som befanns i hägnaderna vid sista besiktningen ej fullgjorda så begäras laga syn.

Fristad hed den 3 augusti 1892

H. D son Aschan

löjtnant

Bil. 4

År 1896 den 7 maj förrättades af undertecknad t.f. länsman med biträde af nämndemännen Lars Andersson i Vik och J.A: Andersson i Nödinge laga af och tillträdessyn å soldattorpet till roten Nr 2 Berghem Olofsgården vid Marks kompani af Kongl. Elfsborgs Regemente.

Härmed tillstädeskommo:

Kapten Einar von Wolfradt i egenskap af kompaniombud samt rotehållaren Sven Johansson i Berghem Olofsgården.

Förrättningen företogs i följande ordning:

Manhuset: var försålt, hvadan nytt sådant skall uppföras på samma tomt som gamla huset stod, 7,7 meter (13 alnar) långt, 4,8 meter (8 alnar) bredt inom knut samt 1,8 meter (3 alnar) högt indelat i stuga 4,8 meter (8 alnar) i fyrkant, kammare 2,9 meter (5 alnar) i fyrkant, förstuga med afdelad förstugukammare, hvardera 1,8 meter (3 alnar) lång och 1,5 meter (2 1/2 aln) bred, åtskiljde genom brädvägg, täckningen sker efter ortens sed så att droppfrihet och värme vinnes, – det inre taket med bräder – i stugan skall vara tvänne fönster, det ena på gafveln 0,7 meter 1 1/4 aln) högt och 0,9 meter (1 1/2 aln) bredt samt det andra å ena långsidan lika högt och 0,4 meter (3/4 aln) bredt – Kammaren förses med fönster 0,4 meter (3/4 aln) i fyrkant: Förstugukammaren får dager från förstugan och denna åter från förstugudörren – 4 dörrar, deraf endast den för förstugan förses med lås – I stugan spis och bakugn med tvenne spjäll rymlig och försvarlig efter ortens sed. Manhuset utfört och inredet beräknas kosta

700

Ladugården

Transport 700

Likaledes försåld skall nybyggas å samma plats der den gamla stod 11,88 meter (20 alnar) lång, 5,34 meter (9 alnar) bred och 2,38 meter (4 alnar) hög med timradt boskaphus samt foderlada, loga och sädeslada af stolpar och skiften eller bräder, täckt med halm eller spån.

Ladugården uppförd och inredd beräknas kosta

400

Hägnader utan anmärkning

Summa kronor 1.100

Rotehållarna förelades att hafva nu påsynte nya byggnader färdiga före den 1 september 1897. Det antecknades här att rotehållarne företedde ett med soldaten upprättat kontrakt enligt vilket denne skulle i ett för allt åtnjuta kontant lön, hvilken öfverenskommelse vederbörande godkänt.

Som Ofvan

Ossian Boustedt

Inkom till Marks kronofogdekontor den 20 maj 1896,

Betygar F. Lindedal

Landskansliet beslut

Vid det förhållandet att innehafvaren af der uti förestående synesinstrument omförmälda torp skall i ett för allt åtnjuta allenast kontant lön har Landshöfdingeembetet denna dag meddelat det besked, att ifrågavarande synesförrättning icke kan fastställas.

Wenersborg i Landskansliet den 16 juli 1896

ex officio

Ard Stenqvist

Bil. 5

År 1882 den 31 mars förrättade undertecknad Krono Länsman i orten med biträde av nämndemännen A J Hansson i Häby och Andreas Andersson i Tomta, till följd af Herr Kronofogdens i Kullings fögderi ordres den 22 november sistlidet år, syn å soldattorpet till roten Nr 551 Sjö, vid Åhs kompani af Kongl. Elfsborgs Regemente, hvarvid tillstädeskommo: som kompaniombud Serganten A.N. Stafnell, rotehållarne Johannes Olsson, Anders Andersson, Josef Magnusson och Anders Johansson i Sjö, Johannes Svensson och Johannes Andersson i Öjelunda Trädet samt rekryten Fredrik Sjöblom.

Boningshuset: är för gammalt och bristfälligt, att reparation å detsamma ej utan stor kostnad kan ega rum, hvadan synerätten med rotehållarnes medgivande, föreskrifver att ett nytt boningshus bör uppföras på en fotsstenfot, 26 fot långt, 16 fot bredt och 6 fot högt till yfsen, indelas i stuga 16 fot i fyrkant med spis och bakugn med 2^{nc} spjell och 2^{nc} fönster, deraf ett på gafveln 2 1/2 fot högt och 3 fot bredt och ett å ena långsidan, lika högt och 1 1/2 fot bredt, kammare 10 fot i fyrkant med ett fönster 1 1/2 fot i fyrkant och förstuga med afdelad förstugukammare, hvardera 5 fot i fyrkant, fyra dörrar, deraf förstugudörren förses med lås, skolande yttre taket bestå af antingen tegel eller spån, hvarjämte väggarna förses med brädbeklädnad och avses till denna byggnad åtgå

Stenfot	15.00
Timmer	150.00
Mur och skorsten	50.00
Bräder	155.00
Yttre tak	50.00
Fönster, dörrar, spjell och gångjärn m.m.	30.00
Rappning och papper på väggarna	20.00
Arbetslön och spik	150.00
	<hr/>
	620.00

VÅR ÄLDSTA SOLDATINSTRUKTION 1769

SOLDATENS SKYLDIGHETER I FRED OCH I FÄLT

FRUGTA GUD ÄRA KONUNGEN TJÄNA TROGIT

Soldater bör vara oförskräckte, trogne, nyktra och litet högfärdiga, då äro de hedrade, undgå straff, vinna sina förmäns kärlek, bibehålla hälsan och nödlös utkomst.

1§

Hemma i landet, hålla torpet vid makt, plantera väl jordpäron eller potatis, vänja sig vid geväret som ett roligt tidsfördriv, bära kronans brev och ordres; förtjäna med hantverk eller arbete; fly lättja, som föder sjukdom och elände, visa sig snygg och proper vid kyrkparaden, alltid håret upplagt, uppknutet och i papper.

2§

Vid möten vaksam, väl klädd, ofta ömsa lintyg och strumpor, så orenlighet svett och ohyra ej får taga över hand, kvick och färdig i exercitie och dess övriga skyldigheter, vakta sig för spel och fylleri.

3§

På tåg och marcher, noga vårda gevär och mundering för eld och smuts; intet dricka då man är varm och minst orent vatten. Aldrig pipan i banduleret, röka litet, hellre tugga tobak, papper eller sticka av björk eller ene, att förekomma törst; alltid glad, sjunga visor, berätta sagor och roliga tidsfördriv, intet lägga sig i solen att sova eller med magen mot jorden, mindre göra sig ledig innan han fått allt sitt tillbehör i ordning och tvättat fötterna, dock ej när de äro svettiga.

4§

Vid arbets-kommendering, är sund spis och varm mat nödig:: akta sig för vådeliga bördor och vårdsliga åtag, att den ena ej sviker den andra; vårda klädren som bäst kunde ske, om soldaten hemifrån har ett förkläde och armfoder av buldan eller grov väv.

5§

I garnison alltid snygg, hushålla noga, intet vråka sig på söliga ställen med munderingen. På de lediga stunder ansa kläder och geväret; varannan eller tredje dag varm mat, intet över en sup brännvin, men i det stället litet gott dricka. På lediga dagar skaffa sig arbete, som ej kan fela den, som är nykter och trogen.

6§

I fält, äger soldaten största värde av ett oförskräckt hjärta, och snabbt utförande av dess skyldigheter; den karl har alltid varit lyckligast, som mäst fått visa sig för fienden: Man bör som en viss och skamfull död, akta sig att ej komma okväst på lasarettor och sjukvagnar, ty man har sett vid alla krig, då en med heder fått dö för fienden, har fyra med förakt ömkeligen förgåtts på sjukhusen; och den som fruktat döden, har oftast varit fegare, än den med frimodighet flytt ingen fara. Han bör (soldaten) vänja sig att koka så ofta möjligt är, om ej annat än bröd och vatten med litet grönt i flaskan; tvätta och bota lintyg och strumpor, fötterna torra och rena; aldrig lämna ur akt sitt gevär och amunition, akta det för eld och väta. Äta så ofta han får och sova så ofta han är ledig.

7§

Under sjö-expeditioner, bör man äta och sova litet, oftast ömsa och vårda sina kläder, akta sig för ohyra känna sitt rum och sina sidomän så väl där som i bataljon.

8§

I stånd och kantoner quarter, hålla ordning och propriete, vårda elden, ansa sitt gevär och mundering, oftast liquidera med värden, vakta sig för skuld och klagomål.

9§

Corporalen och granadeuren har i akt taga samma skyldigheter, och dem tillkommer även förevisa de andra med goda exempel.

10§

Förnämligast åligger det corporalen, att noga underrätta sig, om de ordres han får, dem med alvar och myndighet precise värkställa, samt noga efterse, att de till alla delar blivit efterlevda, förekomma självsvald och oredor. Han bör tillpricka vara underrättad och sitt corporalskap vars och ens enskilda hushållning och uppförande, gevär, mundering, amunition, arbete och näring, kynne och okynne. Han bör vara vaksam, kvick och trogen, dess efterrättelser och rapporter säkra och korta, således bör han beflita sig att kunna skriva och läsa ordres.

Obf. De som hava vitt i munderingen, äro försedde med en bit krita, och de som hava gult, med en bit fyllerfärg.

Musikanter, Trumslagare och Pipare.

De böra kunna något hantverk, frisera hår, handla med åtskilligt smått till bättre utkomst. Grovt och tungt arbete är dem mindre tjänligt, de böra i akt taga vad soldaten är föreskrivet om hushållning och propriete, hålla sina instrumenter rena, blanka och i ordning; vara muntra och lögliga.

Obf. Trumslagare alltid försedde med dubbla trumfållar och snören, samt krita och trippel.

Profossen

Bör vara handfast, driftig, och se hiskelig ut; han bör hålla rent i corps de garde och läger; ordning hos arrestanter, vara fiscal på marquententare och månglerskor, och gå väbeln tillhanda.

Kort beskrivning att bevara soldatens hälsa.

Han bör vid alla tillfällen vara försedd med litet salt, ingefära och lök till sin matlagning, grönt felar sällan. Således kan han oftast hava kål eller soppa, som bäst underhåller liv och hälsa. Fotsockor av linne smorde med talg, håller fötterna rena och hela, långa naglar, stora skor och klumpsiga strumpor, äro skadliga.

Preparerat kvicksilver insytt i byxjorden, emot ohyra. En eller par av de lätta torra svampar att stilla blod, några enbär att röka med, och koka i vatten på sjön och i kvarteren. Litet socker som blandas med spindelväv att läka sår. Trå, ullgarn, fin och grov nål, kam, tvål, puder och borste, utgör det förnämsta i hela dess hushållning.

JOHAN ABRAHAM GYLLENHAALS ANTECKNINGAR FRÅN BREDARED OCH BOLLEBYGD 1771

av Sven Kilander

INLEDNING

Mest berömd av alla de resenärer som under 1700-talet ”upptäckte” Västergötland är givetvis Carl von Linné, och hans Wästgöta-Resa som trycktes 1747 är en av de stora klassikerna i sitt slag i den svenska litteraturen. Mindre känt är att en av hans sena lärjungar, Johan Abraham Gyllenhaal, under färder i sin hemprovins samlade ett rikt material i resejournaler för att beskriva Västergötland, framförallt Skaraborgs län och då i första hand dess natur och näringsliv.

Vår resenär föddes i Brättensby 1750, son till kornetten Hans Reinhold Gyllenhaal och Anna Catharina Wahlfelt som var bördig från Ribbingsberg i S. Härene. Han växte upp på St. Höberg i N. Vånga 15 km SV om Skara. I stiftsstaderna gick han i skola i fem år, innan han begav sig till Lund och där skrevs in som student 1767 för att nästa år disputerar på en avhandling om bergsdomstolar. Vid Uppsala universitet fortsatte han 1769 sina studier i naturvetenskap för bl. a. Linné och Torbern Bergman och gjorde särskilt goda framsteg i geologi, men även kemin och botaniken vannade han sig om. Han kom snart att få praktiskt bruk av sina geologiska och kemiska kunskaper som framgångsrik direktör vid Åtvidabergs kopparverk från 1776, med bergmästares titel 1783. Redan 1788 gick han bort.¹⁾

Intresset för topografi låg i tiden, och som student i Lund hyste han planer på att med hjälp av kamrater från Skara-åren beskriva Västergötland topografiskt och ekonomiskt.²⁾ Det ojämförligt viktigaste resultatet av detta projekt var hans anteckningar åren 1771-1773, då han reste omkring i Skaraborgs län, ofta i sällskap med brodern Leonard. Uppgiften var i första hand att studera geologi och topografi, bl. a. för att taga fram material till en karta över länet, men han noterade även folks levnadsvanor, klädedräkter m.m. Inte heller tog hans intresse slut vid länsgränsen. En hel del anteckningar gjorde han i Älvsborgs län, inte minst i samband med besök i trakter där han hade släktingar. Primärmaterialet är med fin stil nedskrivet i två tjocka resejournaler som förvaras i Uppsala universitetsbibliotek.³⁾

Det låter paradoxalt, men det är sannolikt därför att Gyllenhaal gjorde så mycket anteckningar, som dessa har blivit, relativt sett, så föga beaktade. Hans Sallander presenterade dem för snart 50 år sedan för en större publik.⁴⁾ Dessutom har botanister och geologer alltifrån Göran Wahlenberg i början av 1800-talet

liksom senare tiders personhistoriker och lärdomshistoriker utnyttjat de gyllenhaalska samlingarna, varjämte notiser om västgötaord som Gyllenhaal antecknade publicerats av Sven Lampa.⁵⁾

Det mesta återstår alltså att göra när det gäller de gyllenhaalska resejournalerna. Att utge journalerna i tryck skulle emellertid med nödvändiga kommentarer inte vara en ensam forskares arbete utan kräva insatser från specialister inom skilda områden, inberäknat lokalhistoriskt kunniga medhjälpare. Att de är väl värda publicering, är en uppfattning som delas av alla som kommit i närmare kontakt med dagböckerna.

Ett av de geologiska problem som fånglade Gyllenhaal var förekomsten av "geschieber". Därmed menades de lösa block och stenar som man fann i terrängen, sådant som nu kallas flyttblock, morän och rullsten. Det var vid denna tid, långt innan någon tänkt att en inlandsis täckt landet, svårt att förklara förekomsten av sådant material ute i naturen, i synnerhet som det ofta var av bergarter som närmast fanns på flera mils avstånd, t. ex. sandsten. Som en möjlighet hade Gyllenhaal tänkt sig att det skulle finnas ytterligare "flötberg" anstående men då ännu okända, d. v. s. kambrosiluriska bergarter enligt nutida språkbruk. När han lämnade trakten var han dock klar över att flötsbergets geschieber förmodligen kommit från Mösseberg.⁶⁾

Det var under rekognosceringar efter dessa hypotetiska förekomster, som han besökte Bredareds och Bollebygds pastorat. Anteckningarna därifrån, som här återges in extenso, började den 12 oktober 1771 i Bredared, dit han tydligen kommit ridande ensam dagen innan.

De i resejournalerna nedskrivna naturiakttagelserna var hans egna (eller Leonards när de hade sällskap), om ej annat angavs. När det gäller anteckningar om näringsliv, sedvänjor etc. framgår det ofta inte vad han själv sett och vad han noterat efter hörsägen. Allt kunde han knappast ha hunnit se med egna ögon.

Sannolikt bodde Gyllenhaal i Bredared hos kyrkoherde Anders Palm, som får antagas vara den som visade honom kyrkan och Hedareds kapell och som delgav honom befolkningsstatistik jämte uppgifter om antikviteter m.m. De två hade säkert mycket att tala om; den unge adelsmannen, vars morbror Conrad Wahlfelt f.ö. var teologie lektor vid Skaragymnasiet, och som sådan medlem av domkapitlet, hade redan hunnit se mycket av sitt land och träffa många intressanta människor.

Här kan nämnas att ytterligare två skildringar av Bredareds pastorat finns från senare hälften av 1700-talet, av kyrkoherde Anders Giers från 1751 och av dåvarande 3:e predikanten Jacob Burlander från 1790-talet. De tillhör båda Stifts- och landsbiblioteket i Skara och är resultat av de uppmaningar att beskriva sina pastorat, som kyrkoherdarna fick från domkapitlet.⁷⁾

Nedan följer Gyllenhaals anteckningar med bibehållen stavning och interpunktion. Handstilen är liten och fin men oftast lättläst under förstoringsglas. Sidnumren återfinns i marginalen. I ett fall har ett blad blivit felvänt före paginering och bindning. Då detta justerats här, har resultatet blivit att s. 216 kommer före 215.

GYLLENHAALS DAGBOK

211

D. 12 Octobr. Lördag

Kl. 10 w. p.⁸⁾ reste jag åt Sandhult och Hedared

Bredareds församling ær en öfvermåttan ojämn tract af de högsta Granit-berg som mig wetterligen finnas i WGland: Woro de ei til större delen med lösa jordbæddar öfwerdragna och med barrskog beklædde, skulle denna orten wist wara ibland de ohyggligaste som kunna ges⁹⁾. Merændels långsluttande.

Geschieberna emillan Bredared och Sandhult 1/2 mil, woro sparsamme, runde och små: Sällan öfwer mans börda. Jag har nu wist inringat det förargerliga flötzberget så snart jag allenast hunnit förbi det på NW sidan.

Hemmanen klyfwas hær som i andra skogbygder nog allmænt i 8 och 12 delar: æro ock altid enstakade, så att i hela församlingen ei finnes en enda by, mer æn wid Tämta, utan högst et helt hemmans åbyggnad på hwart ställe.

*Rotkåhls-kålen*¹⁰⁾ afskæres så, nær rotbaggarne tagas up, at han kan hängas på stænger uppe under taket i stugorna och torkas up till wintern, då han wälles (kokas up) i ∇¹¹⁾, som gifwes åt korna att dricka och bladen at äta. De gifwas äfwen åt swinen förwälde om wintertiden. På samma sätt förfares med de odugliga af hufwudkåhls bladen. Det fattigaste folket i orten skola förfara med bladen på samma sätt men äta dem sedan sjelfwa.

Ståndspersoner æro få i församlingen. Prästerne, Capit. Kjerrulf.

Ladugårdshusen æro bygde på lika kostsamt sätt som mangården: men ladorna ei myssiade¹²⁾ och wäggarna ei jämnhuggna/skrædda.

Smida bord- och fälle-knifwar, sisare, ullsaxar, wakra låsar för dörrar och skåp, boskaps-länkar (nöt-band) ær en näring, som sysselsætter en stor del af församlingens invånare, særdeles i Bredare sokn. Hwarje smed kolar tillika sjelf: men aldrig mer än till eget behof.

212

Skogen ær nog medtagen, så att timmer nu mera ær sællsynt, undantagande inom hank och stör.

Maijor Kjerrulf har låtit sättja up ett *skjuhl på stolpar öfwer dyngstacken*, likadant med skjuhlen wid Uplands krogarna, undantagande at detta efter ortens sed war brädtäkt.

Granris hackades hær och lades floktals millan gödseln till dess förökande.

Smör beredes mäst allmänt snyggt, wæl och renligt hær i församlingen.

Hornkreaturen æro i allmænhet ganska små; men hulliga och i mohn efter sin wæxt, nog starka.

Borgstena ær en mycket mager ort på både hö och sæd: sællan födas dær öfwer 6 nöt på fjärdingen. Bredare församling ær något bättre i anseende till hö.

Sädesbærningen sker i Bredared på samma sätt som i Närke, altsamman skæres, och bindes. Wårsæden och stundom æfwen rågen rias: De skæra så nått af sæden att hon aldeles icke med lia eller meja kunde för klappurs skuld tagas af så när marken.

Hedareds Capell i Bredareds församling ær utan wäggs 121/2 alnar långt, förutan sacristugan som ær 5 dito. Bygd af lodrætt stælde ekplankor och fodrad med ordinaira bræder.

Det lærer knapt kunna kallas Capell, ty bönderne som höra derunder, læra ei contribuera mera till moderkyrkans underhållande æn att de så wäl som de öfriga soknarna, nær antingen moderkyrkan eller någon af annexkyrkorna behöfwa ombyggnad eller betydande reparation, åtminstone med dagswärken dertill gemensamt bidra.

Ålfiske, Tullquarn och *Såg* funnos wid Hällared; alla 3 lægenheterna i ett och samma fall. Ifrån sjelfwa dammen gick en aflång utbyggnad ut till hwardera, quarnen och sågen, med luckor försedde wid både in- och utloppet eller bägge gaflarna: ifrån hwardera af desse gick en smal 4kantig bræd-canal til sjelfwa ålkistan som stod mitt emillan bägge desse utbyggnader. Ålen lærer följa bottnen efter och gärna söka åt djupets håligheter; så att han ei går öfwer dambordet. När då utbyggnadernas yttra luckor æro tæpte, har han ei annan utwæg æn genom desse rænor (i åhkistan), som æfwen gå ut ifrån utbyggnadernas yttra ändar.

Ångarna æro förgångne af sumpighet, måssa, tufwor, berg, skog m.m.

213

Cont. d. 12 Oct. Lördag.

Gäss brukas hær als intet. *Getter* något.

Löftägt ær tillfälle till, som æfwen flitigt nyttjas.

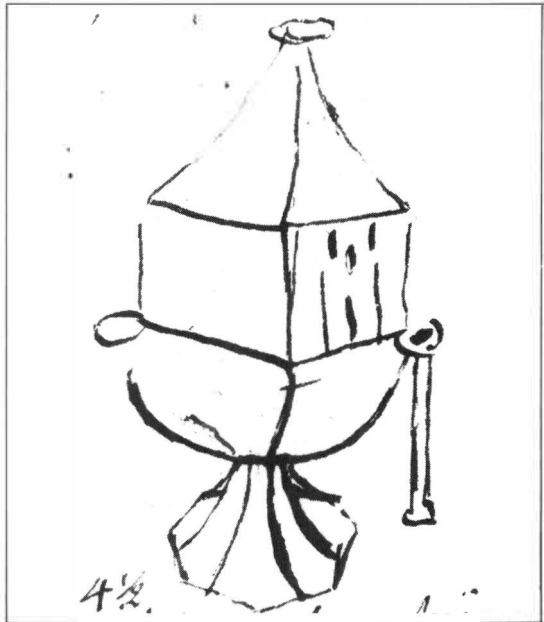
Wallhund har jag sett en i Bredared sokn.

Ingen wagn-wäg till Capellet.

Rökelse-kar af malm hängde i Kyrkan: dess nedre del eller sjelfwa kærilet war skapadt som en kalk eller funt; 8-kantig både quoad circumferantiam baseo et orificii.¹³⁾ Hwart annat af orificii 8 hörn gick ut i en ögla, hwarigenom en järn-then war trædd, med bricka på nedra ändan och en ygla på öfra, hwari en järnlänk war fästad o som med andra ändan satt fast i en nedåt kupig metallbricka med en stor järnring öfwerst att hålla altsammans uti. Låcket war genom brutit med mångfaldiga hål, för att slæppa ut den heliga röken. Hela karet med lock war 81/2 tum högt men med stænger och länkar inemot 21.

41/2 hela hem[man] utgöra Capells laget.

Bloss-kæppar af 41/2 alnar længd: 2 lika dana, nyare och granna, en äldre och simplare: det ær en stång med en litet utgröpt bricka på ändan, i hwars centrum sitter en dömling nedslagen af par tums længd. Wax satt ænnu droppwis quar på dessa brickors concavitet.

Rökelsekaret i Bredareds kyrka.
Foto: Skaraborgs läns museum.

214

Funten stod nu bakom Lektar-trappan: bestod af en mycket lös och poreuse Sandsten: hade ei, som jag menar, [som] de mäste andre funtar, hål ifrån centrum cavitatis l. fund i¹¹⁾ nedigenom pjedestalen och i marken. Denne sednare war afslagen, at han såg ut som en hemisphær. Kanske de låtit bli at bära hål ned igenom honom derföre at stenen i sig sjelf war så poreuse at han ifrån kort kunde insupa döpelse-▽et.

Hwita waxljus, halfbrände, förwaras i Kyrko-kistan sedan Catholska tiden.

Dommar och andra gamla, nästan oläsliga Documenter sadas här fiñas men wara förwarade av Kyrkowærdarne så att de ei kunde få ses.

Klockan hængde i Stapel: årtalet 1685 och Kon. Carl XI namn inom en Cartouche på sidan af henne.

Jagt idkas något i församlingen, ty denna næring upmuntras genom en frisk och lönande afsättning på Götheborg.

Wargar æro ei rara.

Warg-loar, som af allmogen kallas Göper fiñas ock: men äro sällsynte.

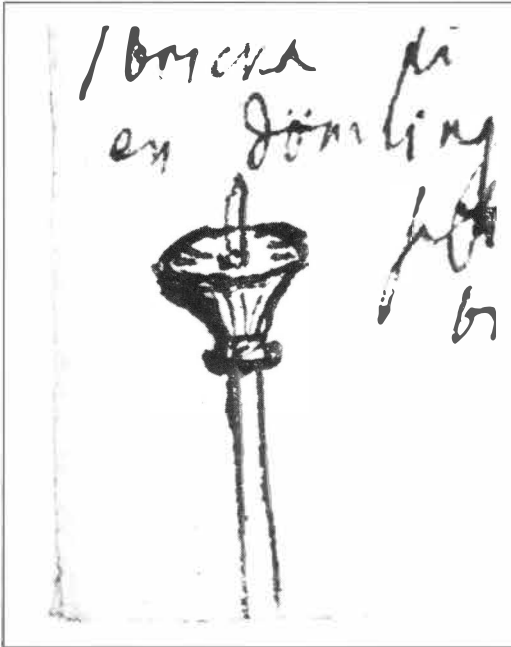
Läderberedning (som kallas at barka hudar) öfwas af åtskilliga.

Lin-wäfnad idkas föga till salu, men dock till husbehof.

Tücken af hornboskaps-hår, som upköpes ifrån garfwerierne i alla stæder hæromkring, till och med Uddewalla, äfwen som ock från bonde-garfwerierne i Socknarne.

Flit och idoghet æro ännu i flor här i denna magra sokn.

Hagar wid hwar gård, en eller 2, til korna om soñaren. Den öfriga boskopen i utskogen.

Blosskäpp med dymling,
Bredareds kyrka.
Foto: Skaraborgs läns museum.

Höflig och undergifwen mot ständs-personer i allmänhet fere cum excessu¹⁵⁾ är allmogen här: liksom allestädes der jag hittils rest i Elfsb. Lähn, äfwen mycket lättrogen, som dock aftog märkel. genom den olägenhet som detta fel ådrog dem då de låtit narra sig till ett så ganska dumdristigt upror.¹⁶⁾

Smederna æro nog begifne på att supä.

Snygghet i huset æro de i allmänhet mohne om.

Grått wallman till kläder, hakar, remmar i skorna m.m. intyga böndernas alfvarsamma klädedrägt. Slakt uppfästada hattar.

216

II cont. d. 12 Oct. Lörd.

Af hästar har knapt någon bonde mer æn en för at harfwa och kringföra sina laggkæril med: men ei till andre sysslor annat æn oxar. Hästarna æro små och magra.

Fällor brukas på intet ställe ehuru ymnig skogen ær dertil.

Åkren kan ei plöjas, utan köres med *krok*.

Swedjande brukas mycket: mäst inom hemmanens kohagar.

Getter har något hwar några stycken, men icke håller dock hwar och en hund eller wallhjon till deras bewakning, utan læmnar bort til någon som emot mjölke och gödsel åtager sig fleras getter at hålla Wallhjon åt öfwersommaren. Med Får göra de äfwen så.

Kronohemmanen här i församlingen hafwa mästadels blifwit i sednare åren köpte till skatte.

Att *Fläta små husgeråds-korgar, brickor* att lägga under mat-fat på duken m.m. smått brukas af åtskilliga. Flätas af smala Gran rötter.

Allmønheten kunde må wäl i ansende till sin idoghet och mångfaldiga nærings-sätt, om de ei tillika woro begifna på fylleri, (som i synnerhet skall hänga wid smederna.) och ånars hushållade mindre warsamt än förr. De köpa sällan slö, utan merændels strid sæd och æro följaktel. merændels försedde med rågröd i sina hus.¹⁷⁾

Sko-fång, eller tillskurit læder (både öfwerlæder och sålar) till skor åt folk af ordinair wäxt utgöra en del af deras handel, den de, i anseende till denna punct mäst drifwa på Skaraborgs Lähn. På slätten dærstæds slagtas mer får, swin och gæss (som hær i Bredared ej kunna underhållas till sådan myckenhet) æn hornboskap, och man håller sig för god at bruka træskor, derföre öfwerstiger consumtionen af læder den quantité deraf som landet producerar.

Quin-könet brukar mäst Myssor af Sidentyg, röda och swarta, mäst utan band öfwer henne, Tröjor af Camlott¹⁸⁾ eller Sattin o.s.w.

Kål saltar knapt någon i bonde i församlingen, utan æta i stället torke-kåhl af rotbaggar. Det æro allenast de förmögnare som gje densamæ åt sina kreatur.

Frukt-trän finnas få eller nästan inga hær i församlingen: äpplen och päron æro följaktel. bland allmogen en stor raritet och oändeligen begærlige. De som ha något träd, få ei ha frukten i frid.

Brukligaste sædesslagen æro korn och råg. Jorden gödes, hwartannat åhr; och det före kornet: året derpå besås samma åker med råg: 3die året gödes åter och besås med korn som sagt ær.

215

Hafra brukas mycket litet, och ärter als inga. De hiña ei mogna ty jorden blir så sent tidig¹⁹⁾ at besås.

Bult l wält brukas ei: Jorden ær af naturen lös; altså inga koklar: Dessutan ær mycken klapper i åkrarna, som förbjuder dess nyttjande.

Säden inköres i Bredared, Tämta och Wänga med wagn, men i Sandhult på Släpa. Oxar nyttjas allmänt till dessa så wäl som alla andra körslor wid gårdsbruket, förutan harfning, hwartill man merændels nyttjar 1 häst.

Den spannemåhl som behöfwer köpas fås merændels uppifrån Skaraborgs Lähn, dær de wintertiden byta sig til honom från Laggkæril, smide m.m. som ditköras på släpor. Från Götheborg köpa de ock något. Deras egen gröda hiñer knapt til 1/3 af åhret, nær utsædet för följande år tages undan.

Kosthållet stelles af de mäste så, at de i anstiden, særdeles slottan, kunna hafwa både dricka och tillräcklig god föda, ehuru de ock skola spara förut.

Swarfwa brukas ganska litet: Dock finnas de som kunna göra det braf nog.

Tjæru-tillwærkningen hær är wäl någon, men liten och ei till ortens behof.

Bränne-wed inköres med oxar till Boråhs at försäljas härifrån Bredared.

Sill-fångsten i Götheborg ger en myckenhet folk från denna orten förtjenst. De fara skock tahls dit ned för att ränsa och salta sill wid Salterierne dærstæds. Dær arbeta de ei för dagspenning utan få wiss penning för determineradt arbete, få nöjas med at långa tiderna ligga utan förtjenst, nær sillen ei går till, at altjämnt

lefwa som uskælige Kreatur, ei få annat at elda med æn tång, ådraga sig sjukdommar af et wildt och onaturligt lefnadssætt, wara förbundne att arbeta dag och natt nær sillen går till, och ændock somliga år resa hem igen med föga förtjänst dels derføre at en myckenhet folk stöter tillsamans at sins emillan dela deña förtjänsten dels ock derføre at sillfångsten somliga år ær så ganska sparsam.

217

III Cont. d. 12 Oct. Lördag.

Mjölbärs-ris samlas i Wänga och något i Tämta sokn o. införes till Boråhs färjerier och ger denne allmoge någon förtjänst.²⁰⁾ Annars ha de i Wänga föga någon bi-näring.

Forors körslor för Boråhs handlandes räkning ifrån Götheborg.

Gran utgör mäst ensam skogen hær: Fur fins nästan ingen; derför ær tjäru-tillwærkningen liten. Löfskog fins nog inom ägora.

Hampa sås till någon myckenhet i anseende till det behof man har derutaf wid ko-lå²¹⁾ täckena, i hwilka hwarpen ær hamp-garn.

Lin knapt till ortens behof.

Humla tillräckligt, men föga mer.

Utdr. af Bredareds Tabell-bok.

år	födde	döda	Folknumern	matlag
1749	20 13- 7	12	631 309-322	78
-50	26 12-14	10 5- 5	646 310-336	91
-51	32 17-15	11 5- 6	677 322-355	89
-52	22 12-10	12 7- 5		
-53	23 9-14	11 7- 4		
-54	24 9-15	28 17-11	18 af koppor och mässling Folkm. 606 288-318	Rökar 87
-55	21 12- 9	8 3- 5		
-56	23 9-14	14 10- 4		
-57	17 8- 9	22 13- 9		79
-58	22 13- 9	14 7- 7	664 308-356	
-59	18 11- 7	15 8- 7		
-60	13 7- 6	7 3- 4		90
-61	20 10-10	22 11-11	631 303-328	
-62	15 8- 7	18 10- 8		
-63	21 10-11	15 6- 9		91
-64	20 13- 7	5 3- 2	618 305-313	
-65	17 9- 8	19 11- 8		
-66	22 8-14	13 7- 6		83
-67	18 9- 9	15 7- 8	675 321-354	
-68	15 10- 5	16 7- 9		
-69	14 5- 9	20 11- 9		94
-70	18 10- 8	24 12-12	672 311-361	

[S. 218 blank.]

d. 14 Oct. Måndag.

Kl. 12 red jag åt Wänga, inde²²⁾ åt Hedared och derifrån åt Tollesjö Sokn i Bällebygds gæld, den Färdvägen upåt som går millan Alingsåhs och Boråhs. Kl. 6 tog jag nattquarter i Kantaråhs, yttersta gården i Soknen på den sidan som gränsar till Narska skogbygd.

Geschieberne woro sparsamme allestæds dær jag i dag for fram: emillan Hedared och Kantaråhs tyktes de dock taga till, och folket berättade att i deras ägor woro sandsten-geschieber mycket allmænne, samt at en sandsten lågo i gærdet som 4 a 6 karlar knapt skulle kunna lyfta.

Rof-kåhl hængde öfwer stänger i stugan at torkas uppunder taket: De sade sig skola nyttja densamme både åt sig och kreaturen i winter.

Brukligaste sädesslaget hær ær korn, dærnäst wårååg: Jordmohnen grund sandmylla med klappur. Kornet sås mäst i gödd jord.

At *Björk* säkert ei dör ut fast hon ock aldrig så wåldsamt topphugges wid löftågten, hade jag i dag öfwertygande bewis på i alla de ängar jag genomfor; Dær de mästadels woro toppade.

*Plant-lafwarne*²³⁾ i Wänga och Hedared æro mycket uphöjde öfwer marken förmodel. på det de må blifwa förr tidiga till nyttjande om våren.

Wagn-korgarna på de wagnar allmogen brukar till antagens inkörande i Bredared och Wänga æro på sitt eget wis och böra afritas.

Af *Häst-kreatur* ha de sällan mer æn 1 i hwart hushåll. Kreatur circa 10 på fjärdingen.

Lagga ær nästan den enda bineringen hær i soknen, göra tråg äfwen. Afsättningen sker mästadels på den sädes-rika Trädesbygden i Skaraborgs-Lähn, dær de byta sig till säd för kærulen.

Hemmans-klyfningen drifs sällan högre æn till 1/8 delar, dock har man exempel på 1/16-delar.

Korn sås hær.

Arbete med Sillfisket i Götheborg ger förtjänst åt en god del af denna sokns inbyggare: Hwar och en som äger sillsalteri i Götheborg har commissionairer i soknarna, som, då de få skriftel. ordres, båda up eller tillsäja allmogen att bege sig dit ned: Detta träffar gärna in i Octobr. månads början.

Utspridt Rykte om en utflyttning åt England har äfwen här brydt folket, som woro mycket angelagne at få det bekræftadt.

Fåren som här näras æro allmänt af Swenska slaget.

Kærror brukas till inkörande af hö och säd hær i soknen.

Afbärjningen sker endast med handskæra. Sæden bindes och rias.

*Willhafra, buna*²⁴⁾ och *quickrot* æro de allmännaste och skadligaste ogræsen. *i Ensæde* brukas all åker-jorden.

Silleri kallas af allmogen den ofwannæmda förtjänsten wid Sill-Salterierne i Götheborg.

Quinfolken gela 1. ränsa Sillen för 8./.. S^m tunnan, men karlarna salta henne för 12./.. Depensen för Sillsalteri-ägarna ær följaktel. 20./.. S^m för tunnan. Sillen öses upp utur båten i en skjutkærra, som går en tunna uti, denna omstjelpes i en bingehwarutur quinfolken ösa sillen at gela, och gelad i en annan bingeh, derutur Saltarna taga Sillen at Salta.

Granris nyttjas at öka gödslen med, ei allena på det sætt jag förr annoterat, at det hackas och strös i gödsle-stacken, utan ock på Får och get-kætten, swinhuset m.fl. st.

Äng och åker inom samā hägnad.

På Krono-Park ligger hela Bållebygds församling; så at man ær på Kronans enskildta mark så snart man komit utöfwer hemmanenas hägnader.

Klædedräkten var simpel och gamalmodig. Manfolken hade sina grå råckar med hakar uti, remmar i skorna, o.s.v. Quinfolken toppiga myssor med band öfwer m.m.

Språkets uttahl eländigt. e altid ai, äfwen i början af orden, e. gr.²⁵⁾ ail, eld.

Snuskige i högsta grad woro så många jag war inne hos i Töllesjö: at Detta fel ær allmänt, bekræftades af Kyrkoh. Palm, som wiste att en af hans företrädare hær i Bredare följt en brudgume ur denna församling dit in för att biwista hans bröllop, och förlofwat någonsin mer göra det, samt att en Bållebygds-bo som biwistat en bröllop i Bredared burit sig utmärkt osnyggt åt.²⁶⁾

221

Oct. d. 15 Oct. Tisdag.

Geschieber af Trapp och Sandsten funnos wäl i Kantaråhs ägor, men hwarken særdeles många eller stora, och nog rundade. Marquerade dock Flötzens nærmare granskap æn i Sandhult och Hedared. Derifrån åt Flathult i Närunga skogbygd tilltogo geschieberne: Detta war en den eländigaste wäg man will rida, och öfwer 1/2 mil lång i den ojämaste mark, ifrån Flathult till Uddebo, några bysseskott. Ifrån Uddebo ligger Hedared ungefär i S: Göteborg i W, Bredared i ÖSO, Mysseberg i N och Fahlköping i NNO. Om alla Desse Flötzgeschieber förskrefwo sig från Mysseberg, skulle de, som ligga wid Hedared, wara bortwækta hela 6 1/2 mil, som jag ei kan samman-rimma med den ofantelige trappklump hwilken ligger inemot Hedared Fogdagården utmed wägen ifrån Sandhult på S sidan; ty han ær så stor att han ei skulle kunna köras.

Kull-myssor brukas allmänt af allmogens manfolk i hwardags slag.

Rofkåhl hängde uppunder stugu-taket i Söderuddebo at torkas till wintern för at då förwällas åt korna.

Nybygge till 1/8dels hemmans bruk, af åboen kalladt Gällsjöholm, war anlagdt i den alldra bästa timmerskogen, utmed Gällsjön, på Kullings härads Krono-allmæning. Detta borde ei tillåtas då så tillræckelig tillgång ær på uthuggna tracter med lika god jordmohn. I anledning af sådana tilltag har Landshöfdings-ämbetet förbudit nybyggens anläggande i wäxterlig skog.

Et stycke *lerskifwer* som fans förleden fredag utmed körwägen ifrån Borgstena til Bredared war af en art som ei ær påfunnen i Mysseberg. Och det, som fans litet

stycke hitom Björke, har ei sin like förr æn i Ålleberg.

*Rödsot*²⁷⁾ ær en ibland de mäst ödande Farsoter som æro bekante i Wästergöthland.

Ifrån S. Uddebo till Bredared reste jag sedan igenom Mjöhult, Träningen, Gemsen (detta i Bredared sⁿ), Mjöshult, Hjälmy och Bredared prästgård. Geschieberna förhöllo sig nästan lika ifrån Mjöhult till Bredared: men ifrån S. Uddebo till Mjöhult aftogo de i mængd; och åt Bredared sedan, i storlek.²⁸⁾

Utdrag af Sandhults sokns tabellbok.

År	födde	m.	qu.	†	m.	qu.	Folkm.			Matlag
49	26	10	16	11	8	3	627	292	335	91
50	26	10	16	7	4	3	648			96
51	22	10	12	6	4	2	673			94
52	26	7	19	10	2	8				
53	29	14	15	13	8	5				
54	21	15	6	32	12	20	652	296	356	95
55	32	14	18	8	3	5				
56	28	12	16	8	2	6				
57	22	11	11	10	5	5	678	311	367	94
58	31	10	21	11	1	10				
59	17	3	14	16	8	8				
60	33	15	18	36	20	16	669	319	350	70
61	27	7	20	5	2	3				
62	29	18	11	46	18	28				
63	23	14	9	16	4	12	682	321	361	78
64	24	10	14	12	7	5				
65	26	10	16	13	4	9				
66	22	11	11	19	6	13	639	289	350	84
67	11	8	3	16	11	5				
68	19	13	6	16	11	5				
69	19	8	11	8	4	4	656	294	362	90
70	20	11	9	36	17	19				

Kofwen, en, et, adj. qualmig, ig, igt, tilltäpt.

Wäfbunke (Wäfstuf).

Matlagens antahl wisar at hemmansklyfningen ei ær på långt när så stark, at flere i 8de delar æn 4de delar klufna hemman skulle finnas: ty desse sednares antahl ær långt större, och dessutan ges i Bredared en bonde som brukar half gård.

Tabellerne wisa äfwen genom *quinfolkens antahl* att den min gissning ei war grundad (som jag i söndags tog anledning till af deras ringa myckenhet i Kyrkan och deraf at drängarne ha stor läktare men pigorna ingen) det könet utgjorde långt mindre del æn manfolken af Folknummern i Bredared.

Pteris aquilina, förtorkad l. wissnad, nedfallen till marken och længesedan död, åts af min häst mot aftonen i dag. Tekn att han war rätt hungrig. Af Denna ört fann jag wid Upplo 3 stånd med den *Acrostici fructification* liknande sjukdomen på undra sidan af bladen.²⁹⁾

Windfällan i oändel. myckenhet woro till seendes på den tjocka och wakra Timerskogen på Krono-allmanningen millan Tränninge hemman i Närunga skogbygd och hemmanet Gamser i Bredared.³⁰⁾

Tränninge hade en oändlig myckenhet hus. Ladan upförd af moget timer, fodrad med lodrätt stælde plankor, fästade ofwan och nedan i exprés³¹⁾ derföre lagda stäckar, och på köpet Spåntäkt, så wäl som flere hus wid gården.

222 a

d. 16 Oct. onsd.

En 3de Präst aflönes och underhålles här i församlingen, äfwen som i Mällby. han har 8./1. S^m af matlaget, dock ei andra æn som bruka hemmansdelar, inga torpare, förutan litet sammanskott i perzedlar.

Brandstod ärlägges allena till olycklige inom härandet, ehuru det ær litet; bestående endast af 2 pastorater.

Bloss brukas mycket allmänt i församlingen då man reser om aftnar och nätter. De æro ei annat æn en wäl torr stör af gran eller fur, i hwilken man huggit hær och dær att han är flisig. Sällan blåsa de ut eller släckas, men lysa lång wäg.

Spjälkade störar till bloss.
Foto: Skaraborgs läns museum.

Stören skall wara armtjock; hugges ei utan spillras eller spiälkas hel och hållen efter längden, et stycke undantagandes som skall passera för handtag. Detta sker så: Stören lägges på en kubb; karlen begynner i yttersta ändan att hugga med yxen, hwars ägg i alla hugg ær parallel med stören, och under det han huggar wrider honom omkring: nær han huggit honom rundt omkring på första ställena, awancerar han ält längre och längre ned, progrediendo wertcillatim³²⁾ tills han hunnit nedmot andra ändan, då, som sagt ær, et stycke lämnas till handtag.

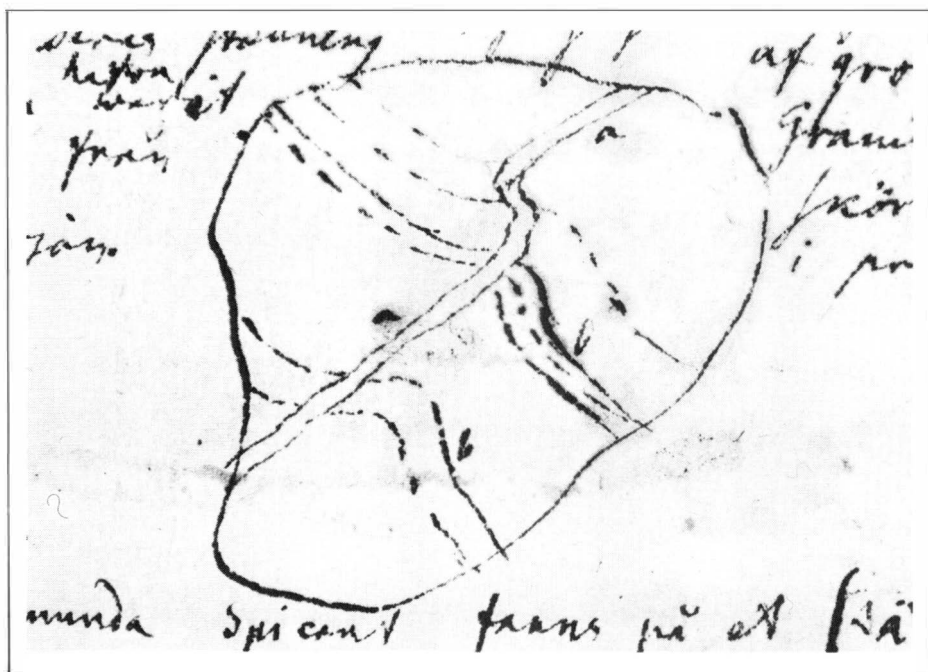
Sil fins i Öresjö.

Lakar dito.

Laxöringar och *mycket stora gäddor* i Säfwen.

Kräftor ingenstædes i någon bäck eller sjö: skola ei en gång willa fort då de planteras.

Hö-häser, mycket smala emot höjden up-sättas i alla mader. De skulle ei kunna stå emot stormar om de icke woro försedde med starka stäckar till axlar.

Block som Gyllenhaal fann i Bredared. Till teckningen finns bifogad förklaring: "a a gång af grof-kornig Granit b b skör-fjäll i profil" Foto: Skaraborgs läns museum.

Hud-barkaren Swen i Myrekulla, Bredared sⁿ har till denna sin närings idkande et litet hus wid åen som riier et stycke nedanför Gården. Han brukar Widje-, Grane och Ekebark. Den siste allenast till Såhl-læders beredning, men de förre blandade till öfwerlæder.

Öfwerhufwud kan man sæja at åkerbruket här ger invånarna halfwa sin næring; men wist icke mer. De förmögnare ha brödföda af eget gårdsbruk tills de skola så, nær sæden ær aftagen, eller, som ær detsamma, nær sånings-tiden ær förhand, ha de allenast utsædet öfrigt af förra årets wäxt.

Halfwa åkerjorden hiier gödas om året, altså ær all jorden gödd inom 2 åhr. Korn sås på den del som det året ær gödd, men andra hälften besås med wår-råg. Winterråg brukas ei annorstæds æn på swedjorna.

Årliga utsædet ær 40 a 48 s^{tr} på helt he-man.

8-12 nötkreatur födas på fjerdingen.

222 b

Quarn-stenar huggas af Pehr i Göthebacka Sandhults sokn. Dertill wäljes hälst glimerrådande grå-berg, såsom comodare³³⁾ både at klyfwa och hugga. Betalningen ær lindrig: 6-10 dal. S^{tr} för en behållen sten, då karlen derjämte har hjelp både att upsöka tjänligt berg och at lösbryta samt lyfta up detsamma. Han hugger dels med ordinaira quarn-pickor dels med järn af samma fason men mycket större:

Dessutan hugges brædden med ännu et annat slags järn, næml. et som har 1/2 tums bred ägg.

Sten-rör finner man mycket allmænt så wäl hær i Bredared som Närunga skogbygd på de stællen, dær ei i mannaminne warit åker, eller för öfrigt ringaste tekn ær till upodlade marker. Jag har sjelf sett på bægge desse orter att så förhåller sig. Äfwen i den aldraälsta skog och ohägnad utmark. tydligt tekn till at sådana stællen före digerdöden warit cultiwerade.

Röd Sandsten af fint gry med gång af hwit XXserad³⁴⁾ quartz fanns bland geschieberna på en Smedja i Bredared.

Flötz-geschieber æro äfwen i Bredared nog allmænne men mer af trapp æn sandsten mindre æro de dock æn i Närunga. Att de sprickor som fylde blifwit gångar i Graniten, skett medan den ænnu warit mjuk, bewisas tyckes wäl af en sten jag fann i Bredared som säg så ut.

Osmunda Spicant fanns på et ställe i skogen; och det med en Mucor på.³⁵⁾

223

d. 17 Oct. Torsdag.

Trapp-geschieber woro i Grude sokn mycket allmænna och stora. Det ær nu i Närunga, Bredared, Björke och en del af Bällebygds församlingar som jag sett sådan myckenhet flötz-bergs geschieber. De wisa sig ock ymnigt i Edswedens början från Stenunga kanten. Förskrifwa sig förmodeligen allesammans från Mysseberg.

Bergrænder af different strykning i en och saña klippa Edsw[ära].

..... ” stupning dito ” Bredared.

Milstenarne på K[inne]kulle kunde föras till ElfsbL. at succedera de tröpälar dær æn æro quar. Hwarför togos de ei af Landsh. Gr. Mörner i ställe för at hugga nya 1754?

Flötz Geschieberne woro både många och store tills på 1/3 mil när Odensö.

*Ek-bläckar*³⁶⁾ rullas up på stællningar högt öfwer marken, för at sågas till Swillar.³⁷⁾

Osynlig WGothis oansenlig.

NOTER

¹ För ytterligare uppgifter om J.A. Gyllenhaal, hans levnad och hans manuskript, se H. Sallander, Johan Abraham Gyllenhaal och hans samlingar till en beskrivning över Västergötland, i Vestrogothica 3, Uppsala 1935, och R. Sernander, Johan Abraham Gyllenhaal. En förbisedd Linné-lärlunge, i Sv. Linné-Sällsk. Årsskr., 26, 1943. Se även biografi av O. Franzén i SBL 17, 1969.

² S. Welin, Svenska Topografiska Sällskapet i Skara. Skara 1950.

³ UUB S 36d 1-2.

⁴ Se not 1. Enstaka exempel hos Sallander hämtat från Bredared.

⁵ S. Lampa. Västgötaord från 1700-talet, i Svenska landsmål och Svenskt folkliv, 1909, s. 78-86.

⁶ Enligt anteckningar den 1 september 1771 tänkte han sig att det fanns ett "Nårunga flötzbeg" att sökas "emillan Djur, Nårunga, Åryd, Söderuddebo". – "I Nårunga sades at de ei kunna meja för mycken klapperstens skuld: Ty de skulle då slå af sæden högt up, för at ei skämma liarna".

I marginalen för den 2 sept. noterade han: "Jag kan ei imaginera mig huru alla dessa ofantelige geschieber skulle kunna wara förde ifrån något at de närmaste warande mig bekante Flötzbeggen, Hunneb. Mysse- eller Alleberg efter 1° geschieberna sællan pläga räcka så långt, och aldeles icke göra det i Skaraborgs Læn. 2° Stora Tracter ligga emillan denna och bergen som æro aldeles frie från geschieber. Antagligen ær Nårunga Flötz totaliter förstörd af starkt hafswall hær i denna bergiga orten, eller ock begrafwen under mycket djupa lösa jordhwarf.

⁷ Se vidare S. Appelgren, Västgötsk hembygdskforskning under åren 1740-1820. Västergötland, Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrivning, B:6 Skara 1972.

⁸ Vid pass.

⁹ Gyllenhaal använde ordet församling liktydigt med pastorat. – Som bekant är berggrunden gnejs, men vid denna tid skildes inte gnejs ut från granit.

¹⁰ Kålrotsblasten.

¹¹ Tecken för vatten bland dåtida kemister.

¹² Tätade med mossa.

¹³ Beträffande omkretsen vid basen och mynningen.

¹⁴ Mitten av fördjupningen eller botten.

¹⁵ Nästan till överdrift.

¹⁶ Syftning på det försök till bondeuppror i Vedens härad som anstiftades av rusthållaren och sakföraren Sven Hofman från Västergården i Torpa socken år 1766.

¹⁷ Slösäd duger i motsats till strid säd inte till bakning eller utsäde.

¹⁸ Tunt glansigt ylletyg.

¹⁹ Beredd.

²⁰ Mjölöriset användes bl.a. till att färga ylle svart eller grått.

²¹ Kohår (låd: kreaturshår enligt SAOB).

²² Därifrån.

²³ En sorts drivbänkar utan glas.

²⁴ Flyghavre, gråbo.

²⁵ T.ex.

²⁶ Detta stycke (i dagbokens marginal) skrevs efter återkomsten till Bredared den 15 eller 16.

²⁷ Dysenteri.

²⁸ Detta stycke (i dagbokens marginal) är en senare tillskrift.

²⁹ Örnbräken (*Pteridium aquilinum*). Stånden med den "Acrostici fructification liknande sjukdomen" var angrepp av örnbräkens skorpsvamp (*Cryptomycina pteridis*) med bl.a. svarta streckliknande bildningar på bladundersidan. Gyllenhaals tolkning av detta som en sjukdom var riktig; bildningarna liknar sporgömsamlingar hos *Asplenium*-arter, t.ex. *Acrostichum septentrionale* hos Linné).

³⁰ Detta och följande stycke återfinns nederst på dagbokens s. 222 med hänvisning till den 15 okt.

³¹ Direkt.

³² Genom att fortsätta kransvis.

³³ Bekvämare.

³⁴ Kristalliserad.

³⁵ *Osmunda Spicant* är kambräken (*Blechnum spicant*), här med mögel- (eller mögelliknande) svamp ("*Mucor*").

³⁶ Ekstockar.

³⁷ Underlagsbjälkar vid husbygge (syllar).

LÄKEKONSTEN I BORÅS FRAM TILL ÅR 1850

av Carl-Magnus Stolt

Detta arbete avser att beskriva läkekonsten och dess utövare i Borås och Sjuhäradsbygden fram till år 1850. Syftet är att försöka kasta en strimma ljus över det egna yrkets tidiga lokala historia. Vi möter då med nödvändighet jordnära och praktiskt arbetande läkare. Genom dessa läkares rapporter och fallbeskrivningar får vi kunskap om gångna tiders diagnostik och behandling, men också hastiga inblickar i den enskilda människans liv och lidande. Det kan kanske vara på sin plats att inledningsvis poängtera att detta arbete uteslutande berör läkekonst och traditionell akademisk medicin. Den kvantitativt sett största delen av vården bedrevs förvisso under denna tid av s.k. kloka gummor och gubbar. En av anledningarna till detta förhållande finns att söka i den uttalade brist på utbildade läkare som rådde på landsbygden, åtminstone fram till senare hälften av 1700-talet. Under denna tid spelar därför också den s.k. prästmedicinen en betydelsefull roll. Därmed avses den del av sjukoch hälsovård som upprätthölls av medicinskt skolade prästmän och klockare¹.

Det var ursprungligen min avsikt att så heltäckande som möjligt kartlägga och beskriva den lokala medicinhistorien ur biografisk synvinkel. Efter att ha tagit del av den befintliga litteraturen på detta område, framstår det som mindre angeläget. En utmärkt översikt har Nils Forssell i sin "Borås stads historia"² och vad gäller strikt biografiska notiser är som alltid Sacklén "Sveriges Lärarhistoria"³ det verk som bör anlitas. Vad gäller övriga faktakällor hänvisas till litteratur- och källförteckningen.

Vid 1600-talets början kan man säga att någon medicinsk vetenskap inte existerade i landet. Ett drygt hundratal år senare var emellertid principerna fastlagda för sjukvårdsarbetet ute på den svenska landsbygden. En central myndighet, Collegium medicum (medicinalverket) hade inrättats redan år 1663 och det hade som sig bör sitt säte i Stockholm. Bekanta är stridigheterna mellan läkare (medicinare) och fältskärer/kirurger⁴. Fältskärernas verksamhetsområde var fr.a. benbrott och andra yttre kirurgiska skador. En viss konkurrenssituation hade de därvidlag med badarna, vilka också fick åderlåta och koppa (suga ut blod). Vidare var förhållandet mellan badare och barberare länge oklart, men under 1700-talet kom badarna att anses som ett slags lägre medicinalpersonal⁵.

Antikens läkemetoder, åderlåtning och koppling levde länge kvar i den folkliga läkekonsten såsom den utövades av s.k. kloka gubbar och gummor. På bilden ses en enkel ådersnäppare och en uppsättning kopporn använda i sjuhäradsbygden troligen under förra och nuvarande seklet. Foto: artikelförfattaren.

Mot slutet av 1600-talet stärkte fältskärerna sin position genom att en gemensam organisation, Kirurgiska Societeten, framväxte. Beträffande de olika "läkarkategorierna" kan vi för Borås del dela upp dem i stadskirurger (stadsfältskär), lasarettsläkare, provinsialläkare samt regementsläkare. En och samma person kunde inneha flera av de uppräknade tjänsterna. I detta arbete benämnes av praktiska skäl såväl fältskärer som akademiskt skolade medicinare för läkare. Vad gäller läkare fristående från de ovan uppräknade posterna, privatpraktiserande, är uppgifterna nära nog obefintliga för den äldsta tiden. Med goda skäl kan man dock antaga att få eller inga läkare bedrev privat mottagning utanför huvudstaden under 1600- och 1700-talen.

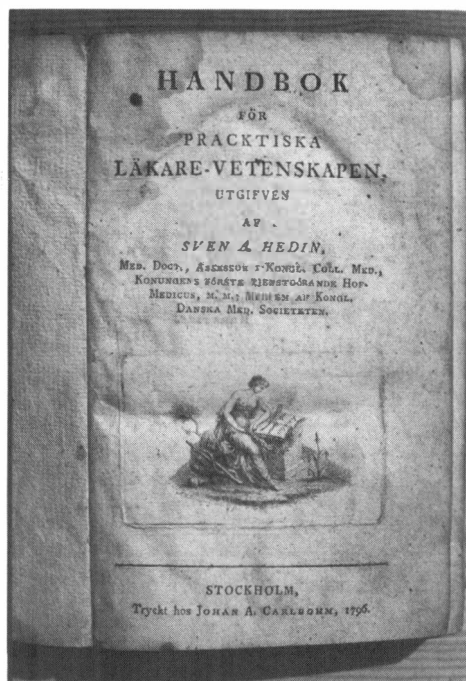
Den svenska krigsmakten hade tidigt behov av läkare, kunniga i ex. vis amputationsteknik, sårförband samt att med kniven karva bort kulor. På 1680-talet omnämns en regementsläkare för Elfsborgs regemente⁶. Studerar man de biografiska notiserna frapperas man över att stormaktstidens läkare ofta, liksom förstas soldaterna, mötte sitt öde under fältmässiga förhållanden. Det var dock inte fiendens kulor utan epidemiska infektionssjukdomar som krävde flest dödsoffer.

En viktig grupp av läkare utgjorde stadsläkarna, som under stormaktstidens slut blev allt vanligare i svenska städer, så även i Borås. Efter huvudstaden var dock Göteborg först med att tillsätta en stadsläkare⁷. Ordet "provincialmedicus" möter vi för första gången i 1688 års medicinalförordning, men det skulle för Borås del dröja nästan hundra år innan provinsialläkaren blev en faktor att räkna med. Runt år 1700 fanns tio stycken i hela landet.

Mot slutet av 1700-talet förenades medicinare och kirurger och ett mer enhetligt läkaryrke såg dagens ljus. Det var bildade män och i många svenska städer ingick det i läkarens uppgifter att vara gymnasielektor⁸. Så tycks emellertid inte varit fallet i Borås.

Våra kunskaper om de allra första Boråsläkarna är bristfälliga och mycket är här höljt i dunkel. Redan de första åren efter stadens grundläggning möter oss emellertid några barberare och fältskärer: Mäster Hindrich (1627) och Mäster Clas Barberer (1628)⁹. Redan år 1644 omnämnes ytterligare en person med samma yrkesinriktning, Göran Barberare¹⁰. Man kan alltså förmoda att de flesta

Pastoralmedicinens kanske viktigaste lärobok var Sven Hedins "Handbok i praktiska läkarevetenskapen" (1796).

av stadens invånare levde med sina krämpor utan att någonsin konsultera dåtidens sakkunskap¹¹. Döden var påtaglig och en naturlig konsekvens av livet. Av intresse i sammanhanget är att staden åren 1645 och 1676 drabbades av pestepidemier – en av många sjukdomar inför vilken läkaren stod hopplöst hjälplös.

I slutet av 1600-talet märks allt fler läkare, verksamma i staden. Heindrich Greiff (död 1693) var sannolikt den förste som titulerades stadsfältskär (1682). Många av dessa tidiga invandrade läkare kom från Tyskland. Att deras yrkesskicklighet oftast inte var speciellt stor vittnar gamla magistratprotokoll om. Mycket nära rent charlataneri och humbug stod ex.vis Casparus Falk. Fejder mellan konkurrerande kollegor var av allt att döma inte ovanliga. Ovannämnde Greiff var sålunda indragen i en strid med "oculisten" Johan Ehrnert (med "oculist" avses ögonläkare i allmänhet och starrstickare i synnerhet). Droppen som fick Ehrnerts bågare att rinna över var när han en dag fann Greiff olovligt vandrande runt i Ehrnerts privata kryddgård. Vi har f.ö. här det tidigaste omnämnandet av en kryddgård i staden – dessa spelade en stor roll som råvarukälla till de mediciner och droger läkaren ordinerade. Apotek fanns ännu inte i staden.

En annan starrstickare, J.H. Valvis (egentligen Wallwitz, död 1694), syntes också verksam vid denna tid i Borås. Möjligt är att han gjorde fler ögoningrepp än själva starrsticket. Jämte bräck- och blåsstenskirurgi var starroperationer på denna tid det vanligaste kirurgiska ingreppet. Det ansågs emellertid att man vid det snabba starrsticket drog undan en grumlad hinna belägen framför ögonlinsen. I själva verket tryckte man vid ingreppet ner hela den grumlade linsen i glaskrop-

pen. Det skulle ännu dröja länge innan modern linsavlägsnande starrkirurgi började sitt segertåg över världen. Uppfattningen om olika sjukdomars natur var under slutet av 1600- och hela 1700-talet igenom bland akademiskt skolade läkare starkt påverkad av Linnés lärare, den store Boerhaaves system¹².

En av Greiffs efterträdare på stadsläkarposten var Hemming Preutz (död 1720), tydligen en mångsysslare med många järn i elden. Han är intressant ur personhistorisk synvinkel; med honom som stamfader utgick en hel klan av läkare. Ingen läkare i Borås fram till en bra bit in på 1700-talet hade någon egentlig akademisk examen. Istället hade utbildningen bestått av ett antal läroår hos någon mästare. Egna erfarenheter och iakttagelser var alltså viktiga. Under en mycket lång tidsperiod, hela 40 år, verkade Johan Preutz (1701–1770), sonson till Hemming Preutz, som läkare i Borås. Han var infödd boråsare – modern var av den välkända slakten Windrufva (som bl.a. gett namn åt stadsdelen Druvefors). Läroåren hade han tillbringat i Göteborg och Varberg. År 1730 blev han stadsläkare och verkade som sådan till 1760. De sista tio åren av sitt liv bedrev han fri praktik. Efterträdaren som stadsläkare (stadskirurg) hette Johan Justus Himmelman (1730–1801), en välutbildad fältskär. När han kom till Borås hade han en massiv praktik bakom sig, bl.a. under arkiater Carl Didrik Engelhart i Göteborg. Himmelman var den förste läkaren i staden där stadens styrelse, magistraten, krävde avlagd kirurgisk examen, för att tjänsten skulle erhållas. I Borås verkade han i tolv år innan armén tog hans kunskaper och kapacitet i anspråk.

Även regementsläkarna var vanligtvis av tyskt ursprung, men jag skall inte i denna framställning trötta med en uppräknings av namn och årtal. Som en representant för militärläkarna under denna tid vid Elfsborgs regemente måste dock nämnas Stephan Rumberg (1697–1787). Han var till skillnad mot de flesta av sina kollegor svenskfödd och tydligen en mycket begåvad läkare. Redan vid 18 års ålder blev han kompanikirurg i Karlskrona. År 1738 slog han sig ned i Borås, men dessförinnan hade han som överkirurg farit till Ostindien, tidstypiskt och lärdomshistoriskt intressant.

Det skulle förunnas den gamle stadskirurgen Johan Preutz son Magnus Preutz (1740–1792) att vara stadskirurg när Borås lasarett såg dagens ljus år 1782. Verksamheten där ingick i hans arbetsuppgifter. Kanske är just detta årtal det viktigaste i hela Borås lokala medicinhistoria. Jag återkommer längre fram till stadens första lasarett och omständigheterna runt dess grundläggande. Magnus Preutz, som gått i lära hos ovannämnde Rumberg, hade 1772 efterträtt Himmelman som stadskirurg. Uppgifterna om Magnus Preutz är relativt begränsade men i Sackléns ”Sveriges Läkarehistoria” från första hälften av 1800-talet, får han omdömet att ha varit en snabb och duktig operatör samt ”kunnig i sitt yrke”.

Läkemedel hämtades som tidigare nämnts från läkarnas egna kryddgårdar. Apoteksväsendet i Borås tar dock form under 1720-talet. År 1720 fick apotekaren G.A. Wikland (1694–1749) privilegium att bedriva apoteksrörelse. Enligt vissa uppgifter öppnade inte apoteket förrän 1724¹³. Vid stadsbranden 1727

totalförstördes apoteket och Wikland återupptog sedan ej sin gärning i staden utan flyttade till Vänersborg¹⁴. Det skulle dröja till år 1734 innan ett nytt apotek inrättades, beläget vid Stora Torget. En annan medicinskt verksam yrkesgrupp var barnmorskorna, eller jordemor som den tidigaste benämningen är. Stadens första utbildade barnmorska hette Regina Göhl. Om henne vet vi att hon på 1760-talet fick medel att studera¹⁵. Barnmorskans uppgift sköttes i.ö. alltför ofta av oskolade bondkvinnor¹⁶.

Som redan tidigare nämnts hade år 1688 beslut tagits om att provinsialläkars-tjänster skulle inrättas i landet. Älvsborgs län hade till en början en provinsialläkare stationerad i Vänersborg¹⁷, men år 1774 delades det stora distriktet så att även en tjänst inrättades i Borås. Detta sistnämnda distrikt omfattade då ursprungligen Alingsås och Ulricehamn. Man kan sätta detta årtal (1774) i samband med en ny instruktion från Collegium medicum i Stockholm, som också var den myndighet som tillsatte tjänsterna. Jag använder här medvetet en något oegentlig terminologi – ursprungligen användes uttrycket ”provincialmedicus” – först år 1813 kom ordet ”provinsialläkare” i bruk (samtidigt ersattes det gamla Collegium medicum av Sundhetscollegiet, föregångare till vår tids Socialstyrelse).

Den förste i raden av provinsialläkare i Borås var Johan Adolph Wadström (1748–1809), verksam här i sex år. Han hade disputerat under Linné i Uppsala och även en tid studerat i Lund. Han lät också publicera en del rön och iakttagelser, dock inget som har samband med hans verksamhet i Borås. Hans namn bör ihågkommas för Borås del bl.a. i samband med hälsobrunnen Harekällan i Fotskäl, men mer om hans engagemang där senare.

Wadström efterträddes av Carl Clemens Flodin (1752–1822), enligt mitt förmenande en av de mest intressanta gestalterna i stadens läkarhistoria.

Med Flodin börjar också boråsläkarna publicera sina erfarenheter från den praktiska verksamheten. Det framgår tydligt att detta var Carl von Linnés tid – den iakttagande naturvetenskapen blomstrade. Att karaktärisera Flodin som linnean torde inte vara fel. Hans uppsatser och ämbetsberättelser präglas av det slutande 1700-talets långt drivna observationsförmåga. Just ämbetsberättelserna har mycket att ge. Ide-och lärdomshistorikern Sten Lindroth har i sin monumentala lärobok¹⁸ påpekat hur lite, för att inte säga obefintligt, dessa berättelser utnyttjats i forskningen. Berättelserna talar om epidemiläget och beskriver hur farsoterna drabbade bygden. Som kontrast till dessa allmänna rapporter kan man ställa de vetenskapliga medicinska artiklarna på denna tid. De var nästan genomgående fallbeskrivningar av något ovanligt och spektakulärt¹⁹. På detta sätt samlades dock erfarenhet, som senare tidens läkare kunde stå på, när det åter var dags att bygga upp teorier och system. Ämbetsberättelserna utgör alltså ur denna synpunkt säregna undantag då ju deras patientmaterial med nödvändighet var mycket större än kasuistikens enskildheter.

Flodin hade i ungdomen haft för avsikt att studera teologi, men väl i Uppsala fångades han in av centralgestalten Linné och ändrade därför inriktningen av sina studier. Under professor Roland Martin (1726–1788) studerade han anatomi och kirurgi i Stockholm och tjänstgjorde även på det år 1752 inrättade Serafimerlasarettet. Roland Martin var en av rikets mest prominenta läkare. Han hade ett förflutet som provinsialläkare i Halland och var under professorstiden inblandad i diverse polemiska fejder. Han har emellertid också en mer direkt anknytning till Borås såtillvida att han år 1765 av Collegium medicum sändes till staden för att vårda upproriska fångar som insjuknat i ett slags epidemisk sjukdom²⁰. Detta år fanns ju ännu ingen provinsialläkare i staden, och stadsfältskären Himmelman ansågs tydligen inte kompetent att sköta detta mer invärtesmedicinskt betonade problem.

Flodin hade promoverats till medicine doktor i Lund år 1780, och blev samma år provinsialläkare i Borås. Han hade skyldighet att utöva tillsyn över lasarettet under dess första decennium. Det är väl bekant att han också tjänstgjorde där i rent sjukvårdande syfte. Flodins aktiva tid som läkare infaller vidare under den epok då smittkoppsvaccinationen infördes i Sverige, och han var inte sen att tillämpa den nya metoden, som ju innebar att en vidrig sjukdoms härjningar kunde begränsas. Att han insett vaccinationens fördelar illustreras av det faktum att han vid ett tillfälle massvaccinerade 2000 barn.

Den första svenska smittkopps epidemin hade inträffat så sent som år 1736 i Malmö. Diskussion om ympning hade i Sverige uppkommit under 1750-talet. Som vanligt vid stora och epokgörande medicinska förändringar var marken till en början hård och motståndet svårforcerat. En ivrig förespråkare för koppypmpning var den Sexdrega-födde Uppsalaprofessorn Nils Rosén von Rosenstein (1706–1773)²¹. Det var mycket hans förtjänst att ympningen blev av mer godtagen natur under 1760-talet. Först med Jenners vaccination, som gick ut på att erhålla skydd mot smittkoppor genom att ympa kokoppor, kunde man i början av 1800-talet med full framgång bekämpa sjukdomen. Tidigare hade man ympat med material från koppor hos en redan smittad, och på så vis erhållit en lindrigare variant av sjukdomen. Det är ett lustigt sammanträffande att det är Rosén von Rosensteins systerson Eberhard Zacharias Munck af Rosenschöld (1775–1840), som var svensk banbrytare för Jenners kokoppsvaccination. I denna tradition inträdde Flodin och utövade praktiskt sjukvårdsarbete.

Det var uppenbart för var och en att epidemierna var det kvantitativt största sjukvårdsproblemet. Inte sällan kom dessa sjukdomar tillsammans med hemvändande militära förband eller med krigsfångar. Dålig erfarenhet hade man från ryska kriget 1788 då ryska krigsfångar spred återfallsfeber (ett slags tyfus) i södra Sverige – över 10 000 människor avled. Att noga vårda sjuka bland dessa kategorier var således en viktig uppgift. I samband med kriget mot Ryssland åren 1808–09 fanns ryska krigsfångar i Borås och Flodin var satt att vårda dem, precis som professor Martin gjort med inhemska fångar knappt fyrtio år tidigare. Under

kriget 1808–09 härjade åtskilliga epidemiska sjukdomar beskrivna under flera namn. Räkna man antalet dödsoffer inser man, precis som tidigare, att förebyggande medicinska åtgärder var långt viktigare än militär strategi, vad gäller antal människoliv.

Man hade på denna tid mycket diffusa begrepp om de smittsamma sjukdomarnas natur. Runt sekelskiftet 1800 började den s.k. medicinska topografin alltmer påverka tänkandet. Man föreställde sig smittämnet, miasma, som en produkt av fr.a. ogynnsam luftsammansättning. Bakterier var ännu okända. Den medicinska topografin gjorde att meteorologiska iakttagelser blev av stor betydelse för den medicinska vetenskapen. Även Flodin ägnade sig åt denna del av läkekonsten. Tyvärr äger vi trots detta ingen motsvarighet till Skövdeläkaren P.A. Edgrens (1802-1891) intressanta redogörelse för sin stads medicinska topografi²². I en skrivelse (1819) i samband med en skolstrid²³, har dock Flodin sammanfattat sina synpunkter på Borås medicinska topografi och dess praktiska betydelse. Flodin menade att Borås hörde till de hälsosammaste städerna i riket, med sina många brunnar, friska luftdrag och gynnsamma belägenhet. Frossor härjade nästan aldrig och epidemiska sjukdomar var relativt sällsynta.

Ett av många epidemihot var när Gula febern runt 1800 kom till Sverige. Först lär den kommit till Göteborg, och var där en starkt bidragande orsak till att Känso karantänsanstalt inrättades i skärgården utanför staden – på sätt och vis också av betydelse för Borås²⁴.

Redan under 1600-talets senare hälft hade idéer om brunnsdrickning som terapi mot allehanda sjukdomar lanserats i Sverige av Urban Hjärne²⁵. 1700-talet innebar på detta område en rejäl tillväxt – brunnar upptäcktes över hela landet. År 1816 meddelade Flodin sitt bidrag till floran; han hade samma år, berättar Sacklén, upptäckt en hälsobrunn och han blev självklart dess förste intendent, förordnad av Sundhetscollegium, dit f.ö. alla brunnar skulle anmälas. Det är nog inte riktigt sant att Borås surbrunn upptäcktes av Flodin, men på hans initiativ återupptogs kurdrickandet där. Det är möjligt att brunnsupptäckaren är Carl Magnus Preutz (1716–1753), farbror till lasarettsläkaren Magnus Preutz, omtalad ovan. Brunnen utnyttjades redan på 1730-talet, och Linné analyserade på sedvanligt vis källans vatten vid sitt besök på 1740-talet och fann vattnet svagt²⁶. Forsell meddelar i "Borås stads historia" att brunnen var belägen på Anders Olssons Rönningss lycka, vilket lär motsvara trakterna av nuvarande Majorsgatan på Göta.

Som tidigare nämnts hade redan stadens förste provinsialläkare J.A. Wadström varit intresserad av brunnsdrickandet. Han var enligt ett förordnande 1776 intendent vid Harekällan (Haralds källa) i Fotskäl, där man drack brunn, badade i gyttja och idkade allmänt sällskapsliv. Brunnsällskapet där, i vilket flera prominenta boråsare ingick, ansåg att kalla bad samt källans gyttja hade "för flere sjukdomar en ganska god och lyckelig verkan"²⁷.

Precis som i våra dagar insåg man under 1700-talet att läroböcker inte kunde hålla den aktualitet och löpande rapportering som den expanderande vetenskapen krävde. Vetenskapsakademien utgav sina "Handlingar" med artiklar författade på svenska och där nyttan och tillämpningen sattes i främsta rummet. Behovet av en tidskrift där läkare skrev för läkare och där notiserna inte behövde trängas med alster från andra vetenskaper, gjorde att "Weckoskrift för läkare och naturforskare" år 1781 började utges. Mycket av det bärande litteraturunderlaget till denna uppsats är hämtat från denna tidskrifts första femton årgångar. Under 1790-talet tillkom ytterligare någon medicinsk tidskrift och under 1800-talet möter oss bl.a. de olika skriftserier som det år 1808 grundade Svenska Läkaresällskapet utgav. Vid denna tid somnade den gamla tidskriften "Läkaren och naturforskaren" (som den då hette) in definitivt.

Flera av Flodins till Collegium medicum inlämnade ämbetsberättelser trycktes helt eller delvis i "Weckoskrift för läkare och naturforskare". Bland de spridda iakttagelserna han gör kan vi här som exempel notera följande. "I januari månad började kopporna visa sig uti Kinds härad och Lenghems socken, samt något här omkring staden, några få Barn hördes därpå på somliga ställen dö", rapporterar han år 1784. Samma månad var det hela -28 grader kallt i staden, vilket Flodin noterar. Fram på våren ympade han ett tjugotal patienter mot smittkoppor och inga komplikationer inträffade. Många av de sjukdomar som gick med feber som framträdande symtom hade man ingen djupare kunskap om, utan benämnde dem efter diverse associerade kliniska eller patologiska fenomen. "Hetsig feber" gick sålunda hösten 1784 på landet, berättar Flodin, besvärligast var den i Kinds härad. Få sökte emellertid läkare, eftersom talrika kloka gummor och gubbar fanns, "mest en i hvar Socken", enligt Flodin. Om vi fortsätter att blicka ut över det infektiösa sjukdomspanoramata i Borås med omnejd år 1784 får vi genom Flodin reda på att halsfluss "med svullnad och bulning" var vanlig under den tidiga hösten. I Redvägs härad blev en bonde kvävd av en halsböld, "förmodligen hade denne kunnat hjälpas om någon varit tillstädes som i rättan tid öppnat bölden". I ämbetsberättelsen för 1785 nämns tandvärk och "snuffebrar" (mot svarar vanlig förkylning) såsom mycket vanliga under årets första månad. Intressant är Flodins fundering om orsaken: "Den ostadiga och ombytliga väderlek, som hela denna månad continuerade, var väl orsaken härtill". Samma år rapporterar Flodin också om ett fall av massiv underlivsblödning från livmodern (hemorrhagia uteri) hos en skräddarhustru. Flodin behandlade kvinnan med att lägga kalla omslag, binda av armar och ben samt spruta ättika och vatten in i livmodern. Åderlätning avstod man, klokt nog, från p.g.a. patientens dåliga skick. Trots detta dog kvinnan efter sex dagar.

I mars 1785 härjade mässling, men krävde denna gång anmärkningsvärt nog inte många liv i sitt akuta skede. Däremot fick många barn i efterförloppet svår hosta och svullnad i kroppen, vilket krävde flera dödsoffer. Andra infektionssjukdomar som Flodin detta år konfronterades med var scharlakansfeber, rötfeber, catharal-febrar, flusshosta och den veneriska sjukdomen lues venerea. Det

är av visst intresse att notera att gonorrhé och syfilis ännu ej åtskiljdes i den kliniska vardagen.

Det ingick i provinsialläkarens uppgifter att hjälpa lagens företrädare i staden med rättsmedicinska ärenden. Den kände folklivsforskaren C.M. Bergstrand har ex.vis i en rad tidningsartiklar²⁸ citerat ur Marks Härads domböcker, där Flodin och sentida efterträdare på provinsialläkarposten finns omnämnda för de likbesiktningar de gjort. Dessa uppgifter tog lång tid i anspråk, ibland upp till tre dagar, om doktorn skulle resa med häst och vagn ner till ett avlägset hörn i Mark. Bergstrand skriver: ”Man vågar nog påstå att somliga fick sätta livet till emedan doktorn var bortrest för att besiktiga någon död”.

I ämbetsberättelsen för år 1785 kan vi läsa om tre rättsmedicinska ärenden. Man frapperas måhända av bristen på sekretess, men samtidigt medför denna avslöjande öppenhet att vi får ett namn som vår fantasi kan spinna fritt runt. Pigan Anna Larsdotter från Svenljunga hade varit uppe på ”ett höränne och nedfallit” och dagen därpå fått en menstruationsliknande blödning med en blodklump. Anna berättade detta och strax var ryktet igång att hon framfött ett barn. Det blev Flodins uppgift att utröna om det rörde sig om ett missfall eller fullgång-
et barn. Undersökningen visade att ryktet var ogrundat. I nästa fall förhöll det sig annorlunda; tragiken är påtaglig. En mor hade i smyg framfött ett flickebarn i rätt tid men erkände ej att hon tagit livet av det. Vid likbesiktningen, som förättades i Bollebygdts prästgård, fann Flodin att huvudet var krossat på två ställen och att navelsträngen var avskuren och obunden. Det tredje fallet rörde misshandel med olycklig utgång. En dräng hade blivit sparkad mot pungen och därefter genast fått ett inklämt bräck och dött.

Går vi vidare bland Flodins tryckta ämbetsberättelser finner vi att vad man kallade Rötfeber i slutet av år 1787 skördade många offer fr.a. ”uti Redvägs Härad och Timmeleds Socken, at i kyrkan en söndag bads för 80 personer”. Landshövdingen Liljehorn fäste Flodins uppmärksamhet på epidemin, och bad honom resa till ort och ställe. Flodins beskrivning av hur sjukdomen yttrade sig, dess symtomatologi, bär klar linneansk prägel: ”Den började med mattighet, häftig huvudvärk, krafternas totala förlust; efter någon vecka började yra, samt fläckar öfver hela kroppen utslogo, hicka, tungan öfverdragen med et tjockt och segt slem. En stinkande och elak lukt intog altid hela Rummet hvarest någon sjuk var”. För att bekämpa epidemisituationen informerade Flodin befolkningen om sin närvaro från predikstolen. Han berättade hur man skyddade sig från smitta och att verksam medicin fanns hos apotekare Winding²⁹ i Ulricehamn. Enligt Flodin avstannade därefter epidemin.

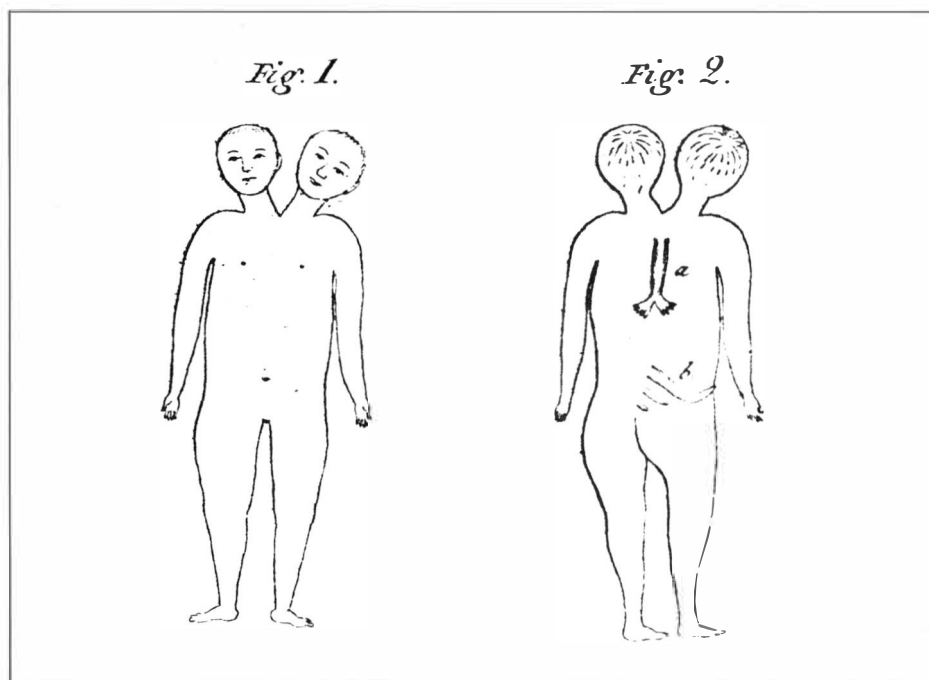
I augusti 1787 kallades Flodin till Sätilla med anledning av den där grasserande veneriska sjukdomen, främst bland bondebefolkningen. Flodin menade att den svåra sjukdomen hade sitt ursprung i Göteborgs och Uddevallas sill-salterier. Han föreslog att arbetare därifrån borde hälsoundersökas (Sundhets-Attest) innan de sökte annat arbete.

Ett år i slutet av 1790-talet gick en rötaktig feber i Vings socken. Man konstaterade att om diarré ingick i symtomfloran hade sjukdomen en hög dödlighet. Flodins hygieniska råd om att hålla rent och snyggt i rummen, röka med enris samt att strö hackat granris på golvet, bidrog till att smittsamheten begränsades och sjukdomen dog ut. Ett utbrett problem var masksjukdomarna. Ett elakartat fall av detta rapporterade Flodin samma år. Det var befallningsmannen Bökmans 1 1/2 åriga barn som hade kräkts upp maskar och fått ut flera med avföringen. Trots behandling med gängse maskmedel avled barnet. Obduktion förrättades och Flodin fann över hundra maskar. På flera ställen hade de genomborrat tjocktarmen och låg således i fri bukhåla. Andra maskar hittades i näsan.

År 1798 tycks en märklig sjukdom, som ansågs smittsam, ha drabbat många boråsare. Flodin benämner den Nervfeber (alt. Smygfeber). Den yttrade sig på följande vis: nackstyvhet, huvudvärk, feber, ledsnad, oro, sömnlöshet och matthet. De insjuknade satt liksom i dvala och svarade på sin höjd ja eller nej. Sjukdomen smög sig över patienten och drog sig så småningom tillbaka på samma sätt, ofta med besvär av öronsusningar i sjukdomens slutskede. Vad det kan ha varit för sjukdom, i moderna termer, är inte lätt att gissa sig till. Uppenbart dominerade de psykiska symtomen men de inledande infektiösa tecknen pekar möjligen i riktning mot någon ganska lindrig typ av hjärnhinne-/hjärninflammation.

I ämbetsberättelsen för år 1802 berättar Flodin om några förfrysningsfall. I mitten av januari detta år hade termometern visat minus 32-33 grader, och flera fall av förfrusna tår hade uppkommit, vilka behandlats med amputation. I oktober samma år kallades Flodin till Ulricehamn av den där verksamma barnmorskan Hellberg. Nålmakare Fogelins hustru var gravid i 16:e veckan och led nu sedan en tid av svårigheter att kasta vatten. Vid Flodins undersökning av kvinnan var hon svårt smärtpåverkad och låg på knä på golvet framstupa över sängen. För att kunna kissa var hon tvungen att pressa med händerna över blåsregionen. Uppenbart förelåg avflödes hinder från urinblåsan. Flodin försökte sätta en kateter upp genom urinröret, men misslyckades. Kvinnan var dessutom förstoppad, men det var omöjligt att ge lavemang. Flodins efter noggrann undersökning satta diagnos löd "Retroversio Uteri" (bakåtböjd livmoder). Detta ansågs kunna komprimera urinröret. Efter att ha satt diagnosen skred Flodin till handling. Med hjälp av ena handens fingrar i ändtarmen och den andra handens fingrar mot yttre livmodermunnen försökte han ändra livmoderns läge, och han lyckades. Patienten blev nästan omgående kvitt sina smärtor och man kunde nu med lätthet kateterisera henne, vilket barnmorskan Hellberg var tvungen att göra dagligen den närmaste tiden. Flodin kunde också i den tryckta berättelsen meddela att förlossningen sedermera avlöpt väl och att det fötts "et friskt och felfritt flickebarn".

Friskt och felfritt var emellertid inte det flickebarn som Flodin i en särskild fallbeskrivning publicerade i "Weckoskrift för läkare och naturforskare" år 1789.

Ett fall av siamesiska tvillingar rapporterat och avtecknat av Carl Clemens Flodin i "Veckoskrift för läkare och naturforskare. (Borås Museums arkiv).

Det rör sig i själva verket om ett fall av siamesiska tvillingar, då liksom nu alltid uppseendeväckande. Notisen bär rubriken "Berättelse till Högl. Kongl. Collegium Medicum om et vanskapat Flickebarn med en kropp, 2 hufvud, 3 armar, 4 händer och 3 fötter". Även här är uppgifterna om människorna intima. Vi får veta att torpare-hustrun Catharina Persdotter i Sandhult i april månad förlösts och att "flickebarnet" levde i tre dagar. Det döptes och fick namnet Maria. Flodin beskriver noga den yttre anatomin och gör även en teckning, som förvisso är enkel och föga konstnärlig, men ändå visar hur kraftigt sammanvuxna de bägge tvillingarna var. En bondhustru hade hjälpt till vid förlossningen, som gått både snabbt och enkelt, trots att det rört sig om en sätesbjudning, ungefär en månad för tidigt. Flodin fortsätter: "Modren berättade tillika, at då hon gaf dia åt Barnets ena mun, jolrade och pep det jämt med den andra och tvärtom, de somnade och vaknade lika, dogo äfven på en gång, hade ordentliga öppningar på båda visen".

Avslutningsvis diskuterade Flodin vad som kan ha orsakat missbildningen. Modern kom inte ihåg att hon blivit skrämmd eller något liknande under graviditeten, något som på den tiden ansågs ge upphov till allehanda lyten. Mer intressant är att Flodin noterar att det i samma trakt några år tidigare fötts en kalv med två huvuden. Kanske antyder därmed Flodin att någon miljöpåverkan kunde ligga som gemensam bakgrundsfaktor? Som brukligt var, begärde Flodin att få obducera barnet, men respekterade föräldrarnas önskan och avstod.

Under Flodins tid som provinsialläkare inträffade vad som väl är den främsta milstolpen i Borås medicinska historia – lasarettets grundläggande. Den förste juli 1782 slog det upp sina portar mot allmänheten med dess många krämpor och lidanden. Flodin har i ämbetsberättelsen för år 1785 berättat om hur ”Lazarett-Inrättningen” i staden blev till³⁰.

Två år tidigare hade han i en skrivelse till arkiatern Abraham Bäck, Linnés vän, berättat samma sak³¹. Innan vi ägnar oss åt att beskriva Borås första lasarett, kan det kanske vara på sin plats att teckna en bakgrund på riksplanet. Redan på 1730-talet hade en diskussion förts i Stockholm angående en sjukhusinrättning i huvudstaden. Den store invärtesmedicinaren Abraham Bäck och den store kirurgen Olof af Acrel kämpade bägge för saken under 1740-talet och under hösten 1752 kunde den första patienten tas emot på Serafimerlasarettet. Detta lasarett var avsett att tjäna hela Sverige och hade sitt namn efter Serafimerorden som hade ansvar och inspektionsrätt över sjukvården i riket. Det säger sig självt att det var stora svårigheter för en patient bosatt långt bort från Stockholm att söka sig till Serafimerlasarettet, även om så ibland skedde. Ute i landet höll planer på egna landsortslasarett att födas och genom kungligt brev 1765 blev det också möjligt att genomföra. Själva ordet lasarett hade innan Serafimerlasarettets grundläggande inte använts i vårt land. Som bl.a. medicinhistorikern och läkaren Lars Öberg påpekat³² har det inget med Lazarus att göra, som man måhända lätt kan förledas att tro. Istället härrör det från sjukvårdsinrättningen vid klostret Santa Maria di Nazaretto i 1200-talets Venedig. Det kallades ”Nazaretto”, genom italienskan omvandlat till ”lazaretto”.

Redan 1775 hade det beslutats att ett lasarett skulle inrättas i Borås. Medel till detsamma skulle insamlas ”utan tvång” och till detta skulle även läggas vad som insamlats i distriktet sedan det viktiga kungliga brevet 1765. När lasarettet togs i bruk i juli 1782 hade det fem rum och sex sängar, vilket antyder att rummen säkerligen inte var särskilt rymliga. Landshövdingen sände ut en allmän kungörelse om att lasarettet nu var öppnat och att de sjuka skulle betala 4 skilling skålpund varje dag för maten och att de fattiga skulle få fria läkemedel. Flodin berättar att man under de tre första åren vårdat 25 patienter, av vilka alla utom en skrivits ut friska. En patient hade dött strax efter ankomsten, då han ”var så svag av venerisk smitta”. Detta pekar på hur sjukdomsfördelningen bland de intagna den första tiden var. Man brukar kalla denna tid i svensk sjukhushistoria för kurhusepoken. Kurhusdelen av Borås lasarett var stor, och där vårdades patienter med den veneriska sjukdomen. Standardbehandlingen mot denna sjukdom var kvicksilver, men givetvis florerade åtskilliga andra behandlingsmetoder, som det så ofta gör när ingen är riktigt bra. Kurhusepoken avlöstes så småningom av vad man skulle kunna kalla den kirurgiska epoken.

Som brukligt annorstädes användes på lasarettet hackat gränis på golvet. Rökning var förbjudet, inte så mycket p.g.a. dess hälsovådliga effekt, som ej var känd vid denna tid, utan mer p.g.a. brandfaran. Som lasarettbyggnad tjänade nämligen ett tvåvånings trähus med flyglar, beläget i kvarteret Höken vid Stora

Vid korsningen Hallbergsgatan och Stora Brogatan (nuvarande Gågatan) låg Borås första lasarett (1782). Byggnaden finns inte längre kvar. Foto: artikelförfattaren.

Brogatan och dess korsning med nuvarande Hallbergsgatan³³. Dagliga ronder gick. Förutom läkare och syssloman³⁴ arbetade några kvinnor, som sjukvakter-ska, piga och kokerska, på lasarettet. Stadens borgmästare Tollstrup, lasarettets förste tillsyningsman³⁵, värnade om verksamheten, och detta hade stor betydelse för den positiva utveckling som lasarettet genomgick den första tiden, i motsats till lasarettet i Vänersborg³⁶. Det område lasarettet under den första tiden skulle betjäna omfattade förutom Borås även Alingsås, Ulricehamn, de sju häraderna samt Kullings härad.

Flodins ämbetsberättelser talar ofta om patienter som vårdats på lasarettet p.g.a. venerisk sjukdom. Beträffande omsättningen av patienter berättar han att 1787 hela 62 sjuka vårdats. Åtta av dessa kvarlåg och tre ansågs obotliga. De allra flesta utgick emellertid friska. Av de 62 hade hela 47 diagnosen venerisk sjukdom. Principiellt betraktades lasarettet som anstalter för patienter med botbara sjukdomar – obotliga skulle skötas på andra inrättningar³⁷.

Det är ingen överdrift att påstå att Carl Clemens Flodin framstår som en centralgestalt inom Borås medicinska historia. I nästan 40 år verkade han som provinsialläkare i staden. Han var ledamot i det nystiftade Svenska Läkarsällskapet och fick också så småningom Medicinalråds namn, vilket var en mycket förnämlig utmärkelse. Han dog i Borås år 1822 – drabbad av en tärande sjukdom, med all sannolikhet cancer i övergången mellan matstrupe och magsäck. I en levnadsbeskrivning några år efteråt får han omdömet att ha varit en älskad och aktad man, beundrad ”för sina kunskaper och sitt goda hjerta”³⁸. Flodins arbets-

Tillkännagivning
att
Herrensens Fro eller Medicinal
Rådets, Provincial Medicus
Herrensens Högade
Herrensens Doctus Carl Clements Flodins
Stilla ofwed
i Borås d: 19 Jan 1822 kl: 4/8 est mid
han var född d: 12 Aug 1753
Sorgebetygget hos Andan bedes

Det var brukligt att vid dödsfall tillkänna detta genom tryckta kort. Här ett handskrivet utkast vid Carl Clemens Flodins fränfalle. (Borås Museums arkiv).

uppgifter var många och tyngande. Det var därför naturligt att han på sin ålders höst år 1818 fick tillåtelse att antaga sonen Lars, medicine licentiat, till medhjälpare. Under den sista sjukdomen var det också Lars som vårdade sin far. Lars Flodin kom dock ej att efterträda fadern som provinsialläkare, men utövade ändå sin läkargärning i staden. Bägge vilar på Borås gamla kyrkogård. På den Flodinska minnesvården, alldeles mitt emot Textilinstitutet, kan man på en oansenlig vit marmorplatta läsa "Gjömd är icke Glömd"³⁹.

Som tidigare nämnts var Magnus Preutz den förste lasarettsläkaren, verksam som sådan 1782-92. Därefter gästades staden av Lars Hollberg (1762-1823). Han upprätthöll stadskirurg- och lasarettsläkarsysslan under tre år och bedrev under denna tid ett tämligen intensivt vetenskapligt författarskap. Hollberg är sannolikt det i svensk lärdomshistoria mest kända läkarnamnet av dem som tjänstgjort i Borås under den tid detta arbete omfattar. Detta mest p.g.a. sitt senare engagemang i Kungl. Vetenskaps och Vitterhetssamhället i Göteborg. Hollberg var född västgöte och var till stora delar självlärd. Som apotekarlärling hade han fått sina första kunskaper i medicinen och farmakologin. Hans bana blev sedan krigsfältskärens. Efter åren i Borås förestod han en tid lasarettet i Vänersborg. Under 1800-talets första decennium deltog han i det pommerska fälttåget och småning-

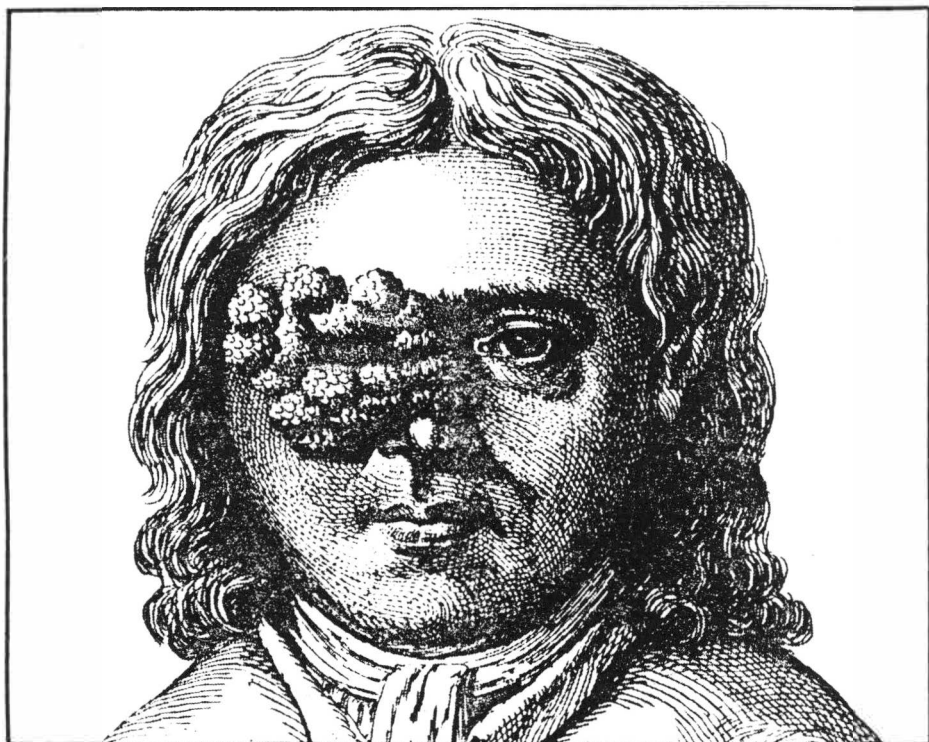
Carl Clemens Flodin (1752–1822) ligger begravd på Borås gamla kyrkogård. Hans gravsten har en liten marmorplatta med inskriptionen "Gjömd är icke glömd". Foto: artikelförfattaren.

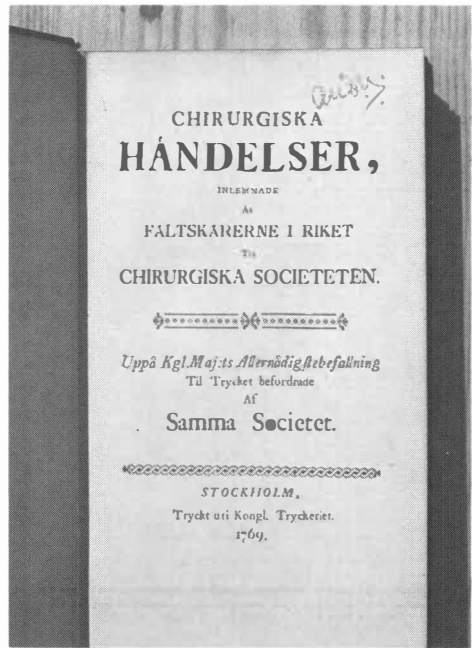
om erkändes hans yrkesskicklighet också av Collegium medicum, som år 1810 tilldelade honom titeln "Chirurgie magister". Han var ordförande i Vetenskaps och Vitterhetsamhället i Göteborg och hade med titeln överfältskär fri praktik i samma stad. Han utmärkte sig som naturforskare och studerade ivrigt flora och fauna. Hans stora arbete "Beskrifning öfver Bohuslänske fiskarne" blev ett kostsamt projekt som höll på att ruinera Vetenskaps och Vitterhetsamhället i Göteborg⁴⁰. I denna uppsats skall vi emellertid endast ägna uppmärksamhet åt de Hollbergs skrifter som utgår från Boråsperioden. Omtalad är hans beskrivning av en operation av "en medfödd och svamplik vårt-växt på högra ögonlocket", publicerad 1796 i Vetenskapsakademiens Nya Handlingar⁴¹. Professor C-G Ahlström har i Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift 1980 föreslagit diagnosen verrucöst hemangiom för just detta fall, och därmed menas en i sig godartad vårtliknande tumörbildning bestående av blodkärl⁴². Hollberg berättar livfullt om fallet och snart träder patienten, drängen Jon Jönsson från Seglora socken, 24 år gammal, fram ur det historiska materialet. Han hade sedan födseln haft vårtväxten hängande ned från högra övre ögonlocket – se teckningen som f.ö. möjligen är gjord av Hollberg själv. Av och till var svulsten infekterad och illaluktande vätskor rann från den. Jon tvangs därför "undvika andra människors umgänge". Ingen hade tidigare vågat sig på att operera, trots att Jon konsulterat många läkare. Att Hollberg slutligen tog sig an uppgiften berodde på att Jon var så "upeldad af kärlek" men lytet hindrade honom i "kärlekshandel och lycka". I januari 1795 äger operationen rum på Borås lasarett. Hollberg beskriver noga hur han försiktigt dissekerade loss svulsten.

*Lars Hollberg (1762–1823) tjänstgjorde som la-
sarettsskirurg i Borås tre år på 1790-talet.*

*Den 24-åriga drängen Jon Jönsson från Seglora opererades i Borås på 1790-talet (illustrationen ur Lars
Hollbergs berättelse om fallet i vetenskapsakademiens nya handlingar, se litteraturförteckningen).*

Titelsidan till en av Olof af Acrels "Chirurgiska händelser" (1769).

Det största problemet var blodstillningen av den tämligen kraftiga blödning som uppstod. Med tamponader, kompresser och "ekesvamp" lyckades Hollberg dock stoppa blödningen och ingreppet kunde lyckligen avslutas. Läkningen gick hyggligt och efter sex veckor kunde Jon lämna lasarettet. Hans utseende var inte längre frånstötande och synen dessutom bevarad. Hollberg ger besked också på en annan punkt: "Drängen blef inom 1/2 år gift". Beträffande förberedelserna för operationen och typen av rus eller bedövningsmedel, står i Hollbergs artikel enbart att detta skedde på sedvanligt vis. Man föreställer sig ofta att patienterna på denna tid under operationer var kraftigt berusade i smärtlindrande syfte. Möjligen förhöll det sig så, men vi har inte några skriftliga belägg för att så var fallet⁴³.

Under Olof af Acrels tid som överkirurg på Serafimerlasarettet var det brukligt att kirurgerna ute i riket genom brev rapporterade intressanta fall till Acrel. Acrel fick på detta vis stoff till sina berömda läroböcker "Chirurgiska Händelser". Hollberg meddelade flera fall till Acrel, från boråstiden härrör ett fall av skallfraktur efter ett vådaskott. Patienten hette Brita Andersdotter, 23 år gammal. Vid inkomsten var hon mycket dålig, kunde knappt prata och än mindre stå på benen. I hennes panna såg man flera små hål efter hagelfragmenten. Ena ögat var också träffat. Man fann vidare en spricka i pannbenet samt att ett benfragment var inpressat. Hollberg plockade bort åtskilliga små fragment av haglet och efter att ha frilagt kraniet lyfte han upp det inpressade benfragmentet. Efter sju veckors sjukhusvård kunde Brita i friskt tillstånd lämna lasarettet.

Pastellporträtt av Carl Magnus Holmer (1782–1848), (Borås Museums samlingar, BM 7412).

Vid ett annat tillfälle rapporterade Hollberg om två fall av amputation till Olof af Acrel. Det första fallet gällde den 21-åriga pigan Maria Andersdotter från Bollebygd, som led av ett rötsår på höger ben. Det öppna såret, i vars botten benpipan blottades, förorsakade Maria svåra plågor, och hon hade gått med på att låta amputera. Vår vän Carl Clemens Flodin närvar vid förberedelserna inför operationen. Ekesvamp, speciella koniska kompresser samt förstås kraftigt tryckförband bidrog till att begränsa blödningen. Efter två månader hade Maria utprovat ett träben och kunde "frisk, läkt och nöjd" lämna lasarettet. Det andra fallet hade lyckligen opererats tack vare bruket av den av Acrel konstruerade "Compressions- maskinen".

Lasarettsläkarsysslan upprätthölls efter Hollberg av Emanuel Nobel, men han var aldrig ordinarie stadskirurg. I själva verket hade Nobel och Hollberg bytt tjänst med varandra utan Serafimergillets medgivande. Först år 1798 får Borås med Carl Alexander Eklund (1767–1806) åter en ordinarie stadskirurg. Om hans tjänstgöring vid Borås lasarett vet vi inte mycket. Vi har dock kännedom om att viss lärlings- eller läkarpraktikantverksamhet förekom vid lasarettet under hans tid. Genom husförhörlängder känner vi namnen på minst tre av dessa "studiosus"⁴⁴. Eklund efterträddes av Gustaf Åström (1776–1808). Det motsatsförhållande som rådde mellan syssloman och lasarettsläkare kom nu i full dager, och Åström blev helt enkelt avskedad. Han dog f.ö. under det norska fälttåget 1808. Dödsorsaken var "fältfeber".

På hösten 1807 utsågs Carl Magnus Holmer (1782–1848) till lasarettsläkare i Borås och strax därefter även till stadskirurg. Med Holmers utnämning vann

OM EN SVAMPAKTIG VÄXT I
ÖGAT.

AF

C. M. HOLLMER,
Chir. Mag. Stads och Lasar. Läk. i Borås.

Uppl. d. 22 Aug. 1815.

Soldathustrun N. N., 46 år gammal, hade för 8 år sedan fått en häftig värk i högra ögat, som längre tid fortfor så att synen derpå förlorades. Tidtals kände hon svåra

År 1816 beskrev Carl Magnus Holmer ett fall av ögontumör, publicerat i Svenska Läkarsällskapets handlingar.

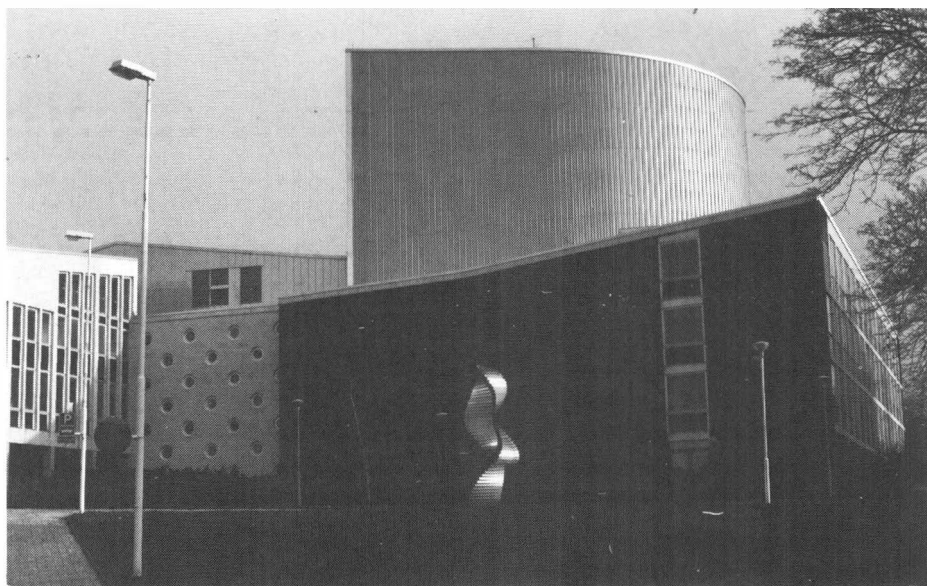
Borås en av sina förnämsta läkare genom tiderna. Under 1810-talet betjänades sålunda staden av de bägge ytterligt kompetenta läkarna Flodin och Holmer. Holmer var född i Vänersborg, där han f.ö. också en tid tjänstgjorde som lasarettsläkare. En äldre bror var bataljonsläkare på Drottningholm och det var av honom och i grunden möjligen från modern, som var barnmorska, som Holmer inspirerades att välja läkarbanan. Tidvis vikarierade han även som provinsialläkare – ett klart bevis på hans mångsidighet. Under en läkartjänstgöring på Åland hade han träffat sin blivande fru, Andrietta Plantin, dotter till häradshövdingen på ön. Holmer var en skrivglad läkare och lät gärna publicera intressanta kirurgiska fall. Ibland var det i form av korta meddelanden, företrädesvis i Läkarsällskapets Årsberättelser. Ibland skedde detta indirekt via någon ledande Stockholmskirurg. Så var fallet innan Holmer själv år 1815 blev medlem av Svenska Läkarsällskapet. År 1812 meddelade han ett fall av "Conceptio extrauterina", dvs. utomkvedshavandeskap. Intressant är Holmers artikel "Om en svampaktig växt i ögat" (1815), publicerad i Läkarsällskapets Handlingar. Det är ett märkligt och måhända svårtolkat fall Holmer här beskriver. Det rör sig om en 46 år gammal soldathustru, sekretessen eller något annat tycks nu förbjuda Holmer att ange hennes namn. Hon hade för ett antal år sedan fått svår värk i ena ögat och småningom förlorat synen på detta öga. Av och till hade hon under årens lopp känt av smärta i detta öga. För en kortare tid sedan hade så en svampaktig växt trängt ut från detta öga. Den hade tillvuxit hastigt och nått ansevärd proportioner, ungefär 10 cm i diameter. Holmer skalade försiktigt ut massan -patienten kände endast smärta vid synnervens avskärande. När operatören sedan låter kniven genomskära preparatet hittar han ingen rest av ögat utan endast den bruna svampaktiga vävnaden med en central hålighet med stinkande

vätska. Kvinnan överlevde ingreppet och skrevs ut frisk. Holmer lämnar utöver sin beskrivning inget diagnosförslag. Möjlighet till mikroskopisk undersökning fanns ännu inte. Vi vet heller inte hur det i fortsättningen gick för kvinnan, vilket hade varit en god upplysning, eftersom det sannolikt rör sig om en tumör, kanske t.o.m. av elakartad natur.

Egenartat och på sitt sätt också svårtolkat är det år 1820 beskrivna fallet av ryckningar hos en 13-årig flicka⁴⁶. Hon hade sedan åtta månader dessa icke närmare specificerade ryckningar, som bl.a. medförde att hon inte kunde sova på natten. Först hade man ansett att symtomen var orsakade av en masksjukdom, men behandlingen var utan framgång. Holmer hade då framkastat tanken att det hela berodde på "Naturens ovanligt tidiga bemödande till manbarhetsutveckling". Där har måhända en modern läsare lite svårt att följa med! I alla fall framstår sedan behandlingen som utomordentligt avskräckande och idag otidsenlig: blodiglar (som användes flitigt på den tiden) sattes på flickans yttre könsorgan och besvären försvann. Ännu rådde inom medicinen en mängd gamla vanföreställningar, ofta produkter av antikens sjukdomslära.

Holmer hade redan 1812 tillskrivit Svenska Läkarsällskapet med anledning av ett fall med uppsväld äggstock. Han berättar i detta brev om soldatänkan Elisabeth Muslander från Sexdrega, som inkom p.g.a. uppdriven buk. Holmer kunde känna en "hård ojämn kropp" i magens nedre del. Kvinnan betonade att hon sedan sin mans "bortresa i October 1804 då Elfsborgs Regemente commenderades till Pommern och han där blef skjuten 1807 ej haft förtroligt umgänge med någon annan". Holmer punkterade den förmodade håligheten (paracentes). Några dagar efteråt dog patienten och vid obduktionen framkom att det i en stor äggstockscysta fanns "en sammangyttrad massa af ben, fett, watten och hår". Även tänder hittades. Den riksbekante kirurgen Hagströmer, till vilken Holmers brev var riktat, kommenterade fallet. Han ansåg att tänderna och skelettdelarna motsvarade 7-8 års ålder. Sett med moderna ögon utgör detta ett fall av s.k. dermoidcysta, vilket är en speciell form av äggstockstumör och alls inget har med graviditet att göra. Holmers åtgärd i detta fall, att genom bukväggen punktera håligheten, var väl känd och tillämpad sedan länge.

År 1814 återkommer Holmer med ett brev till Svenska Läkarsällskapet. Sjukdomsfallet är snarlikt det föregående, men behandlingsmetoden annorlunda, utgången dock densamma. Det rör sig om ett operativt borttagande av en uppsväld äggstock. Fallet ansågs så intressant att det trycktes i Sällskapets Handlingar samma år ("Händelse af ett exstirperat hydropiskt Ovarium"). Kvinnan hade i tre års tid besvärats av att bukens nedre del var svullen. Hon hade själv misstänkt utomkvedshavandeskap, "hålst hon efter et olofligt samlag börjat svälla". Holmer opererade henne i dr Flodins närvaro. Man fann mycket riktigt en cystisk äggstockstumör, som var tunnväggig och innehöll fyra kannor brunfärgad vätska. Holmer avlägsnade äggstocken och patienten mårde väl de två första veckorna efter ingreppet. Därefter tycks hon ganska hastigt ha tacklat av och dog efter

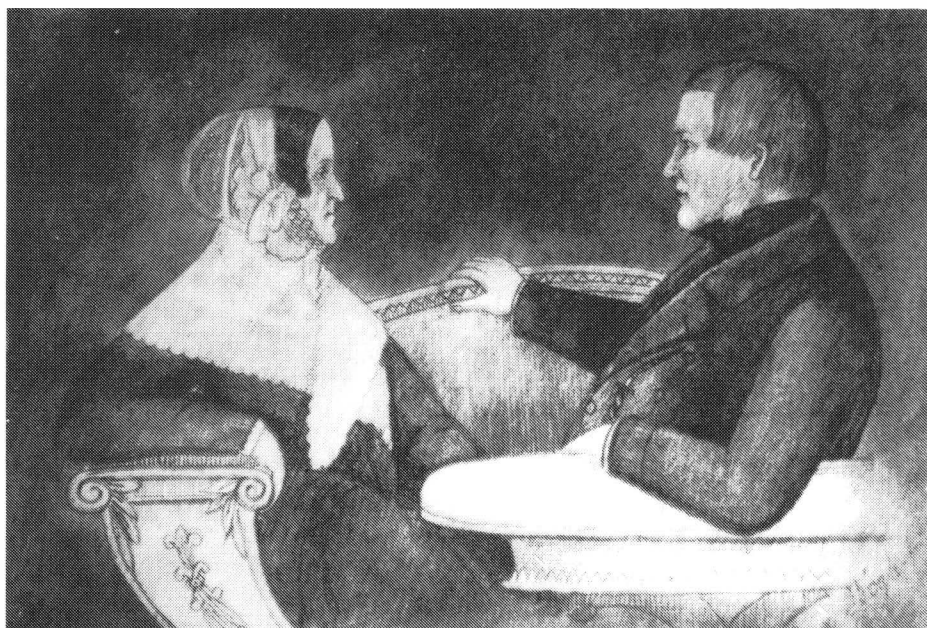

Ungefär här, vid nuvarande kulturhuset, låg Borås andra sjukhus, Holmers lasarett eller lasarettet på Bäckäng. Foto: artikelförfattaren.

ytterligare en dryg vecka. Den kraftiga och snabba föruttnelsen hindrade obduktion.

Denna typ av ingrepp benämndes något oegentligt, vilket C.D. Josephson påpekat (se litt fört), för ovarietomi. Idag används termen oophorectomi, vilket är mer språkligt korrekt. Vad jag kunnat finna i litteraturen är detta den första ovarietomi som utförts i Sverige och t.o.m. en av de första i världen. Andra medicinhistoriska författare har förlagt den första svenska ovarietomin till 1860-talets Stockholm, där Sven Sköldberg opererade en serie ovarietomier. Den troligen första ovarietomin i världen utfördes 1781 av L'Aumonier i Paris.⁴⁵

Av andra mer kirurgiskt betonade fall som Holmer konfronterades med märks borttagandet av en fettsvulst belägen vid nedre delen av korsbenet⁴⁷. Med framgång lär också Holmer i egenskap av lasarettsläkare ha tillämpat den s.k. vattenkuren⁴⁸. Några år på 1820-talet var Borås troligen utan ett egentligt lasarett. Det första lasarettet hade brunnit ner i stadsbranden 1822. Det är lite oklart och motsägelsefullt hur lasarettsvården var organiserad 1822–28, vilket sistnämnda år ett nytt lasarett uppfördes. En del källor hävdar att en ny byggnad uppfördes på samma tomt, andra att 1782 års lasarett ej helt nedbrann och därför kunde användas om än i liten skala. Viss tid hyrdes även fattighuset ("Baraque") för inhysning av lasarettspatienterna ("lasarettshjonen"). År 1828 stod ett nytt lasarett färdigt att tas i bruk, Borås andra lasarett eller Holmers lasarett, som det ibland kallas. Holmer hade från sin egendom på Bäckäng skänkt marken och det nya lasarettet låg på det område där nu Kulturhuset ligger, i hörnet ner mot Sturegatan -Åsbogatan. Det nya lasarettet var ett enligt våra mått oansenligt

Samtida blyertsteckning av paret Holmer, utförd av Eric Bögh. (Borås Museums samlingar, BM 7804).

envåningshus, ursprungligen med 34 sängar. Det är vidare det sista sjukhus som ryms inom denna uppsats tidsramar. Först på 1890-talet uppfördes ett nytt lasarett, det tredje, som sedermera kom att inrymma Åsboskolan, Konstmuseet och Stadsbiblioteket. Holmers lasarett på Bäckäng tillbyggdes i flera omgångar. År 1854 gjordes det om till tvåvåningshus. Flera separata småhus byggdes. Hagård har i en artikel⁹⁹ påpekat att lasarettet på Bäckäng redan från början var för litet samt hade bristfälliga hygieniska anordningar. På detta lasarett bodde inte vare sig läkaren eller sysslomannen, till skillnad från 1782 års lasarett. Vi kan vidare anteckna att den första vaktdrängen anställdes år 1844 – hans främsta uppgift var att hålla ordning på de sinnessjuka. Samma årtionde möter oss också den förste arvoderade lasarettprästen.

Exempel på rutinoperationer som genomfördes på det andra lasarettet var starr och bråck. Antalet operationer per år var dock alltså ringa, genomsnittligen knappast överstigande tio. Det riktiga uppsvinget för operationsverksamheten blev möjligt först när olika narkosmetoder fick spridning runt år 1850. Värt att notera är också att kurhusandelen (veneriskt sjuka) i Borås var relativt sett större än motsvarande andel vid Vänersborgs lasarett under 1830- och 40-talen.

Holmer bodde själv på Bäckäng – det finns f.ö. en osignerad oljemålning, utförd runt 1830, föreställande den vackra villan⁵⁰. Just beträffande avbildningar har vi i Holmers fall en del material bevarat. I Borås Museums samlingar finns ett pastellporträtt med Holmers bild, och vidare finns en blyertsteckning föreställande makarna Holmer, enligt uppgift en av de få bilder som finns bevarade av

TILLKÄNNAGIFVES
att
Stads- och Lazarett-läkaren i Borås,
Chirurgie-Magistern,
Herr CARL MAGNUS HOLMER

stillu ofted

på Bäckängen den 7 Juni 1848, kl. 5 e. m.,

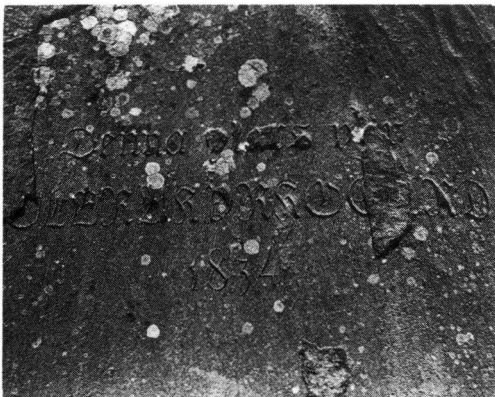
i en ålder af 66 år, 3 månader och 2 dagar.

Sörjd och saknad.

Tryckt tillkännagivelse vid Carl Magnus Holmers dödsfall 1848. (Borås Museums samlingar).

boråsbor i början av 1800-talet⁵¹. Makarna Holmer hade en stor barnskara -smått berömda blev de fyra vackra döttrarna, vilka blev föremål för många frierier. Ingen kan berätta bättre om detta än Ada Damm! Vare nog sagt med att berätta att en av döttrarna, mamsell Emelie, gifte sig med Samuel Elmlund, provinsialläkare i staden. Holmer skaffade sig under sin långa tjänstgöring i Borås ett gott rykte och rönste många tecken på uppskattning. 1821 fick han mottaga en kunglig medalj som belöning för sina insatser i samband med smittkoppsvaccination.⁵² Ett officiellt omdöme om honom löd: han har "alltid infunnit sig till den sjukbädd han bliver kallad"⁵³. Plikten och kallet utmärkte hans gärning. Holmer går ur tiden 1848 och staden reste en minnesvård över honom, där inskriptionen talar om en människovän⁵⁴.

1800-talets stora epidemiska plåga var koleran. Borås blev platsen för dess utbrott vid flera tillfällen, bl.a. år 1834. Som vanligt vid epidemiutbrott fastlades att smittan kommit med en vandrande gesäll – och så var väl också ofta fallet. Forsell talar i sin historik om alarmberedskap och panikstämning, men så skördades också många människoliv (cirka 50 stycken, vilket procentuellt innebar runt 2,5% av stadens befolkning). Stadens kolerabegravningsplats låg på Björkäng⁵⁵. Som ett kuriosum kan nämnas att det från vissa håll ansågs att denna koleraepidemi orsakats av en svärm av stjärnfall: ett utslag av medicinsk-astrologisk vidskepelse. De åtgärder som rent allmänt vidtogs i Borås var fr.a. gränskarantän och isolering av inträffade fall. 1834 års epidemi lär f.ö. ha startat i Göteborg, och spred sig snabbt bl.a. till Jönköping via Borås med ett kringresande teatersäll-

Borås speciella kolerakyrkogård för epidemin 1834 låg vid Björkäng – alldeles invid nuvarande lasaretsbyggnaderna. Detaljbilden visar den allmer vittrade inskriptionen "Denna plats var kolerakyrkogård 1834".

skap. Carl Magnus Holmer blev i Borås den ansvarige läkaren och han biträdades av två extrainkallade läkare. Hela tio likbärare behövdes i staden när epidemin härjade som värst. Kurhuset i Borås gjordes tillfälligt om till kolerasjukhus.

Karta visande spridningen och dödlisiffrorna länsvís vid den svára koleraepidemin 1834 (ur "De svenska koleraepidemierna, en epidemiografisk studie" av Sven Owe Arvidsson, Stockholm, 1972).

Vi lämnar därmed för ett ögonblick kirurgsidan och vänder ånyo blickarna mot provinsialläkarna. Uppgiften att efterträda Flodin vid hans frånfälle 1822 var givetvis inte lätt. Ett knappt halvår efteråt utsågs emellertid Nils Lewin Ahlberg, som vid 23 års ålder hade valt den medicinska banan. Han hade även skaffat sig kirurgisk kompetens, ett på denna tid vanligt förfarande. Gradualdisputationen hade handlat om engelska sjukan ("De Rachitide"). Han hade innan boråstiden tjänstgjort både i Marstrand och Göteborg, och i den sistnämnda staden flitigt deltagit i Kungl. Vetenskaps och Vitterhetssamhällets pristävlingar. Dessa tävlingar tillgick så att Samhället formulerade en fråga, som tävlingsdeltagaren genom en uppsats skulle besvara och belysa. En fråga som Ahlberg analyserade framgångsrikt var som exempel: "Är yppighet i levnadssätt en nödvändig följd av odlingens (kulturens) framsteg eller gives det en odling utan yppighet, så visst som yppighet utan odling?". Ahlberg stannade inte så länge i Borås, redan 1828 flyttade han till Blekinge. I samband med koleraepidemin år 1834, som omtalats ovan, spelade han dock åter en roll för sjukvården i västra Sverige. Han tjänstgjorde då tillfälligt vid det i Majorna inrättade koleraepidemisjukhuset. Bland Ahlbergs tryckta iakttagelser från boråstiden har vi ett fall av arsenikförgiftning hos en 7 år gammal pojke, som ätit ett bröd avsett för råttor. Mjölet hade blandats med arsenik. Den kliniska bilden dominerades av kräkningar och buksmärter. Behandlingen som Ahlberg erbjöd gossen var mångfacetterad och innefattade förutom blodiglar i nacken också kräkmedel i form av ipecacuana (kräkrot). Avslutningsvis fick pojken ricinolja och havresoppa och blev så småningom frisk. Huruvida de olika ingredienserna i behandling hade någon effekt är oklart, med undantag av kräkmedlet som säkert var det som starkast bidrog till att pojken överlevde. I samma artikel, publicerad 1825, berättar Ahlberg om sina erfarenheter vid behandlingen av svåra fall av reumatism. Han fastslår att där andra botemedel ej hjälpt, så har dock svältkuren "visat sig ganska verksam". Om nu fasta förbättrar reumatiska lidanden, vilket är en fråga med stor aktualitet, så är i vilket fall iakttagelsen gammal . . .

År 1830 utnämndes så Samuel Elmlund (1799–1870) till provinsialläkare i Borås. I ännu några månader omfattade hans distrikt också Alingsås, men i slutet av samma år blev denna stad ett extra provinsialläkardistrikt. Elmlund skaffade sig ganska snart en stark anknytning till Borås – ett drygt år efter tillträdet gifte han sig med Emilia Sophia Holmer, artonårig dotter till lasarettsläkaren. Elmlund var prästson från Skåne och hade som sig bör studerat i Lund. Under fyrtio år blev han sedan Borås trogen. Bruzelius biografi⁵⁶ talar om en nitisk läkare, som under hela sin ämbets tid inte haft en enda dags semester. Vi vet vidare om honom att han lär ha efterlämnat "en betydlig förmögenhet". Ada Damm berättar om hans gastronomiska utsvävningar, exempelvis laxsmörgåsar med 6–7 lager lax! Man skulle kunna säga att han dog i tjänsten – han ådrog sig en svår förkylning under en tjänsteresa och dog några dagar senare i sviterna därav. Redan innan hans tid i Borås hade han i Läkarsällskapets Årsberättelser skrivit om den goda effekten av beck mot lungshot (tbc) samt grankåda mot njursten. I hans ämbetsberättelse för det första året (1831) ingår en detaljerad redogörelse för en typhus-

epidemi i Mark och dess behandling. I samma rapport talar han om "nervfeber", ett dåligt avgränsat sjukdomsbegrepp,⁵⁷ ibland möjligen en variant av typhus. Elmlunds erfarenhet var att "lindrig bloduttömning" var det bästa sättet att behandla dessa fall på. Blodiglar bakom öronen ansågs inte så dumt det heller. Carl-Martin Bergstrand har i ett antal tidningsartiklar⁵⁸ skrivit om några likbesiktningar Elmlund gjorde, bl.a. ett fall av dödlig alkoholförgiftning. Det var drängen Carl Ericsson, som på juldagen 1833 söp ihjäl sig och därför begrovs i tysthet, dvs. utan kyrkklockor.

Ett av Elmlunds fall finns publicerat åtminstone på två ställen, dels i en ämbetsberättelse och dels som en separat notis⁵⁹. Fallet ansågs således mycket intressant, nämligen ett fall av stelkramp (tetanus). Elmlund ansåg att orsaken till åkomsten var att söka i en "stark förkylning". Huruvida diagnosen är densamma som vi idag avser med stelkramp är högst tvivelaktigt. Med hjälp av laxermedel, åderlätningar samt blåsyra och opium släppte kramperna, först i ryggen sedan i armar och ben och sist runt munnen. Elmlund trodde att det fr.a. var blåsyrans förtjänst att fallet slutade lyckligt. Blåsyra används inte längre i modern medicin. Det är ett potent gift och ser man till dess verkningsmekanism är det ej helt otroligt att det kan ha hjälpt även om balanseringen mot dödande överdos säkert var mycket svår⁶⁰.

Vid denna tid, 1830–40-tal, introducerades den s.k. fysikaliska diagnostiken i Sverige. Med detta begrepp avses främst att med stetoskop lyssna på lungorna och hjärtat samt med hjälp av fingrarna knacka (percutera) och därmed lyssna sig till lungornas lufthalt. Det var den framgångsrike svenske läkaren Magnus Huss (1807–1890), som förde Auenbruggers och Laennecs nyheter till Sverige och de svenska läkarna. Diagnostiken kunde med dessa enkla hjälpmedel förfinas påtagligt.

Under Elmlunds tid som provinsialläkare inträffade också den intressanta epidemin av s.k. Predikosjuka⁶¹. Sjukdomen tycks ha härjat lite varstans men inte direkt i själva staden. Det mest påtagliga symtomet var att de drabbade talade och predikade sedlighet och Guds ord på ett oftast märkligt vis. Borås Tidning kommenterade händelserna 1842. Redan i mitten av 1740-talet hade liknande sjukdomsfall inträffat i Älvsborgs län, mellan Svenljunga och Sexdrega, och den gången skrevs t.o.m. en akademisk avhandling om åkomsten, "De Morbo Spasmodico Convulsio Epidemica"⁶². Avhandlingens förklaring till symptomatologin med yrsel, dövhet, synrubbingar och ledstelhet, var att det berodde på mjöldrygeförgiftning, ergotism. Detta var en helt modern och sannolikt korrekt åsikt. Andra symtom som kan förekomma är kallbrand och hallucinationer. Sjukdomsfallen 1841–42, kanske flest i Småland, hade mer av psykiska symtom. Därför har i modern tid den tanken framkastats att ergotism skulle varit den bakomliggande orsaken även i dessa fall. Svampen mjöldrygan är en parasit på rågen och innehåller ett ämne som bl.a. påverkar blodkärl. Sjukdomen, om än inte orsaken, var känd sedan antiken och under de medeltida epidemierna kallades den

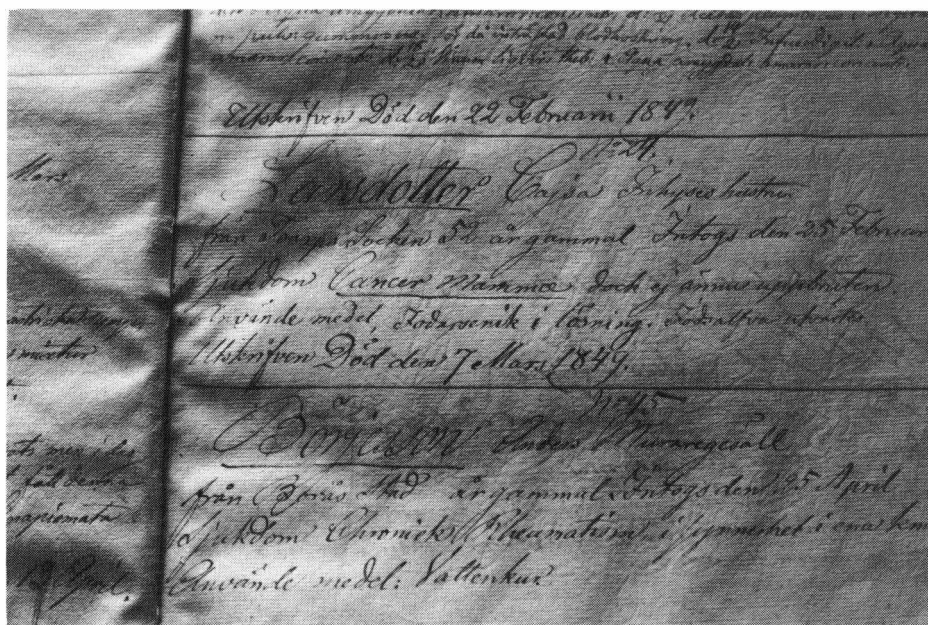
Lasarettsläkaren i Borås Johan Svedmark, anklagades bl.a. av Ada Damm för att använda slöa knivar (foto ur Borås Museums arkiv).

Ignis sacer – den heliga elden. En svensk synonym är dragsjukan (p.g.a. kramperna)⁶³. Namnet mjöldryga har parasiten givetvis därför att den drygade ut mjölen – dess giftiga verkan försvann vanligen vid lagring. Kemiskt tillhör giftet gruppen sekalealkaloider och släktskapen med LSD, en känd hallucinogen, är intressant⁶⁴.

Den siste läkare, som denna uppsats skall avhandla är Holmers efterträdare, Johan Svedmark (1803–1880). Han hade redan 1844 blivit regementsläkare vid Älvsborgs regemente och utsågs 1848 till lasarettsläkare. Studietiden i Uppsala mynnade ut i avhandlingen ”Om inflammation i venerna, efter yttre mekaniska laesioner”⁶⁵, under Hwassers presidium. En ny epok började göra sig påmind, 1800-talets naturromantik, och Hwasser var dess förespråkare inom medicinen. Avhandlingen från 1832 är emellertid inte alltför präglad av detta tänkande. Kanske kan man säga att fläkten från 1700-talets linneanska anda lever kvar i den. Israel Hwasser (1790–1860) tog avstånd från den fysikaliska diagnostiken och den likaledes gryende patologiska anatomin (dvs. studiet av vävnaders sjukliga förändringar). Medicinen var för honom mer en konst än en vetenskap. År 1867 sökte och fick Svedmark avsked från lasarettsläkartjänsten. Han flyttade därefter runt i landet likt en orolig sökare. Han var gift tre gånger, hans två sista fruar var f.ö. systrar. Ada Damm har givetvis en del uppgifter om Svedmark. Hon skriver: ”bedöfningsmedel användes aldrig, och han arbetade dessutom med slöa knivar”⁶⁶. Att ingreppen blev smärtsamma för patienterna förstår man.

De äldsta bevarade journalböckerna – dels för lasarettensdelen och dels för kurhusdelen. Båda är omsorgsfullt förda av doktor Johan Svedmark. Detaljbilden visar ett uppslag ur lasarettensdelen. (Centrallasarettets journalarkiv).

Före år 1831 hade inga ordentliga journalanteckningar förts vad gäller "vanliga" patienter, men under Swedmarks tid blir detta regel. Tack vare detta får vi en bättre inblick i sjukvårdens vardag. Kloroform finns att tillgå, men alla patienter vill inte utnyttja detta⁶⁷. Inklämda bråck åtgärdas i lindrande syfte med lavemang och morfin. Patienter med sockersjuka under 1850-talet behandlas med jäst- och/eller vattenkur samt kött diet.

Vad gäller journalanteckningar i original finns detta beträffande kurhusdelen bevarat från åtminstone 1831. Journalerna är förda i tabellform – alla patienter hade ju samma sjukdom. Det är stora mängder patienter som möter oss i denna tidiga journalbok, tidsenligt och vackert inbunden i ett halvfranskt band. Från 1833 finns symtomen angivna tabellariskt ex.vis. utslag, sår på könsorganen, veneriska vårtor o.s.v. Från samma år finns också uppgift om hur patienten blivit smittad, ex.vis genom samlag eller skändning. På 1840-talet delar man upp symtomen i primitiva och komplicerade.

Mer intressant och med betydligt fylligare uppgifter är de journalanteckningar från själva lasarettsdelen, som från åtminstone år 1849 finns bevarade i Borås centrallasarettis journalarkiv. Även denna gamla journalbok är ståtlig till det yttre. Anteckningarna är förda av Swedmark, handstilen är sirlig och i mitt tycke vacker. Journalerna förtjänar här namnet, till skillnad från kurhustabellerna. De är väl strukturerade och inkluderar vanligtvis förutom namnet, yrket, åldern, hemsocken, sjukdom, behandling ("använde medel"), uppgift om ev. operation samt i vilket skick patienten utskrevs. Variationen i den sistnämnda uppgiften var förstas allt från läkt och frisk via förbättrad och på egen begäran till oförändrat skick eller död.

Låt oss som avslutning på denna medicinhistoriska Boråsvandring närmare studera några av patienterna och deras lidande under året 1849:

-Kirurgi: De kirurgiska fallen är givetvis många, men antalet operationer relativt sett ännu ganska lågt. Swedmark opererar detta år ex. vis ett vattenbråck (hydrocele). Ingreppet består i en incision dvs. genom ett snitt i pungen tömmes vätskan ut. Några operationsberättelser finns knappast. Vi vet därför inte om operatören också sprutade in sammanetsande vätska, vilket var brukligt på denna tid. Enligt en samtida handbok⁶⁸ skulle man inspruta ett "starkt vin, helst portvin". I vilket fall utskrevs patienten läkt. En anteckning berättar vidare om en medelålders kvinna som blivit "biten av en hund i vaden . . ." Hon behandlades med grötomslag och en mångfald salvor, och utskrevs så småningom läkt. Intressant är patient nr. 24, Cajsa Larsdotter, 52 år, från Toarps socken. Hon led av bröstcancer, "ännu ej uppbruten". Cajsa fick som behandling jodarsenik i lösning samt jodsalva utvärtes, men utskrevs död ganska snart efter inkomsten. Ytterligare ett tragiskt fall utgör fattiggossen Johan Svensson, blott 12 år gammal. Journalen i hans fall talar om lymfkörtelpåverkan, vatten i buken samt "mycket uppdrifvet underliv". Johan Svensson utskrevs död efter ett par veckor. För en nutida journalläsare pekar mycket i detta fall mot en elakartad tumörsjukdom. De

ortopediska åkommorna var förstås ej ovanliga. Frakturer behandlades vanligen med antingen bandagering eller amputation. Bland övriga kirurgiska fall märks också flera skottskador.

-Neurologi: Det är helt uppenbart att man vid mitten av 1800-talet hade grumliga kunskaper om de neurologiska sjukdomarnas natur. Bland 1849 års journalanteckningar hittar vi flera patienter vars åkommor kan rubriceras som neurologiska. Den lilla flickan Märtha Arvedsdotter, 8 år gammal, led sannolikt av epileptiska kramper. Man trodde i hennes fall på ett samband mellan kramperna och hennes tarmbesvär. Vid lavemang hade man nämligen påträffat åtskilliga maskar. Efter två månaders behandling med många olika läkemedel utskrevs hon frisk, men återkom efter en månad med nya "convulsioner". Swedmark misstänkte *Taenia* (bandmask); patienten behandlades och utskrevs frisk. Hennes vidare öden känner jag icke.

Ett mycket intressant fall av neurologisk karaktär finner vi i bondedottern Maria Bengtsdotter från Vings socken. Hennes sjukdom kallas "Irritatio medullae spinalis" (irritation av ryggmärgen). Swedmark har i sjukhistorien noterat att patienten för sju år sedan "lidit af den så kallade Predikosjukan", vilken sjukdom diskuterats ingående ovan. Läkaren anade ett samband och gjorde inspirerad härav ett behandlingsförsök. Redan på denna tid gissade somliga att mjöldrygan var boven i Predikosjuka-dramat, vilket alltså styrkts av senare tiders forskning. Swedmark skriver: "Jag försökte först *Secale cornutum* (=mjöldryga) i Homeopathisk dosis därtill föranledd av sjukdomens första uppträdande". Effekten uteblev men så vitt jag fått fram är detta det först kända exemplet på tillämpad homeopati i Borås. Samuel Hahnemans homeopati i sin ursprungliga form hade som en grundtanke att lika botar lika, men att doserna skulle vara utomordentligt utspädda. I Sverige hade Hahnemans teorier uppmärksammas redan 1797, men ännu runt mitten av 1800-talet var det alltså bara enstaka läkare som ivrade för läran⁶⁹. Även en rad andra läkemedel prövades i detta fall, utan påtaglig verkan. Patientens hade osäkra rörelser, även tungans motorik var sådan att hon talade "mycket illa". Psykiska symtom i form av allmän avtrubning beskrevs. Patientens utskrevs så småningom på "modrens begäran".

-Psykiatri: Själsläkekonsten under första hälften av 1800-talet har utmärkt beskrivits av Qvarsell i hans arbete "Ordning och behandling". Redan vid denna tid fanns en antydd konflikt mellan naturvetenskapligt och beteendevetenskapligt synsätt inom psykiatrin. De flesta praktiskt verksamma läkare torde försökt intaga en gyllene medelväg. Bland journalanteckningarna från Borås lasarett år 1849 finns ganska många psykiatriska diagnoser. Swedmark hade tydligen en förkärlek för begreppet "mania" – de flesta psykiatriska patienterna får denna diagnos, åtföljd av en specificering av tillståndet. Med mani förstods vid denna tid ett vansinnighetstillstånd – men begreppet var diffust och svårdefinierat. Många läkare skiljde mellan mani och renodlad "fånighet"⁷⁰. Bland Swedmarks olika undergrupper till mania finner vi: hypochondriaca (inbillningssjuka), mania efter

mjölkkastning (barnsängspsykos), mania religiosa et amorosa (religionsgrubbel och olycklig kärlek), mania sinnesslöhet o.s.v. Andra diagnoser inom detta område var delirium tremens ("fylledille") och nervsvaghet à spirituosus (behöver ej översättas!). Man var alltså påtagligt förtrogen med alkoholens skadeverkningar på kropp och själ.

Ett exempel på detta är hemmansägaren Sven Jacobsson, som hade "begagnat mycket bränvin". Han intogs förvirrad och våldsam och "ville gerna rivna sönder sine och andra kläder och sökte ofta att komma ut". Som behandling fick han bl.a. fläderthé, digitalispulver och kräkrot. Han utskrevs trots detta oförbättrad, "hans släkt ville nödvändigt hafva honom hem". Trots vetskapen om alkohol som orsak till sjukdomar, användes drycken flitigt vid behandling av diverse åkommor. Flera patienter intogs ex.vis detta år för att undergå "Schreiberska Brännvinskuren". Gemensamt för dessa patienter är att sjukdom ej antecknats samt att de "utskrevs friska"! Till skillnad mot andra läkare vid samma tid gjorde Swedmark ingen åtskillnad mellan "mania" och "fånighet". Om en kvinnlig patient med sjukdomen mani heter det: "synes mera envis och enfaldig än galen". Hon behandlades bl.a. med Äckelmixtur, en vanlig och beprövad kur på denna tid; den gavs också i lugnande och dämpande syfte. Så träder för vår inre syn väverskan Maria Christina Melander, 29 år gammal, fram. Hon var anställd vid Rydboholms fabrik. Vid ett tillfälle tidigare hade hon visat "symtomer af vansinne". Hon insjuknade denna gång hastigt, var mycket förvirrad och pratade oupphörligt, "dels religiöst och dels verldsligt". Hon blir alltmer oregerlig, trots att hon var "ordentligt menstruerad". Småningom blev hon satt i cell. Avföringspiller och åderlätningar ingick i behandlingen. Hon förbättrades sakta och utskrevs till synes frisk.

-Ögonsjukdomar: Dessa fall är relativt sett inte så få, vilket till viss del säkert berodde på att man tidigt opererade inom denna disciplin. Grå starr opereras med borttagande av linsen ("extraction"). Den 70-åriga Charlotta Pettersdotter hade drabbats av "amaurosis på venstra ögat" (blindhet). Hon hade grå starr på det högra ögat sedan många år, enligt Swedmark p.g.a. en olyckshändelse. Läkaren gör i journalen en intressant reflektion: "Månne amaurosen är förorsakad af det friska ögats ansträngning för att vicariera för det sjuka . . .". Patienten angav att "svarta rimsor flyga framför ögat", vilket möjligen för en modern läkare misstänkliggör näthinneavlossning som en tänkbar diagnos.

-Gynekologi: Avslutningsvis uppmärksammas några fall av kvinnosjukdomar. En 46-årig kvinna intogs med "polypus uteri" (livmoderpolyp) samt "obstipation" (förstoppning). Det sistnämnda tillståndet botades med bl.a. honung i vatten "om aftnarne". Livmoderpolypen var så stor att instrumentet inte kunde föras in i livmoderhåligheten. Den kunde därför bara delvis avbindas och under tiden "föll patientens krafter beständigt". Hon utskrevs död⁷¹. Det allra sista fallet är principiellt intressant. Det handlar om en kvinna vid namn Anna Ammelgren, tyvärr vet vi inte hennes ålder. Hennes sjukdom var "stark illaluktande

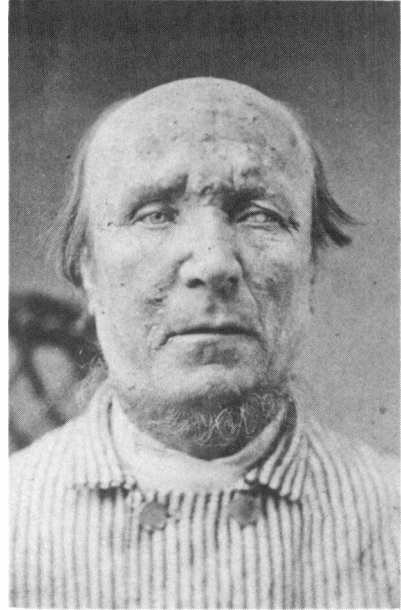
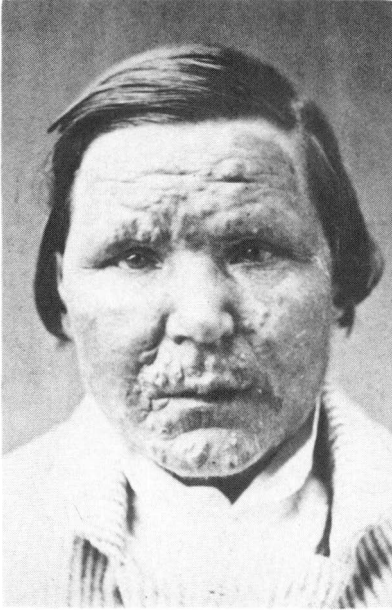
flytning”, och vi låter Swedmark fortsätta: ”Hade vid inkomsten å Lazarettet ett Pessarium som legat inne i 15 år”. Detta avlägsnades givetvis och man sprutade in ”ätticka, bränvin och vatten”. Patienten utskrevs frisk. Dyliga barriärpreventivmedel tillverkades och sattes in av kvinnorna själva. Tyvärr finns ingen uppgift i journalen vad för material pessaren var tillverkad av.

-Invärtes medicin/infektionssjukdomar: De internmedicinska sjukdomsfallen var givetvis många, även på denna tid. Dominerande var i viss mån phtisis i olika stadier, varmed avsågs tuberkulos. När denna sjukdom helt intagit sitt offer beskrevs diagnosen som phtisis florida. Möjligen var tuberkulos också orsaken till de ”inflammade körtlar på halsen”, som en 30-årig kvinna intogs för detta år. Hon behandlades med bl.a. åderlätningar (venesectio) och utskrevs till synes frisk. En 46-årig kvinna, ”vid intagningen mycket emacierad”, fick diagnosen ”Caries vertebrae och Hernia cruralis dextra”. Åter igen kan man spekulera över tuberkulos som grundsjukdom. Caries vertebrae betyder benröta i kotorna och hernia cruralis dextra innebär bräck synligt på högra benet (sannolikt i ljumskbenet). Tuberkulös infektion kan engagera kotorna och ge upphov till en varhård som sänker sig ner utmed ryggraden, för att så småningom framträda som ett ljumskbräck.

Bröstsmärtor, eller snarare smärtor i hjärtrakten, kallades med en samlingsterm ”Cardialgia”. Det kunde t.ex. röra sig om vad vi idag kallar hjärtneuroser – ”Cardialgia hysterica”, men också ibland vara klara organiska hjärtåkommor. Dessa sistnämnda behandlades ofta (liksom nuförtiden) med digitalis (hjärtförstärkande från fingerborgsblomman). Som ett exempel kan man läsa om den patient som intogs under diagnosen ”Pneumoni, Morbus Cordis” (=Lunginflammation, hjärtsjukdom). Patienten avled kort efter inkomsten till lasarettet och vid obduktionen fann man att bägge lungorna var onaturligt blodrika och hjärtat kraftigt utvidgat och tunnväggigt. Mynningen för stora kroppspulsådern var påtagligt förträngd (”aorta valvler benvandlade”). Swedmark iakttog också en ”polyparad massa” som utfyllde en stor del av vänster hjärtkammare. De knapphändiga uppgifterna tillåter inte att bedöma huruvida detta var något som tillkommit efter dödens inträde eller om det haft betydelse när patienten var vid liv.

Reumatiska besvär var inte så ovanliga. Vattenkur vid diagnosen ”chronisk reumatism” synes inte sällan haft god effekt. Bland mer renodlade infektionssjukdomar möter vi upprepade gånger i dessa journalanteckningar hudinfektioner, s.k. erysipelas (rosfeber). En 20-årig ung man var inlagd p.g.a. påssjuka, komplicerad av testikelinflammation (”parotitis som metastatiserat på Testes”) – han utskrevs frisk.

Av stort intresse är ett fall rubricerat ”Febris intermittens tertiana”, samt ”chlorosis” (järnbrist). Patienten var en 20 år gammal piga vid namn Clara Fogel. Vi står här i själva verket inför ett inhemskt fall av malaria. Ända sedan medeltiden hade malaria funnits inhemsk i Sverige, särskilt Mälardalens län och Göta älv-dalen var svårt utsatta.

Det äldsta fotografiet av patienter från Borås lasarett (från 1872 och 1874) faller förvisso kronologiskt utanför denna uppsats ramar men man kan med goda skäl påstå att bilderna är representativa även för 1840–1850-talen. Diagnosen dessa patienter fick var lepra (spetälska). Fotografierna är tagna av Borås fotografen Emilie Lindskog. (Från lasaretsarkivet).

Den mygga (*Anopheles*) som sprider smittämnet (malariaplasmoden) finns alltså kvar i Sverige, men av någon ännu ej helt klarlagd orsak finns inte sjukdomen här längre⁷⁴. År 1849 var för Sveriges del inte ett särskilt svårt malaria-år. Värre var det 1810 samt under 1850–60-talen. Man beräknar att antalet dödsoffer i malaria i Sverige mellan år 1750 och 1870 uppgick till över 7000. Åter till vår patient Clara Fogel. Efter behandling med bl.a. ammoniakloridmixtur och det sedvanliga kinasaltet⁷⁵ utskrevs patienten frisk från febern ("frossparoxysmerne upphört"), men alltså med "tilltagande mattighet" p.g.a. blodbristen.

Vi har med Swedmark som lasaretsläkare och Elmlund som provinsialläkare passerat årtalet 1850 med god marginal och på så vis, åtminstone kronologiskt, nått fram till denna uppsats mål, nämligen att beskriva boråsläkarna och deras insatser fram till mitten av förra århundradet.

NOTER:

1. Angående den s.k. prästmedicinen se t.ex. Pontén "Gudar, präster och Läkekunst" (1980). Även O.E.A. Hjelt "Svenska och finska medicinalväsendets historia 1663--1812", del II, behandlar detta praktiskt så viktiga område. Man behöver bara ytligt studera äldre prästgårdsbibliotek för att förstå prästmedicinens utbredning. Det dåtida standardverket i genren var Sven Hedins "Handbok för Praktiska Läkare Vetenskapen" (1796). Hedin skriver i bokens förord: "Religionens tjänare äro öfveralt de som i alla olyckshändelser äga Landtfolkets första förtroende". I en reseskildring från

- Marks härad 1775 talas om klockarna som lämpliga föreståndare för det s.k. sockenapoteket (se litt. förteckningen).
2. Nils Forssell "Borås stads historia", andra delen, s. 343 ff.
 3. J.F. Sacklén "Sveriges Läkare Historia", Nyköping 1823, 1824, suppl. 1835.
 4. Bertil Åberg har i en artikel i "Tidskrift i Militär Hälsovård", nr. 3, 1958, skrivit om bl.a. skillnaderna mellan medicinare och fältskärer. Medicinarna hade doktors akademiska fri- och rättigheter, ägde skattefrihet, buro värja, voro adelsmäns likar (avrättades med svärd), skriver Åberg. Fältskärerna, fortsätter han, fingo sin huvudsakliga utkomst av att raka och klippa folk (härav namnet bardskärare), men sysslade också med lilla kirurgin, lade om sår, slogo åder, anbragte hank, moxa och fontanell etc.
 5. Se Hjelt, del I.
 6. Sacklén nämner här Daniel Johan Gertner, regementsbarberare, anställd någon gång på 1680-talet, tog avsked år 1700. Älvsborgs regementes födelseår anges till 1624.
 7. Se Stenström "Läkekunstens och Hälsovårdens företrädare i Göteborg" 1929.
 8. Förfarandet att läkaren också var gymnasielärare diskuteras av bl.a. Hjelt, del I, samt Larsby (se litt. fört.). Givetvis finns i sammanhanget väsentliga upplysningar att hämta i Löwegren "Naturaliesamlingar och naturhistorisk undervisning vid läroverken", Årsböcker i Svensk undervisningshistoria, 132, (1974).
 9. Se Håkansson "Boråsbor under sexton- och sjuttonhundratalet" (1943).
 10. Uppgiften om Göran Barberare är från Håkansson. Enligt Östling (se litt.fört.) var hans verksamhetstid mellan 1627--1644 och namnet stavas där Jöran Balbeer.
 11. I en resebeskrivning från Mark 1775, utgiven av Föreningen för Västgötalitteratur (se litt.fört.), läses angående detta: "Allmogen är ock merendels så sinnad, at den icke gerna kostar något på läkare och läkemedel, wilja ock at de medel, som de kunna få, skola strax hielpa; eljest söka de intet vidare".
 12. Boerhaaves sjukdomssystem är ingående beskrivet i J. Larssons "Ars Chirurgica. Kirurgi och medicinsk teori vid Lunds Universitet under 1700-talet. En medicinhistorisk studie", Sydsvenska Medicinhistoriska sällskapets årsskrift, suppl. 1, 1982.
 13. Se Östling (litt.fört.).
 14. Apotekare Wikland hade en förnämlig medicinalträdgård, omtalad i Hjelt, del III. År 1745 flyttar han vidare, denna gång till Alingsås. Enligt en artikel av Hallberg i Vänersborgs Söners Gille 1942 (se litt. fört.), var han fördjudad i skulder.
 15. Se Östling (litt.fört.).
 16. C.-M. Bergstrand har i sin bok "Två knallesocknars krönika. Toarp och Rångedala 1700-1850" (1932), uppmärksammat detta förhållande. Han nämner att det år 1778 från högre ort hade befallits att varje församling skulle anställa en utbildad jordemor, men Toarpsborna ansåg inte detta nödvändigt.
 17. Se Sacklén samt Hallberg (litt.fört.). Hallberg berättar ingående om den förste provinsialläkaren, Sven Brodd (1722–1773). Han var under olika perioder provinsialläkare i såväl Älvsborgs som Skaraborgs län. I slutet av 1760-talet blev han logices och physices lektor vid Skara gymnasium, hade vidare en tid fri praktik, samt önskade något år innan sin bortgång prästvigas, men nekades.
 18. Sten Lindroth "Svensk lärdomshistoria", 4 bd, 1975–1981.
 19. Ett exempel på att även ovanliga fallbeskrivningar kan vara av betydligt bestående värde ger Henschen i sin bok "Sjukdomarnas historia och geografi" (1962), där han berättar att den ovanliga men förekommande svåra skelettsjukdomen Osteogenesis imperfecta först beskrevs av en svensk militärläkare, O.J. Ekman, år 1788.
 20. Se W. Kock "Svensk kirurgi--historisk rapsodi" (1978), s. 63.
 21. Angående Rosén von Rosenstein se t.ex. L. Rydh "Kyrkoherde Erik Rosenius i Sexdrega och några av hans ättlingar" samt A. Wallgrens biografi (se litt.fört.). Fadern som var präst, drev också en skola i Sexdrega, som också var den ort där den unge Nils växte upp.
 22. P.A. Edgren "Utkast till medicinsk topografisk beskrifning öfver Sköfde", utgiven av Nils Sandberg, Föreningen för Västgötalitteratur 1972.
 23. Omtalas av Danielsson och Svensson i deras "Borås läroverk genom tiderna" (1949). Skrivelser, "Borås stads skrivelse till Kungl.Majt. 6/12 1819", finns i Stadsarkivet.

24. Angående Käsö och dess medicinhistoria, se L. Öberg "Käsö karantänsinrättning 1804–1933" (1968).
25. Urban Hiärne "Den lilla Wattuprofwaren" (1683).
26. Linné "Västgöta Resa år 1746".
27. Om Harekällan i Fotskäl skrev Bergstrand en artikel i Borås Tidning den 29/11 1959.
28. Som exempel kan nämnas Bergstrands artikel "Om forna tiders provinsialläkare" BT 17/8 1968. I.ö. se litt. förteckningen.
29. Apotekare Winding i Ulricehamn utmärkte sig enligt Flodin som en av de bästa och mest noggranna apotekarna i distriktet.
30. Publicerad i "Veckoskrift för läkare och naturforskare", band 6, 1785, s. 183–184.
31. Angående Flodins skrivelse till Abraham Bäck, se Hjelt, del III.
32. Se L. Öberg "Varför kallas allmänna sjukhus i Sverige för lasarett?", Lychnos 1962.
33. Stora Brogatan är f.ö. enligt Josefsson det äldsta gatunamnet i Borås ("Borås den förvandlade staden"). I det hus som uppfördes på lasarettstomten efter branden 1822 inrymdes långt senare, under vårt sekel Fridéns färghandel.
34. Den förste sysslomannen hette Johan Ljungman och var rådman.
35. Se Hjelt, del III.
36. Se Wawrinsky "Sveriges lasarettsväsende förr och nu" (1906).
37. Se Schubert "Sveriges Kyrko-Författning och Lärowerk" (1825), s. 128: "Lazarettet äro endast inrättade för sådana sjuke, som kunna botas; obotlige få ej emottagas; utfattige personer hafva allting fritt, de öfrige erlægga i mån af deras tillgång en ringa underhållsafgift".
38. Se Sacklén "Sveriges Läkare-Historia".
39. Se A. Damm "Bilder från det gångna Borås" (1917), s. 39.
40. Kungl. Vetenskaps och Vitterhetssamhället i Göteborg under tiden 1778–1874 har skildrats av Nils Eriksson (1978). I den ingående beskrivningen finns också åtskilliga uppgifter om Lars Hollberg.
41. Detta fall är omtalat av S. Lindroth i "Svensk lärdomshistoria" samt skildrat av G. Rydberg i en tidningsartikel (se litt.fört.).
42. C.G. Ahlström "Uppfattningen om cancer i äldre tider", Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift 1980, s. 16–18.
43. Samma inställning har J. Larsson i sin avhandling "Ars Chirurgica. Kirurgi och medicinsk teori vid Lunds universitet under 1700-talet", s. 100: "Av intresse är att icke någonstans i det material som ligger tillgrund för denna framställning finns något belägg för att man vid operationer sökte söva ned patienten med kraftiga doser alkohol, trots den numera allmänt spridda föreställningen att så skulle varit fallet".
44. Dessa "studiosus" var: Nils Fröding (född 1784, inflyttad 1802), Magnus Liljegren (inflyttad 1804) samt en vid namn Melbin (inflyttad 1801).
45. Ovarietomins tidiga historia är ett mycket svårforcerat område. Flaum (litt.fört.) hävdar att Santesson i Stockholm gjorde den första i Sverige, alltså inte Sven Sköldberg, vilket Kock menar i sin avhandling om Serafimerlasarettets historia (litt.fört.). Dessa bägge operatörer var verksamma på 1850–60-talen. I många moderna läroböcker i gynekologi utpekas Mc Dowell i Kentucky som den förste ovarietomisten (1809), vilket alltså inte är helt sant. Vidare menar somliga författare att engelsmannen Houstoun var först (1701), men man kan i Houstouns rapport låta sig förstå att det där endast rör sig om en punkt. I vilket fall är Holmers operation och notis av år 1814 hittills inte uppmärksammas i den medicinhistoriska litteraturen. Det gömmer sig möjligen i den tidiga medicinska facklitteraturen "glömda" fall av liknande slag.
46. Publicerat i Svenska Läkarsällskapets Årsberättelse, 1820, s. 43.
47. Publicerat i Svenska Läkarsällskapets Årsberättelse, 1817, s. 97.
48. Den Gränsbergiska vattenkuren finns omtalad på flera ställen i det aktuella otryckta källmaterialet. BT skrev om Holmer och denna kur 1842, se B.R. Dungal "150 år med Borås Tidning" (1976), s. 30.
49. A. Hagård "Hälsovården", publicerad i Svenska stadsmonografier Borås (1949).
50. Denna målning finns återgiven i bl.a. Dungal (se litt.fört.). s. 16 samt omskriven och återgiven i en tidningsartikel av P. Josefsson, BT 30/5 1981.

51. Återgiven i bl.a. Dungel, s. 14 samt Damm "Borås och Sjuhäradsbygden" (1945), s. 40. Pennteckningen i original finns på Borås Museum.
52. Se Forssell, del II, s. 346.
53. Rådstugan 20/5 1844.
54. Se Damm "Bilder från det gångna Borås" (1917) samt Dahl "Glimtar från fyra lasarett" (stencil, 1959).
55. Se Damm "Borås och Sjuhäradsbygden" (1945), s. 324. Se även Hagård, B. samt Arvidsson S-O (litt.fört.).
56. Se Wistrand, Bruzelius, Edling (red.) "Sveriges Läkarehistoria", Ny följd, Stockholm, 1873.
57. Nervfeber är en ganska vanlig diagnos vid den här tiden. Jämför epidemin 1798, beskriven tidigare i detta arbete, där Flodin anger sjukdomens symtomatologi.
58. Bergstrand "Om vården av sinnessjuka", BT 27/9 och 9/10 1963.
59. Stelkrampsfallet är publicerat dels i Svenska Läkarsällskapets Årsberättelse 1832 samt i Elmlunds ämbetsberättelse i utdrag för år 1831, publicerat i Svenska Läkarsällskapets Handlingar, bd. XII.
60. Se M. Ljungdahl "Recepthandbok" (1953).
61. Predikosjukan finns omnämnd i J. Larsson "Ars Chirurgica . . .", Dungel "150 år med Borås Tidning" samt Pontén "Gudar, präster och Läkekonst".
62. Denna avhandling försvarades av J. Heiligtag i december 1749; dess medicinhistoriska roll är belyst av J. Larsson i "Ars Chirurgica . . .".
63. Se Henschen "Sjukdomarnas historia och geografi" (1962).
64. Se H. Kjerulf "Ergotismen och S:t Antonius . . .", *Observanda Medica Ferrosan*, vol.9, 1982 (2/82).
65. Avhandlingen, försvarad 1832, delar in veninflammationerna, phlebitis, i två huvudgrupper. Det är dels vad vi idag kallar djup blodpropp samt den yttre inflammationen, idag kallad tromboflebit. Det är främst tromboflebiterna som är föremål för Swedmarks avhandling. Dessa delar han i sin tur in i underavdelningar: dels den vanliga okomplicerade tromboflebiten och dels en mer utbredd hudinfektion med påverkat allmäntillstånd och frossbrytningar. Den vanliga tromboflebiten beskrivs fint som en rödblå sträng, som värker och ömmar, och ofta orsakats av ingrepp med åderlåtningssnappare.
66. A. Damm "Bilder från det gångna Borås" (1917).
67. K. Dahl "Glimtar från fyra lasarett" (stencil, 1959).
68. J. Coster "Handbok i Chirurgiska Operationerna" (1831).
69. Se A. Burius "Homeopatiens i Sverige. 150 års kamp för erkännande", Sydsvenska Medicinhistoriska sällskapets årsskrift, 1979.
70. Så ex. vis läkaren Georg Engström d.y. (1795–1855), som med termen mani avsåg ursinnighet och raseri, och skiljde detta från "fånighet". Se Qvarsell "Ordning och behandling" (1982), s. 126 ff.
71. Enligt Costers kirurgiska handbok från 1831 var vid denna tid två sätt brukliga när det gällde att avlägsna polyper. Det var dels exstirpationen (avskärande) samt ligatur (underbinda, knyta runt polypens stjälk). Beträffande livmoderpolyper ansågs underbindning vara det säkraste sättet. Samma år, 1849, opererades på Borås lasarett också en näspolyp. Exakt hur vet vi inte, men sannolikt användes den speciella polyptång som fanns i bruk, samtidigt som operatören med ett finger genom munnen spärrade nashålan bak till.
72. Barriärpreventivmedel i form av pessarer är kända sedan antiken. I Sverige introducerades slidpessaret på 1880-talet (enl. Högberg, se litt.fört.). Hur utbrett användandet av hemgjorda pessarer var under 1700–1800-talen är mig veterligt utforskat fält i svensk socialhistoria och gynekologisk medicinhistoria.
73. Det var den engelske läkaren William Withering som i slutet av 1700-talet som skolmedicinrepresentant först förstod att använda digitalis vid vattusot (ofta ett symptom på hjärtsjukdom).
74. Ang. malaria i Sverige se Henschen och Högberg (litt.fört.).
75. Som Fåhraeus påpekat i sitt arbete "Läkekonstens historia" var läkaren under 1800-talet tämligen maktlös och de enda läkemedel som man hade något större förtroende för var just bl.a. kinapreparat vid malaria, digitalis vid hjärtsjukdomar, kvicksilver vid syfilis och jod vid struma.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor

Borås Centrallasarets journalarkiv, "Specialjournal för Länslazarettet i Borås 1849–1852". "Journal för Borås Kurhus från åren 1831–48".

Borås Museums arkiv, Borås.

Borås stadsarkiv (material delvis genom Stig Mansén): Magistratsprotokoll, bouppteckningar, Borås Stads skrivelse till Kungl. Majt. 6/12 1819.

Borås Stadsbibliotek: Husförhörslängder.

Svenska Läkarsällskapets arkiv, Stockholm (material genom Lars Öberg).

Älvsborgs läns landstings arkiv, Vänersborg: Direktionens protokoll (material genom Stig Mansén).

Tryckta källor

Acrel, Olof af "Chirurgiska Händelser", Stockholm 1769.

Ahlberg, N.L. "En 7 års gammal pojke som förtärt ett stycke bröd bakadt med Arsenik . . .", Svenska Läkarsällskapets Handlingar 1825.

Ahlström, C.G. "Uppfattningen om cancer i äldre tider", Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift 1980.

Arvidsson, S-O "De svenska koleraepidemierna", Stockholm 1972.

Bergman, T och Nilsson, H. "Lång dags arbete. Några bilder från sjukvårdsarbetet vid Borås lasarett omkring 1930".

Bergstrand, C.M. "Sjukdomsbot i Västergötland under 1800-talet", Göteborg 1950.

Bergstrand, C.M. "Två knallesocknars krönika. Toarp och Rångedala 1700–1850", Göteborg 1932.

Bergstrand, C.M. "Om forna tiders provinsialläkare", BT 17/8 1968.

Bergstrand, C.M. "Om brunnsgäster vid Harekällan 1775", BT 29/11 1959.

Bergstrand, C.M. "Om vården av sinnessjuka", BT 27/9 och 9/10 1963.

Boger, G. "Ulricehamns krönika", Ulricehamn 1951.

Burius, A. "Homeopaten i Sverige. 150 års kamp för erkännande", Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift 1979.

Carlsson, G. m.fl. "Sjukvården i Göteborg 200 år", Göteborg 1982.

Coster, J. "Handbok i Chirurgiska Operationerna", Stockholm 1831.

Dahl, K. "Glimtar från fyra lasarett", stencil, Borås 1959.

Damm, A. "Bilder från det gångna Borås", Borås 1917.

Damm, A. "Borås och Sjuhäradsbygden", Borås 1945.

Danielsson, H.N. och Svensson, N. "Borås läroverk genom tiderna", Borås 1949.

Dungel, B.R. "150 år med Borås Tidning", Borås 1976.

Edgren, P.A. "Utkast till medicinsk topografisk beskrifning öfver Sköfde", utgiven av Föreningen för Västgötalitteratur, Skara 1972.

Elmlund, S. "Händelse af Tetanus", Svenska Läkarsällskapets Årsberättelse, 1832.

- Elmlund, S. "Utdrag ur Embetsberättelse", Svenska Läkarsällskapets Handlingar, band 12.
- Eriksson, N. "Kungl. Vetenskaps och Vitterhets-Samhället i Göteborg 1778–1874", Göteborg 1978.
- Flaum, A. "Läkarsällskapet i Lund Hundra År", Lund 1962.
- Flodin, C.C. "Embetsberättelse", Weckoskrift för läkare och naturforskare, bd. 6, 1785.
- Flodin, C.C. "Utdrag ur Embetsberättelse", Weckoskrift för läkare och naturforskare, bd. 6–7, 1786.
- Flodin, C.C. "Embetsberättelse Borås District 1787", Weckoskrift för läkare och naturforskare, tom 9, 1788.
- Flodin, C.C. "Berättelse till Högl. Kongl. Collegium Medicum om et vanskapt Flickebarn . . .", Weckoskrift för läkare och naturforskare, tom 10, 1789.
- Flodin, C.C. "Berättelse om de sjukdomar och Embetsförättningar . . .", Weckoskrift för läkare och naturforskare, tom 12, 1791.
- Flodin, C.C. "Ödmjukaste EmbetsMemorial", Läkaren och naturforskaren, tom 15, 1795.
- Flodin, C.C. "Ödmjukaste EmbetsMemorial", Läkaren och naturforskaren, tom 13, 1792.
- Forssell, N. "Borås stads historia", två delar, Borås 1952, 1953.
- Fähraeus, R. "Läkekunstens historia", 3 delar, Stockholm 1944–50.
- Gustafsson, S.E. (utgivare) "Anmärkningar under en resa i Marks härad 1775" (förf. anonym), utgiven av Föreningen för Västgötalitteratur, nr. 1–2, 1977.
- Hagård, A. "Hälsovården", ingår i "Svenskastadsmonografier: Borås", Borås 1949.
- Hagård, B. "Borås borgerskaps äldste 1800–1864. En förvaltningshistorisk studie", Borås 1958.
- Hammond, C.B. "Gynecology . . .", ingår i Davis-Christopher "Textbook of Surgery", New York, 1977.
- Hallberg, B. "Anteckningar om stadsfältskärer, stadsläkare och apotekare i Vänersborg under 1600- och 1700-talen", Årsskrift för Vänersborgs söners gille, 1942.
- Hedin, S.A. "Handbok för praktiska Läkare-Vetenskapen", Stockholm 1796.
- Henschen, F. "Sjukdomarnas historia och geografi", Stockholm 1962.
- Hjelt, O.E.A. "Svenska och finska medicinalväsendets historia 1663–1812", 3 delar, Helsingfors 1892.
- Hiärne, U. "Den lilla Wattuprofwaren", Stockholm 1683.
- Hollberg, L. "Fractura et depressio Cranii . . .", Weckoskrift för läkare och naturforskare, 1794.
- Hollberg, L. "Berättelse om tvenne Amputationer . . .", Weckoskrift för läkare och naturforskare, 1794.
- Hollberg, L. "En medfödd och svamplik Vårt-växt . . .", Vetenskapsakademins Nya Handlingar, 1796.

- Holmer, C-M. "Om en svampaktig växt i ögat", Svenska Läkarsällskapets Handlingar, 1816.
- Holmer, C-M. "Händelse af en 13 års flicka . . .", Svenska Läkarsällskapets Årsberättelse, 1820.
- Holmer, C-M. "Händelse af ett extirperat ovarium", Svenska Läkarsällskapets Årsberättelse, 1814.
- Holmer, C-M. "Beskrifning om en conceptio extrauterina", Svenska Läkarsällskapets Årsberättelse, 1812.
- Holmer, C-M. "Om en bortskuren fettsvulst", Svenska Läkarsällskapets Årsberättelse, 1817.
- Houstoun, R. "An account of a Dropsy in the left Ovary . . .", Phil. Transactions, vol. 33, 1726.
- Håkansson, G. "Boråsbor under sexton- och sjuttonhundratalet", Borås 1943.
- Högberg, U. "Svagårens barn", Stockholm, 1983.
- Josefsson, P. "Borås – den förvandlade staden", Borås 1975.
- Josefsson, P. "Konstverk från 1830-talet", BT 30/5 1981.
- Josephsson, C.D. "Lärobok i Gynekologi", Stockholm 1922.
- Kjerulf, H. "Ergotismen och S:t Antonius", Observanda Medica Ferrosan, vol. 9, 1982 (2/82).
- Kock, W. "Svensk kirurgi – historisk rapsodi", Stockholm 1978.
- Kock, W. "Kungl. Serafimerlasarettet 1752–1952", Stockholm 1952.
- Kugelberg, "Albrecht von Graefe och hans tid. Ett blad ur ögonläkekonstens historia", Uppsala 1950.
- Larsby, H. "300 år i läkekonstens tjänst", Folia Ciba Geigy, 6/82.
- Larsson, J. "Ars Chirurgica. Kirurgi och medicinsk teori vid Lunds Universitet under 1700-talet: En medicinhistorisk studie.", Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift, suppl. 1, 1982.
- L'Aumonier "Observation sur un depot de la trompe & sur l'extirpation de l'ovaire", Histoire de la Soc. Royale 1782–1783, Paris 1787.
- Lindroth, S. "Svensk lärdomshistoria", 4 delar, Stockholm 1975–81.
- Linnaeus, C. "Västgöta resa 1746", ny utgåva, Stockholm 1978.
- Ljungdahl, M. "Recepthandbok", Malmö 1953.
- Löwegren, Y. "Naturaliesamlingar och naturhistorisk undervisning vid läroverken", Årsböcker i Svensk undervisningshistoria 132, Stockholm 1974.
- Mannerfeldt, O. "Älfsborgs läns landsting 1863–1913", Göteborg 1917.
- Pontén, J. "Gudar, präster och Läkekonst", Södertälje 1980.
- Rydberg, G. "Vänersborgs lasarett 1879–1979", Borås 1979.
- Rydberg, G. "Skönhetsoperationen gjorde patienten till äkta man", Ällvan 2/1981.
- Rydh, L. "Kyrkoherde Erik Rosenius i Sexdrega och några av hans ättlingar", Svenljunga 1978.
- Sacklén, J.F. "Sveriges Läkare Historia", Nyköping 1823, 1824, suppl. 1835.

- Sköldberg, S. "Om ovarietomins tidigare historia i England och Amerika . . .", Stockholm 1867.
- Schubert, F.W. von "Sveriges Kyrko-Författning och Lärowerk", Lund 1825.
- Stenström, F. "Läkekonstens och Hälsovårdens företrädare i Göteborg", Göteborg 1929.
- Swedmark, J. "Om inflammation i venerna efter yttre mekaniska laesioner", diss. Uppsala 1832.
- Södermark, A. "Det nya lasarettets invigning" (referat), BT 17/6 1893.
- Wallgren, A. "Nils Rosén von Rosenstein, a short Biography", ingår i "Nils Rosén von Rosenstein and his textbook on Paediatrics", suppl. 156, Acta Paediatrica, Uppsala 1964.
- Wawrinsky, R. "Sveriges lasarettsväsende förr och nu", Stockholm 1906.
- Wistrand, Bruzelius, Edling (red.) "Sveriges läkarehistoria, Ny följd", Stockholm 1873.
- Wistrand, H. "Sveriges läkarehistoria" nytt suppl. häfte, Stockholm 1853.
- Åberg, B. "Arméns läkare och sjukvård från Gustaf Vasa till Karl Johans tid", Tidskrift i Militär Hälsovård, årg. 83, nr. 3, 1958.
- Öberg, L. "Känsö karantänsinrättning 1804–1933", Göteborg 1968.
- Öberg, L. "Varför kallas allmänna sjukhus i Sverige för lasarett?", Lychnos, 1962.
- Östling, G. "Historisk översikt", ingår i "Svenska stadsmonografier: Borås", Borås 1949.

GLASBRUK I MOSSEBO UNDER 1800-TALET

av Torbjörn Fogelberg

Hittills publicerade uppgifter om glastillverkning i Mossebo socken är tämligen svävande. I minnesskriften till Limmareds glasbruks 200-årsjubileum 1940 nämns en resolution år 1831 över en till K M:t ingiven klagoskrift, där brukets ägare anmärkte på en obehörig och obehaglig konkurrens genom att ett glasbruk grundats på Häljabo gård i Mossebo socken. Enligt resolutionen föranledde klagoskriften emellertid ingen åtgärd.¹⁾ Olof Nordström uppger i sitt 1962 publicerade arbete *Svensk glasindustri 1550–1960* att Bollsjö glasbruk i Mossebo anlagts 1831 och nedlagts 1881. De i tidigare litteratur nämnda bruken Bollsjö och Mossebo har enligt honom varit identiska²⁾. Slutligen har Jarl Weidow i sitt 1969 publicerade arbete *Svenska glasbruk 1955–1965* formulerat sig försiktigare om det enligt honom 1830 anlagda Bollsjö å Helgebo gård, 1 mil sydost om Limmared. Han citerar Heribert Seitz arbete *Äldre svenskt glas*, enligt vilket bruket fick fortsätta, men skriver "Om glastillverkningen kom igång är emellertid icke med visshet känt." Weidow refererar vidare till minnesskriften om Limmared, enligt vilken företaget 1856 anlade Bollsjö glasbruk, 18 km sydost om Limmared. Bruket uppges ha drivits till år 1877. Slutligen skriver Weidow om Bollsjö, som han uppger ha lagts ned 1881: "Att avståndsbedömningen icke överensstämmer med Helgebo gård, där Mossebo angives vara anlagt kan ju bero på mindre korrekta angivelser. Det kan antagas att Mossebo och Bollsjö varit samma bruk."³⁾

Syftet med den följande undersökningen är att något närmare söka belysa bakgrunden till planerandet av glasbruk i Mossebo under 1800-talet, vilka som engagerat sig häri, samt i vilken utsträckning planerna kunnat realiseras. Källorna utgöres dels av två akter i riksarkivet dels av Limmareds glasbruks numera i landsarkivet i Göteborg förvarade arkiv.

Vi kan då först konstatera att glastillverkningen vid det år 1740 privilegierade Limmared under mitten av 1820-talet råkade in i en stagnationsperiod. Bruket ägdes sedan slutet av 1770-talet av greve Claes Erik Sparre, som var född 1746 och således uppnått 80-årsåldern. Den likaledes till åren komne bruksförvaltaren Jönsson lämnade sin tjänst i september 1824. "Samtidigt därmed" skriver Fritz Bruswitz i sina anteckningar från 1930-talet "tycks en betydande inskränkning i

Glas ur Fredrik Brusewitz' samling. (Borås Museums arkiv).

bruksdriften ha ägt rum. 1825–1832 varierade antalet mästare mellan 5 och 7". Tillverkningen bestod enligt en uppgift år 1818 av "varjehanda slags glas, vitt och grönt det vita glaset är så klart som engelskt och liknar kristall."⁴⁾ Det årliga tillverkningsvärdet omkring 1820 uppgavs till 9 000 rdr bko, redan det en ganska blygsam summa*. Till samma belopp togs glasbruket upp i bouppteckningen i januari 1821 efter grevinnan Maria Helena Sparre. Som jämförelse kan nämnas att 1 1/2 mtl Limmareds säteri i samma bouppteckning värderades till 6 000 rdr bko.⁵⁾

Mot bakgrunden av här relaterade omständigheter blir planerna på etablering av nya glasbruk i Limmareds omgivning vid mitten av 1820-talet förklarliga. De första beläggen härför kan spåras till våren 1826. Tillsammans med hemmansägaren Andreas Rylander, innehavare av Mossebo stom, Trällabo och 3/8 Mossebo säteri, ansökte ägarna till hemmanen By, Emtashult, lilla Hinkelsbo, Snarås, Stjärnebo, Toftö och Östergården i maj 1826 att få anlägga ett litet glasbruk "i södra kanten av Måssebo stoms gårde på jämn plats invid detorpet Sörstömmen, utmed allmänna farvägen från Måssebo kyrka till landsvägen och bara några hundra alnar från kyrkan och Måssebo stoms gård. Landsvägen gick mellan Grönhults och Tåstarps gästgivargårdar, 5/8 mil från den förra och drygt 1 mil från den senare." Från bruksplatsen var det 5 mil till Ulricehamn, 6 till Borås, 11

*Som jämförelse kan nämnas att 1818 redovisade Kosta glasbruk ett tillverkningsvärde av 32515 rdr bko. Sölje i Värmland 12509 rdr bko och Johannisholm i Dalarna inte mindre än 45388 rdr bko.

1/2 till Göteborg och 11 till Halmstad. Till Limmareds glasbruk var det i det närmaste 2 mil.

Rylander försäkrade sig också om tillförsel av bränsle och råmaterialier till bruket. Detta framgick av en Mossebo stom 31 maj 1826 av 15 bönder i Ryd, Järnhestra, Toftö, Skillerås, Snarås, Stjärnebo, Emtashult, By, Skummenäs och Kullabo undertecknad skrivelse. Rylander skulle få anlägga och begagna bruket, antingen ensam eller med vilka intressenter som helst. Han skulle själv ansvara för alla kostnader, varemot de 15 bönderna förband sig att endast till bruket i Mossebo mot betalning leverera ved, timmer, bräder, kattsten m.m. som de kunde avlåta.

I skrivelse till kommerskollegium, daterad Mossebo den 18 juli 1826 utvecklade Rylander jämte c:a 20 jordägare i Mossebo, Tranemo och Ambjörnarpsocken närmare skälen för sin ansökan. De framhöll att deras hemman med ymniga skogstillgångar ej kunde tillskyndas någon särdeles vinst därför att de låg så långt från städer och bruk. Tusentals lass s.k. vindfällen ruttade bort utan nytta. I bergen fanns överflöd av kattsten, som kunde användas vid glastillverkning. Undertecknarna, som saknade förtjänster av andra binäringar, beslöt därför anhålla om privilegium på ett glasbruk på bekvämligt ställe inom Mossebo socken. Det skulle ge dem medel att betala skatter och andra nödiga utgifter, staten skulle få en årlig inkomst, och kringliggande orter få bristen på glas upphävd. I händelse av bifall hade sökandena stadgat och oåterkalleligen beslutat att ingen av dem eller deras efterträdare fick upplåta sina inom detta område belägna skogar eller stenbrott till annat glasbruk eller verk.

Rylander framstår här som den drivande kraften bakom det planerade glasbruket. Han måste från början ha varit på det klara med det motstånd som kunde väntas från Limmared. Emellertid kom läget för hans del att ytterligare kompliceras genom en nästan samtidig privilegieansökning för ännu ett nytt glasbruk i Mossebo socken. Bakom detta stod en fackman, nämligen ingen mindre än förvarande hyttmästaren vid Limmared.

Den nya ansökan, som kom in till kommerskollegium den 11 augusti 1826, var undertecknad av kronolänsmannen Jacob Bånge på Hulugärde i Håksviks socken, hyttmästaren Johan Christopher Göbel i Limmared och hemmansägaren Andreas Lundgren i Ladugården, Södra Åsarps socken, några km norr om Limmareds glasbruk. De ville anlägga ett glasbruk å kronoskattehemmanet Häljabo, som låg endast c:a 1/2 mil från Mossebo stom.

Den äldste av sökandena, hyttmästare Göbel, var född den 27 mars 1780 och tillhörde en gammal känd tysk glasblåsaersläkt, som var representerad vid Limmared alltifrån brukets start. Av ett av prosten Lidell i Långhem den 4 nov. 1826 utfärdat intyg framgick att Göbel efter sin framlidne bror tillträtt hyttmästarebefattningen vid Limmareds glasbruk, som han i flera år "med mycken skicklighet förestått samt med sorgfällighet bedrivit". Såvitt prosten visste hade Göbel "till sin Höga Patrons (överste Sparres) nöje uppfyllt sin befattning." Han hade även

Ladugården, Södra Åsarps sn. Foto 1900. (Borås Museums arkiv).

med biträde av brukets övriga arbetare murat om glasugnen och därigenom visat insikt i allt som hörde till ett dylikt verks anläggning och bedrivande. Av medsökandena var Andreas Lundgren född den 8 okt. 1787 och kronolänsman Jacob Bänge den 6 jan. 1797.

Vid en första besiktning av Häljabo den 29 juli 1826 intygade H. Lund m.fl. att platsen låg öster-norr från hemmanet dels utom och dels inom gårdet på jämn slät mark med 3 fingers djup matjord å mobotten, 1/4 mil från stora landsvägen, 1/2 mil från närmaste kattstensberg, 600 alnar från en alltid vattenförande bäck, 5 mil från Ulricehamn. På såväl Häljabo som alla kringliggande hemman uppgavs att det fanns växtlig och ”alldeles outödelig” skog på alla sidor på minst 1 mils omkrets.

Kommerskollegium remitterade ärendet den 14 augusti 1826 till landshövdingen i Vänersborg, som i sin tur infortrade förklaring från Limmareds ägare. Denna förklaring jämte remitterade handlingar inkom till kommerskollegium den 26 nov. 1826. I sitt den 18 nov. 1826 daterade svar förordade landshövdingen för sin del i detta fall en lika noggrann undersökning av skogstillgångarna som föreskrevs för nya sågar. Innan en sådan undersökning skett kunde han inte lämna något bestämt utlåtande över ansökningen och allra minst tillstyrka att den bifölls.

I sin Torpa den 9 nov. 1826 daterade protest till kommerskollegium framhöll överste Sparre att bruket i Häljabo bleve både onyttigt och skadligt för orten, att det skulle leda till intrång i hans glastillverkning och kränka Limmareds privile-

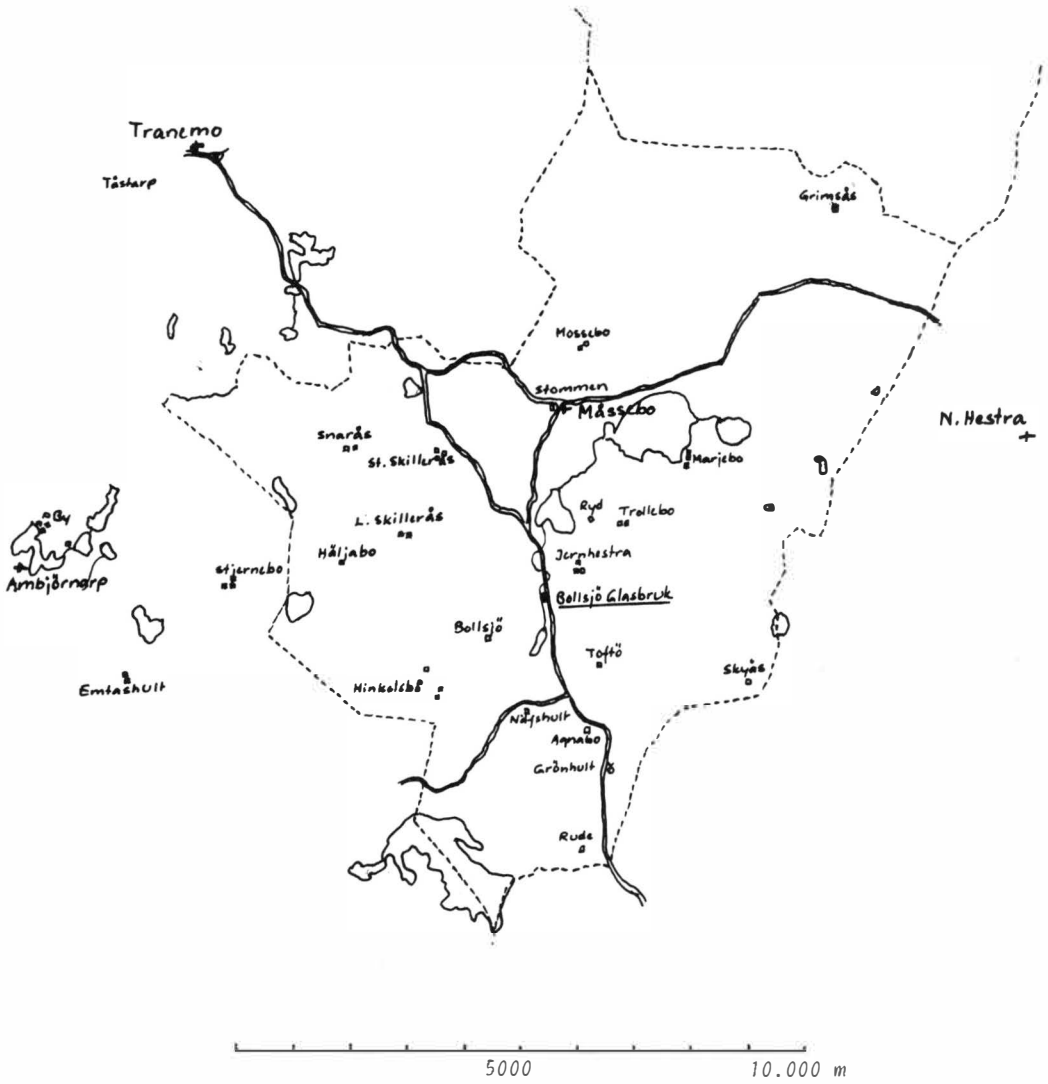
gier samt strida mot de i författningarna för anläggning av nya glasbruk stadgade villkoren. Limmareds tillverkning uppgavs under 48 år ha varit samt vara och förbli tillräcklig för behovet både i Älvsborgs och flera angränsande län. På Sparres begäran intygade prosten Peter Aurelius i Tranemo den 4 nov. 1826 tillräckligheten av brukets tillverkning, att det endast var 2 mil från Limmared till Häljabo samt att Sparre ägde hemmanen Hinkelsbo 3/8 mtl, Skyås 1/4 mtl, Bålsjö 1/2 mtl, Rude 3/4 mtl och Mossebo 1/2 mtl i Mossebo socken samt att Andreas Lundgren var den ende av sökandena som ägde 1/4 hemman i socknen, som enligt ett häradskrivareintyg den 7 nov. 1826 bestod av endast 13 3/8 mtl.

Enligt Sparre skulle nya bruk medtaga skogar som påräknats för Limmareds glasbruk och för kolning vid Nissafors och Gyllenfors 1 à 2 mil från Mossebo belägna järnbruk. Synemännen vid Häljabo den 29 juli 1826 var obehöriga. Sökandena hade inte behörigen visat att ortens skogar tålde det planerade brukets vedkonsumtion. Sparre framhöll att ved till Häljabo även skulle hämtas från skogar som var anslagna till andra bruk. Bergskollegium hade inte blivit hört. När därtill kom att Lundgren endast ägde 1/4 hemman i den socken vars skogar skulle användas och att Bånge "borde vara första ordningsmannen i orten, och skydda men för ingen del själv ingripa i äganderätten för medborgare i sitt distrikt, har ansökningen det vidunderliga skick att den icke saknar någon enda sida av obehörighet." Med hänvisning till anförda skäl och bevis hoppades Sparre att kommerskollegium "rättvisligen skulle avslå ansökningen, detta helst han på grund av de medtagna skogarna vid Limmareds säteri redan ämnat flytta bruket till Måssebo socken för att där till driften använda sina skogar, varöver han och ej sökandena ägde dispositionen."

Knappt en månad efter det att Sparres protest inkommit till kommerskollegium fick Häljabobrukets förespråkare stöd från allmogen i Mossebo m. fl. socknar i två skrivelser, båda daterade den 21 dec. 1826. I den ena, daterad i Kullabo, förklarade 15 hemmansägare i Ambjörnarp, Mossebo och Tranemo socknar att, sedan de numera funnit sig föranlåtna att avsäga sig all befattning med det vid Mossebo stom planerade bruket, ville de däremot till det närmare liggande Häljabo, om det kom till stånd, leverera ved och kattsten från sina hemman mot kontant betalning. De tillstyrkte Häljabobruket. Genom att sälja produkter dit skulle de få pengar till de alltid behövliga spannmålsköpen. I den andra skrivelsen från Agnabo förklarade ytterligare 5 hemmansägare i Ambjörnarp och Mossebo att, om bruket i Häljabo kom till stånd, skulle de sälja ved dit mot kontant betalning, detta så mycket hellre som de inte använde den till något annat bruk. Deras hemman med betydliga skogar men svaga inägor låg för avlägset.

I en Kullabo den 20 dec. 1826 daterad inlaga till kommerskollegium uppgav 14 bönder att Rylander på Mossebo stom den 3 april s.å. skrivit en fullmakt med uppdrag för innehavaren att å deras vägnar ansöka om ett glasbruk inom Mossebo och Tranemo socknar. Rylander inledde dem på tanken att de blott skulle underteckna, och han däremot lämna bevis, att de skulle slippa anlägga något

L
Limmareds Glasbruk

Generalstabens karta öfver Sverige 1874. Blad 26.
Nissafors

- ⊠ gästgivaregård
- == landsväg
- sockengräns

verk utan att han endast ville använda det för sin räkning. Emellertid hade Rylander i följd av fullmakten anhänggjort ärendet i kommerskollegium och under ansökningen därtill tecknat eller låtit teckna deras namn som sökande. Då de vid "nogare eftertanke kommit fram till att de i framtiden skulle komma att betungas genom leverans av sina effekter till nedsatt pris eller uppoffring om anläggningen skulle misslyckas" avsåde de sig ej blott bestämt allt deltagande i Rylanders ansökan 18 juli 1826, utan protesterade även kraftigt mot att de uppgavs som sökande till bruket. De vägrade också att leverera effekter från sina hemman till Rylanders bruk och förklarade att de först nu fått tillfälle bevara sin rätt "den vi såsom enfaldige Bönder icke så noga förstått, och således varit lätt narrade att avstå."

Från Torpa protesterade Sparre den 9 dec. 1826 mot ett glasbruk på Mossebo stom. Däremot förenade han sig i sökandenas protest mot ett bruk i Häljabo. Om inte ansökan om bruket vid Mossebo stom avsågs, eftersom den saknade laglig undersökning om skogstillgången och dess disposition samt brukets nytta eller skada för orten, önskade Sparre vid en sådan undersökning utveckla skälen för sitt bestridande. Man tävlade nu om att förstöra Limmareds privilegierade glasbruk genom nya anläggningar. Sökandena tycktes röja fientliga tänkesätt mot Limmared genom sin förening att utestänga andra verk även från att använda deras kalkstensberg inom Mossebo socken. Sparres bruk var likväl grundat på kattsten från Mossebo. Enligt Sparre hade sökandena "icke mödat sig att ens i någon måtto bevisa allmänna nyttan av den enskilda skada man hugsättes att mig tillfoga." Rylander & Co syntes främst velat hindra Häljabobruket med motive-ring att undersökning saknades. Men de förra hade åtminstone bifogat en under-sökning, fastän den var otillräcklig och ogiltig, de senare däremot ingen alls. Beträffande sökandena till bruket vid Mossebo mötte enligt Sparre även "osäkerheten om de såsom gårdfarihandlande icke skulle till våda för allmänheten missbruka till utprängling det för tillverkningen av vita glasets nödiga arsenik."

På Sparres begäran intygade f.d. disponenten vid Limmared Gustaf Kuylenstierna och f.d. bruksbokhållaren S. Jönsson den 9 dec. 1826, att under deras tid vid Limmared "glastillverkningen merendels varit så betydlig, att sedan de vanlige avnämarna uttagit så stor kvantité de kunnat avyttra, har ofta hänt, att större partier av diverse sorter glas blivit till påföljande året, bruket till last, uti magasinerna inneliggande."

Mot slutet av 1826 var kampen om leverantörer till de båda planerade bruken i full gång. Detta framgår av rådhusrättens i Ulricehamn protokoll den 17 jan. 1827. Då hörde Rylander två bönder i Mossebo, som intygade att de kort dessförinnan i sällskap med Rylander besökt 12 bönder i Ambjörnarp och Mossebo. Alla hade då uppgivit att den med Rylander m.fl. ingångna överenskommelsen om ett glasbruk i Mossebo skett på god tro, fri vilja och mogen överläggning. Detta gällde även den med Rylander den 31 maj 1826 träffade överlåtelsen och förbindelsen, vars riktighet alla erkände. Men de 12 bönderna sade sig också några dagar före jul 1826 ha skrämts av Bånge och hans biträde fältväbeln

Bergendahl m.fl. ”dels genom inbillad förmån och dels genom sanningslösa föregivande(n), och dels genom hotelse av länsman(s) ämbetsmyndighet” att underteckna 2 skrifter som Bånge medförde. De kände inte säkert innehållet, men det hade gått ut på att återkalla den med Rylander m.fl. ingångna föreningen. Ytterligare 2 bönder intygade att de av Bånge mot sin vilja förletts att underteckna 2 skrifter i ovannämnda avseende.

På uppdrag av kommerskollegium inställde sig kommissionslantmätare Jakob Norrbohm med 2 nämndemän vid Häljabo den 26 febr. 1827 för att undersöka skogstillgången å Häljabosökandenas hemman. Bånge och Lundgren var närvarande och förde även Göbels talan. Ägarna till 2 hemman i Lilla Skillerås och Snarås strax norr om Häljabo anmälde att om glasbruk fick anläggas där, ägde de liksom frälsehemmanet Stjärnebos ägare, utöver sina enskilda behov tillräcklig skog för att därmed driva ett glasbruk många år. Då de saknade köpare ville de så mycket hellre sälja skogseffekter billigt från sina hemman, som låg närmare intill Häljabo hemmans område.

Rylander och hans medsökande till bruket på Mossebo stom bestred anläggningen vid Häljabo, och ansåg därför den anbefallda undersökningen ändamålslös. Han styrkte vid lagmansrätten anhängiggjord rättegång angående påstådd samfällighet i skog och mark mellan flera hemman inom socknen och förmenade att Häljabo m.fl. hemman vid laglig delning komme att mista en del av sin ansenliga skogsmark. Men sistnämnda hemman hade ännu ej hörts i samfällighetsfrågan. Dock trodde Rylander att hela socknen kom att bli inblandad och att hemman fick ingå nytt skifte med varandra. Men det medgavs att Snarås hemman i Tranemo och Stjärnebo hemman i Ambjörnarp erbjudit det nya glasbruket ved.

På uppdrag av överste Sparre begärde Limmareds inspektor Hallberg samma slags syn som föreskrevs för anläggning av nya sågkvarnar – således av domare och nämnd, där vars och ens påstående kunde prövas och avdömas. Därför begärdes ändring i den tillämnade besiktningen, om den ej inställdes. Förrättningen borde uppskjutas till barmark. Vidare framhölls att driften vid Limmared fordrade minst 3 000 famnar ved per år. Slutligen framhölls att, då de närbelägna järnbruken (däribland Nissafors) medtog så mycken skog i samma trakt” så lärer för 2 å 3 glasbruk utsikten för ved vara lika så klen, som tillverkningen av glas för orten tillräcklig vid Limmared, vilket allt vid ett annat tillfälle kan utredas.”

Men Bånge ville att förrättningen skulle ske och att alla närvarande skulle tillfrågas 1) om Sparre någonsin låtit hugga eller föra bruksved från egna hemman inom Mossebo socken till Limmareds glasbruk, 2) om någon kände till att enskilda hemmansägare inom denna socken kört eller sålt bruksved till Limmared och 3) om kolning någonsin skett för Nissafors järnbruks räkning av brukets egna hemman eller andra och enskildas skogstillgångar inom socknen. Alla dessa frågor besvarades med nej. Rylander m.fl. tillade att Nissafors och Limmareds bruk låg för långt från Mossebo socken. Det hela slutade med att förrättningen uppsköts till barmark.

Vy från Limmared med glasbrukets skorsten i bakgrunden. (Borås Museums arkiv).

Dessförinnan intygade prosten Lidell i Länghem och Gustaf Kuylenstierna i Torpa den 30 april 1827 att Limmareds tillverkning detta år var så stor och tillräcklig, att fastän denna och angränsande orter m.fl. fått tillräckligt med glas efter deras behov, hade likväl större partier av diverse sorters glas måst magasineras vid bruket. – Detta intyg hade alltså ungefär samma lydelse som det i december 1826 utfärdade.

Först den 7 maj 1827 ägde så förrättningen rum i närvaro av Bånge, Lundgren och Hallberg. Vidare deltog A. Rylander för egen och medintressenters del i den av dem sökta bruksanläggningen vid Mossebo stom samt 13 hemmansägare i Ambjörnarp och Mossebo socknar – de sistnämnda i sin egenskap presumtiva vedförsäljare till det planerade bruket. I april 1827 hade skogen å hemmanen Häljabo, Stjärnebo, Stora och Lilla Snarås, Lilla Skillerås och Lilla Hinkelsbo undersökts och befanns uppgå till s:a 2 023 tunnland.

Enligt Rylander hade ägarna till 7 hemman jämte honom ansökt om anläggning av ett annat glasbruk men senare avsagt sig kompanjonskapet. Men de hade likväl lovat lämna ved till sistnämnda bruk. Emellertid förklarade ägarna till de 7 hemmanen att deras namn helt utan deras vetskap tecknats under Rylanders m.fl. gjorda ansökan. De ville helst sälja till Häljabobruket, som kom att ligga närmast.

Provhuggningar på Häljabos, Stjärnebos och Snarås hemmans marker visade att skogen, mest fur och gran, utom på några få ställen, var väl mogen och kärnfull. Träden syntes bli fullmogna tidigast efter 60 à 70 år, beroende på

markens beskaffenhet. Bruket skulle anläggas invid Häljabo gård på en större dels jämn dels sluttande plan utmed en i öst-västlig riktning rinnande bäck. Platsen låg 1/8 mil från allmänna landsvägen mellan Göteborg och Karlskrona, 3/4 mil från Grönhults gästgivaregård. Till Ulricehamn var det 5 mil, till Borås 6, Jönköping 7, Göteborg 11 1/2 och till Halmstad 11 mil samt c:a 2 mil till Limmared. Erhölls privilegium ämnade man bygga en ugn för 4 à 5 pottor (deglar), som skulle drivas av lika många bruksarbetare (=verkstadsmästare). Vid 8 à 9 månaders årlig drift beräknades vedåtgången till 1 200 famnar. S.k. kattsten för brukets behov fanns på flera ställen i grannskapet och inom 1/2 mil eller mindre från Häljabo. Pottaska kunde även fås på flera ställen inom några mils avstånd. Även saltpetrularor fanns på nära håll och tjänlig sand nära den tillämnade bruksplanen. Vid uppgiven bränslekonsumtion beräknades Häljabos 351 tunnland skog räcka i drygt 90 år. Därför ansågs en uträkning av skogstillgångarna vid de hemman som erbjudit sig sälja ved till bruket obehövlig. Dock nämndes att skogen vid 6 närbelägna hemman beräknades till s:a 1 858 tunnland och vid alla de hemman varpå Häljabobruket skulle grundas till s:a 3 881 tunnland.

Drygt en månad senare, den 11 juni 1827 gjordes motsvarande förrättning på platsen för det tillämnade bruket vid Mossebo stom. Därvid upplästes en skrivelse från 9 hemmansägare i gränstrakterna mellan Småland och Kinds härad. Deras hemman låg i Jönköpings län och Båraryds socken på 1/2 à 3/4 mils avstånd från Mossebo kyrka. Hemmansägarna hade ymnig tillgång på barrskog, som de ej kunde sälja, då den låg för långt från städer och bruk. Därför både önskade och tillstyrkte de glasbruket på Mossebo stom för att dit leverera de skogseffekter de möjligen kunde avvara. Även från Nittorps socken kom en den 9 juni 1827 av 14 hemmansägare undertecknad skrivelse. Deras till Mossebo socken gränsande hemman hade överflöd på barrskog, som de kunde dra föga nytta av. De tillstyrkte Rylanders anläggning som för orten högst nyttig och passande och kunde vid behov mot skälig betalning leverera ved, timmer och bräder m.m.

Anläggningen och driften skulle baseras på såväl skogstillgångarna vid Mossebo stom som vid nämnda hemman i Jönköpings län och Nittorps socken. Dessutom ägde sökandena följande hemman och deras ägare och innehavare hade medgivit dem tillgång till köpeved, nämligen 21 i Mossebo, 4 i Ambjörnarp och 1 i Tranemo.

Inspektör Hallberg från Limmared protesterade å Sparres vägnar med upprepande av tidigare anförda skäl och grunder. Men Sparres den 1 maj 1827 daterade protest och uppgifter bestreds både av Rylander och Bånge, varvid den förre tillade att han redan tidigare i kommerskollegium vederlagt skriftens innehåll. Bånge anmärkte att Rylander m.fl., då de uppgav skogstillgången för sitt bruk, sökt grunda det på flera hemman, som redan förut vid undersökningen angående Häljabobruket, erbjudit sig vilja sälja sina skogseffekter vid det sistnämnda, om det kom till stånd. Men Rylander och hans medsökande trodde sig vara desto mer berättigade därtill, som ifrågavarande hemmansägare även lovat att leverera till dem. Enligt Rylander måste kommerskollegium sätta utslag i denna fråga mellan

honom och Bånge. – Kampen om vedleverantörerna komplicerade alltså privilegieansökningarna.

Hallberg anförde att, då Limmareds glasbruk grundats på såväl egna som andras i orten befintliga hemmans skogstillgångar, hade även ägarna till vissa av Rylander uppräknade hemman, vilkas skogar denne uppgivit som grund för skogstillgången och anläggningen vid Mossebo, så långt någon kunde minnas sålt bruksved till Limmared. Därför borde enligt Hallberg åtminstone dessa hemman uteslutas från det av Rylander uppgivna antalet. Närvarande åbor på berörda hemman medgav att de årligen sålt bruksved till Limmared. Men då ett bruk vid Mossebo stom kom att ligga mycket närmare ville de desto hellre sälja dit.

Därefter undersöktes skogsväxten och jordmänen av lantmätare m.fl. den 11 och 12 juni 1827. Famnvedsberäkningar, som är för detaljerade för att återges här, gjordes på Mossebo stoms och 5 angränsande hemmans skogar. Utom på några avsvedjade ställen var skogen väl mogen och således kärnfull, stark och värmande. Furorna på momarken blev fullmogna efter 70 à 80 år men något senare på den s.k. mjälemarken. Svedjandet hade upphört.

Om privilegium erhöles ämnade man bygga ett bruk av samma storlek och med samma beräknade drift och bränsleförbrukning som Häljabo. Veden i trakten uppgavs ha högre bränslevärde än veden vid Limmared. Kalksten för behovet fanns flerstädes på sökandenas ägor och inom 1/2 mil från bruksplatsen. Flera pottaskekokerier uppgavs finnas i Jönköpings län, en saltpeterlada i Mossebo och 4 i Kalvs pastorat. Tjälilig sand fanns nära bruksplatsen.

Rylander begärde att få intaget i protokollet en i Mossebo sockenstuga den 2 januari 1827 av 21 personer från trakten undertecknad skrivelse att det planerade bruket i Mossebo vore för orten mycket nyttigt och väl passande. Liksom i den tidigare skrivelsen till kommerskollegium den 18 juli 1826 framhölls att hemmanen hade överflöd på barrskog, att kattstensberg fanns och vidare att man även kunde sätta upp en stamp i en ström, som fick tillflöde från flera sjöar ovanför. Inom uppräknade hemmans c:a 1 1/2 mil långa och 1 mil breda område fanns endast 1/4 mtl Häljabo, ägt av Anders Lundgren, samt 1/2 mtl Bålsjö och 3/8 mtl Stora Hinkelsbo, ägda av greve Sparre. Denne hade aldrig under de ovannämnda 21 personernas tid, fastän tillgången var god, använt någon ved från dessa sina hemman till Limmared, som uppgavs ganska sällan på 20 års tid ha kunnat producera tillräckligt för avnämarnas behov ”utan händer nästan beständigt, att den glashandlare som anmäler sig vilja köpa ett parti av ett hästlass, ofta kan gå där 8, 10 à 12 försäljningsdagar för att utfå en sådan kvantitet.”

Därefter uppgavs enbart Trällabo, Ryds och Grimsås hemmans skogar uppgå till s:a 9 321 tunnland – Bånge hade anmärkt att Rylander m.fl. vid uppgift om skogstillgången för bruket på Mossebo stoms ägor, sökt grunda den på flera hemman, som redan vid undersökningen i maj vid Häljabo, erbjudit sig att sälja sin ved dit. Detta intygade även den närvarande lantmätaren, som gjort under-

Grimsås, Mossebo sn. Adolf Andersson med familj. (Borås Museums arkiv).

sökningen vid Häljabo. Denne, som också gjort storskifte i Nittorp, uppgav att varje helt hemman där hade 201 tunnland skogs och utmarksinnehåll.

Denna för Mossebobruket tillgängliga skog jämte angränsande hemmans i Jönköpings län, vilkas ägare erbjudit sig sälja ved vid Mossebo stom, utgjorde fullt ut så mycket som de hemmans, som tidigare anmält sig till försäljning till Häljabo. Enligt lantmätaren kunde 10 000 tunnland skog påräknas för bruket vid Mossebo stom, som vid uppgiven vedåtgång av 1 300 famnar per år kunde drivas med dåvarande skogstillgångar under 769 år! Det var således fullkomligt klart att Mossebo och angränsande socknars skogar räckte för att driva både två och flera glasbruk.

Rylander m.fl. skrev från Mossebo stom den 6 okt. 1827 till kommerskollegium rörande protesterna från Limmared och Häljabo. Sparre, som likt många andra bruksägare ville ha ett uteslutande monopol för Limmareds glasbruk, beskylldes för att inte ha följt sanningen, då han velat bestyrka att Limmareds tillverkning var mer än tillräcklig för ortens och angränsande invånares behov. De som kommit till Limmared för att hämta glas kunde vittna om motsatsen – dels hade de fått vänta länge, dels hade de fått återvända med oförrättat ärende. Av rådstuvurättsförhöret i Ulricehamn den 17 jan. 1827 framgick Bånges förhållande med några av dem som i särskild avhandling 31 maj 1826 förbundit sig att oåterkalleligen lämna materialier till Rylanders bruk. Därför behövdes ingen vidare vederläggning av Bånges uppgift att de övergivit Rylander m.fl. och i stället ingått enahanda förbindelse med Bånge m.fl. Platsen för bruket vid Mossebo stom framgick av lantmäteriprotokoll.

Utan att skryta trodde sig Rylander & Co ”kunna, både i sammanlagd arbetsförmåga och förmögenhet, vara kronolänsman Bänge och dess båda medintressenter vida överlägsne.” Ty Rylander & Co ägde alla fastigheter som låg ”inom Kretsen” medan av Häljabointressenterna endast Lundgren ägde 1/4 mtl i denna trakt. De förra hade dessutom sökt privilegium före Bänge & Co och trodde sig således i alla avseenden vara företrädesberättigade till privilegier. De förnyade sitt förut väckta påstående, då såväl skog som övriga nödiga materialier fanns till överflöd.

I nov. 1827 protesterade även ägaren till Ods såg och Möllefors manufakturverk, J.A. Olivecrantz, hos kommerskollegium mot Häljabobruket. Utom de gamla privilegierade verken hade på senare tid så många nya tillkommit i orten att de gamla försämrats mycket därav beroende på skogarnas otillräcklighet. Inom en ganska begränsad vidd låg Nissafors och Gyllenfors järnbruk, Limmareds glasbruk, Möllefors räck- och spikhammare samt en mängd sägar, varav Olivecrantz ägde Od, som ärligen försämrats genom brist på sågtimmer, så att det knappt lönade sig att underhålla den.

I Dalstorps pastorat norr om Mossebo hade flertalet hemmansägare inte tillräcklig skog för behovet av byggnadsvirke, då Nittorps sockensskogar vid denna tid uppgavs vara rätt klena. Endast i Ljungsarp kunde man ännu få någon skog av värde, men även den kom snart att tryta, då ett så skogsödande verk som ett glasbruk inrättades i nejden. Vid Möllefors med 1 räck- och 2 spikhamrar köptes alla kol från Ljungsarps socken, och man hade ofta måst hämta även från Unnaryd i Småland. Ett nytt glasbruk i Mossebo komme att ”fräta omkring sig” och följdén bleve allmän skogsbrist varav hela orten komme att lida förfärligt – inte bara de gamla privilegierade hemmanen i form av brist på erforderligt byggnadsvirke.

Landshövdingen i Vänersborg, som 31 okt. 1827 sände infortrade handlingar i ärendet till kommerskollegium, skrev ”utan att kunna motsäga . . . Sparres uppgift att han vid . . . Limmared, tillverkar tillräckligt glas för närliggande orters behov, måste man likväl medge att ännu åtminstone en glasbruksanläggning skulle för ifrågavarande trakt medföra den nytta att Skogsägarna kunde vinna avsättning på sine efter vad det synes stora skogstillgångar, som de, såsom från järnbruk, sågverk och vattendrag (avlägsna) icke kunna annorledes avyttra.” Två nya glasbruk grundade på skogstillgångar i samma trakt och på i huvudsak samma avsättningsområden, kunde enligt landshövdingen inte bestå jämte Limmared; ”Tillåtelsen därtill synes ej gärna kunna förenas med omsorgen för glasbruksrörelsens bestånd i allmänhet.” Om bara en av ansökningarna skulle bifallas förordade landshövdingen bruket vid Häljabo ”såsom säkert av mera allvar och ändamål än hemmansägaren Rylanders association med 50 bönder av vilka en del såsom förmyndare ej lära äga rätt att på sina myndlingars bekostnad ingå uti dylik kostsam anläggning.”

I en till kommerskollegium den 18 okt. 1827 inkommen skrivelse anhöll Hälja-

bointressenterna även om privilegium på tillverkningen av fönsterglas vid sitt bruk.

Den 27 febr. 1828 inkom så Sparres klagomål till kommerskollegium över de två planerade bruken i Mossebo. Däri påpekades att förhöret vid Ulricehamns rådstuvurätt visat hur man med hotelser, skrämsel och löften skaffat underskrifter av den del sockenbor, som fruktade för framtida olägenheter av Häljabobruket. Med anledning av KB:s yttrande 31 okt. 1827 framhöll Sparre att många kunde intyga att det fanns flera vattendrag också i Mossebo socken, vid vilka inte bara flera kvarnar och sågar var inrättade, utan också att järnmanufakturverk med fördel gagnades. Om ett eller flera glasbruk anlades bara 2 mil från Limmared skulle alla glasbruken få långt svårare avsättning än Limmared dittills ensamt haft. Detta skulle helt och hållet minera Limmared, som skulle kunna drivas med mångdubbelt fler arbetare, men som ej lönade sig, då man så ofta haft brist på avsättning.

Sparre förnekade inte att några gårdfarihandlare och borgare i Ulricehamn ibland inte fått sina glasrekvisitioner från Limmared, men enligt honom borde ett glasbruk i orten ej ensamt vara för nämnda kategoriers räkning. De fick föra annat gods kring landet "och då det hänt, att man förlorat på glasutborgningen till dylika handlande, är ej underligt att man häldst på credit utlämnar glas till de vanliga försäljningsmännen." – Det kan i detta sammanhang nämnas att ännu under åren omkring 1805, enligt passförteckningar i Limmareds arkiv, inte mindre än omkring 150 glasknallar saluförde brukets glas i skilda delar av landet. – Sparre påpekade vidare att man inte undersökt om kattstenstillgångarna räckte till för 3 bruk i framtiden – vid Limmared uppgavs årsbehovet till 100 skeppund (= 17 ton). Slutligen anhölls att ägaren till Nissafors järnbruk, vars rätt och fördel berodde av frågan, även skulle höras.

Sparres protester vann emellertid inget gehör hos kommerskollegium som på en och samma dag den 3 april 1828 utfärdade privilegier för båda bruken i Mossebo. Genom lantmäteriförrättningar hade utretts att bruken inte medförde någon fara för skogsbrist i orten. Enligt bergskollegium var berörda skogar ej anslagna till kolfång för något järnbruk i trakten.

Sparre gav dock inte upp utan inkom den 4 sept. 1828 med besvär över kommerskollegii privilegier för de båda nya bruken. Han sökte främst bevisa att Mossebo, Ambjörnarp och Sjötofta socknars skogar var så medtagna genom svedjande och "tjäruväckning" att de inte i längden räckte för ortens behov och långt mindre för glasbruksanläggning. Det tog lång tid för skogen att växa upp på svedjad mark. Inom nämnda socknar var de svedjade arealerna enligt Sparre större än de med verklig skog bevuxna. Han ville därför att häradsrätten skulle utreda alla dithörande omständigheter. Han befarade att två nya bruk skulle leda till Limmareds undergång genom alltför nedsatta priser, vedbrist m.m. Överjägmästaren i länet intygade den 15 aug. 1828 att han flera gånger i tjänsten besökt nämnda 3 socknar och någorlunda kunnat ta kännedom om deras skogar. Fast de

var ganska vidsträckta, uppgavs de likväl genom svedjande och tjäruväckning vara så förminskade, att de enligt hans övertygelse inte skulle räcka för ortens egna behov efter 10 à 12 år ”långt mindre äga bestånd för någon Glasbruksanläggning.”

Sparre hade 50 år tidigare köpt Limmareds glasbruk i den säkra övertygelsen att han, enligt privilegiet den 10 juli 1740, som ägare till bruket var skyddad för allt hinder och intrång i sin tillverkning. Han utgav då ”tryggt en den tiden högt beräknad köpeskilling.” Genom de nya bruken väntades Limmared ”rent av förvandlas till intet och med det samma min utgivna köpeskilling försvinna.”

I sina Limmared 28 nov. 1828 daterade bemötanden av Sparres besvär över det beviljade bruket vid Häljabo framhöll dess intressenter att 1740 års privilegium för Limmared ej bestämde något monopol för Sparre. Senare tillkomna författningar lämnade bifall till fri näring. Ensidiga åsikter hindrade numera inte fabriksanläggningar. Kanske det sårade Sparre, som betalat bra för Limmared i förlitande på att inget sådant verk skulle få byggas i orten i framtiden, att genom anläggningen av flera glasbruk, de högt uppdrivna priserna på Limmaredsglaset ”något torde nedsättas . . . ävensom att tillverkningarna torde behöva förbättras.” Sparre skulle inte längre få taxera sin vara efter behag. ”När en bruksanläggning icke mer förmår fylla avnämares behov, torde det vara obestridligt att avverkningen/=tillverkningen/ är för ringa.” Det var ett faktum att Häljabo låg mer än 1 mil från Limmared. Ortens överflöd på skogseffekter kunde användas utan skada vid glasbruk. Från Häljabo planerades inga ”förstörelsanstalter emot Limmareds gamla Glasbruk.” Sparre hade inte lyckats förmå KB i länet att avslå Häljabobruket, som Bånge & Co förmodade skola äga lika säkert bestånd som Limmared. Men de var överens med Sparre om att ett bruk vid Mossebo stom var mindre lämpligt ”såsom icke grundad på ordentligt Bolag, utan endast vingleri och ensidiga åsikter.”

Sparres erfarenhet rörande skogstillgången avfärdades som ganska ringa, därför att han bevisligen inte kände skogstillgångarna å sina egna hemman och ännu mindre å andras. Sanningshalten i överjägmästarens intyg ifrågasattes, ty han hade sällan besökt orten och bevisligen aldrig Mossebo socken.

Bånge & Co hävdade att ortens skogar räckte för alltid med måttlig hushållning, utan avseende å deras ringa glasbruk. Vid lantmäteriuundersökningen i maj 1827 hade endast beräknats den skogbeväxta marken som ”egentligast varit ifråga.” En häradssyn skulle endast leda till onödiga kostnader. Om privilegiet stod fast ämnade man som nämnts vid Häljabo även tillverka fönsterglas, som inte gjordes vid Limmared.

Även Rylander & Co protesterade hos kommerskollegium över privilegiet för Häljabo, varigenom de ansåg sig ”i högsta mätto prejudicerade.” I sina den 16 sept. 1828 inkomna besvär hänvisade klagandena till överenskommelsen den 31 maj 1826 (jfr s. 117). Genom att själv resa omkring i bygden ”under utlovande av härligare förmåner och sanningslösa föregivanden” och genom sin ämbetsmyn-

Mossebo stom. Foto 1942. (Borås Museums arkiv).

dighet hade Bånge lockat och förlätt några av majöverenskommelsens under-tecknare att underteckna 2 medhavda skrifter. Han hade också haft sällskap med fältväbeln Bergendahl, förre kronolänsmannen Lund och Lars Mårtensson i Moen. Rylander & Co kände inte till skrifternas innehåll men framhöll att de troligen gått ut på att de förledda personerna i stället skulle lämna materialier till bruket i Häljabo.

Rylander m.fl. bestred att Bånge och hans medintressenter skulle få anläggas ett lika beskaffat verk inom deras hemmans område, varigenom de både skulle komma på obestånd och ändamålet förfelas.

Av lantmäteriförrättningen 11 juni 1827 framgick väl att skogstillgångarna vid Måssebo stom skulle medge anläggandet av flera glasbruk. Men då hade beräk-nats de från längre avstånd, bl.a. från hemman i Jönköpings län, erbjudna skogseffekterna. Att ta ved därifrån skulle "i märklig mon" öka utgifterna vid glas bruket mot vad de skulle bli vid leverans från de hemman som förbundit sig därtill enligt den åberopade föreningen den 31 maj 1826. Enligt KB:s resolution den 15 juni 1827 fick Häljabo och övriga hemman i "skogsläget" endast använda sina skogar till husbehov. Därigenom var, enligt Rylander, bruksanläggning å Häljabo för tillfället hindrad. Först efter förrättad delning bleve bestämt vad hemmanet kunde ha i behåll av sin ansenliga skog. Därför anhöll Rylander och hans medintressenter att privilegierna för Häljabobruket måtte upphävas som för dess intressenter högst menliga, men att däremot Rylander m.fl. måtte få behålla sina "hälst i motsatt fall och om båda bruken komme att uppföras inom en ringa

krets, de nödvändigt måste bereda vars annars fall och all därpå använd möda vara förgäves, och det för denna torftiga orten påräknade tillfälle, att förtjäna något till skatte- och livsbärgning gå förlorat.”

Häljabo bruks intressenter bemötte i en Limmared den 9 nov. 1828 daterad skrivelse till kungen besvären från Rylander m.fl. och framhöll att bara ett fåtal av de 52 sökandena till Mossebobruket undertecknat ansökan till kommerskollegium. Därtill kom att flera av dem under ärendets behandling avstått från ansökan. Bånge avfärdade anklagelserna för att ha använt ”ämbetsmannamyndighet, hotande och lockande för avståelsernas vinnande . . .” Han skrev att det kanske ”sårat Rylanders ilskefulla sinne” att han sökt dra fram i ljuset ”rätta förhållandet av de förbindelser, han för sin vinning på andre upplystes bekostnad, sökt sig tillskansa.” – Det kan i sammanhanget nämnas att Rylander 1821 pliktat ”för arghet uti rättegång”. – Illviljan hade dithills obehindrat lagt hinder i vägen för Häljabobrukets fullbordan. ”Vi hava icke sökt Bruksanläggningen till Tredje mans förfång, utan för egen och andras nytta.”

Som skäl för ogillandet av Häljaboprivilegiet anförde Rylander & Co att de kommit först med ansökan om ett bruk vid Mossebo stom. Men oavsett om Rylanders ansökning inkommit före Bånges yrkade den sistnämnde att detta ej måtte ändra privilegiet för Häljabo.

Om Häljabointressenterna ägde fler eller färre hemman i den trakt där deras bruk beviljats, måtte detta ”ingalunda bli norm för ogillande” av deras privilegium. Detta därför att de, om förmågan medgav, inte saknade tillfälle att köpa åtskilliga av de hemman vilkas dåvarande ägare förmenades ha undertecknat ansökan om bruket vid Mossebo stom. Flera av de 52 som undertecknat nämnda ansökan uppgavs inte vara egna hemmansägare, andra åter mindre bemedlade och ur stånd att offra något för anläggningen. Bånge & Co bestred lagligheten av den med Rylander & Co 31 maj 1826 träffade överenskommelsen. Ingen som frångått ansökningen hade kunnat förmås återgå till den. Vid lantmäteriundersökningen rörande bruket vid Mossebo stom hade hemmanens skogstillgång endast uppgivits jämförelsevis med andra utan säker eller grundlig ledning för bedömandet av den skog de innehade.

Lantmäteriförrättningarna 1827 visade att bruket vid Häljabo skog kunde drivas över 90 år, återväxten oberäknad. Om hemmanet frånhändes någon skog skulle bruket inte desto mindre kunna drivas en längre tid med egen skog. Bånge & Co, som sökt vederlägga motpartens uppgifter om det planerade bruket vid Mossebo stom, hemställde därför om det inte borde försvinna. De anhöll om fastställelse av det för glas bruket vid Häljabo den 3 april 1828 meddelade privilegiet.

Även Häljabointressenterna visade intyg om svårigheterna att få glas vid Limmared och vikten av att få tillgång till i orten tillverkat fönsterglas. Två bönder i Torp och en i Sibbarp påvisade att de flera gånger dels för egen räkning och dels som kommitterade av bekanta i de orter där de drev gårdfarihandel,

förgäves bett att få köpa diverse glas vid Limmared. De hade ofta fått sin begäran ”obetydligt uppföl(j)d.” Under flera månader hade de kommit till bruket 2 – 3 gånger i veckan och ansåg därför att om ett glasbruk fick anläggas vid Häljabo, detta ”alldeles icke förminskar avsättningen vid Lemmareds Glasbruk vilket ej förmår tillverka det belopp av Glas, som orten avnämer och att skogstillgångar även medgiva anläggandet av ifrågavarande verk.”

Sex borgare i Ulricehamn intygade också den 20 juni 1827 att ett bruk vid Häljabo vore högst behövt för staden, särdeles som Limmared inte kunde täcka dess behov. Om fönsterglas komme att blåsas vid Häljabo vore detta både nyttigt och ganska behövt för staden med omnejd. Detta särdeles som fönsterglas endast kunde fås i Göteborg, och detta inte heller utan svårighet ”och dels genom den långa transporten Landsvägen dels blivit dyrare, och dels genom sönderkörning måst avsättas utan förtjänst, om icke med förlust.”

Bokhållaren på Limmared hade sommaren 1827 uppgivit att lagret var tomt. Det hade inte hjälpt om vederbörande begärt glaset medan bruket var igång ”emedan icke alla som begärt fått glas under det bruket varit igång.” När ugnen släcktes (för ommurning) fanns bara några dussin spetsglas i magasinerna. Det gick inte heller att köpa gröna pottsbuteljer – allt som fanns var några små gröna kvartersflaskor.

K M:t befallde kommerskollegium att, sedan vederbörande hörts i vanlig ordning avge utlåtande med anledning av besvären från Limmared över de beviljade privilegierna för bruken i Häljabo och Måssebo stom.

I sina till kungen den 31 dec. 1828 ankomna förklaringar över Sparres besvär anförde Rylander m.fl. att Sparre ej kunde anse sitt glasbruk förvandlat till intet och sin utgivna köpeskilling därmed förlorad, genom att de på sina egna hemman fick en lika men inte större rättighet. De delade KB:s i länet uppfattning att 2 nya glasbruk inte kunde bestå i orten samtidigt med Limmared. Men de anhöll, såsom första sökande och själva ägare till de hemman varifrån råmaterialier för bruksdriften skulle fås, om företrädare framför Bånge och hans medsökande, av vilka endast en ägde 1/4 mtl i trakten. Enligt Rylander m.fl. var Sparres kännedom om deras skogar ogrundad, därför att han aldrig besökt dem eller haft med dem att skaffa. Lantmätarens ämbetsutlåtande ansågs bättre underbyggt än överjägmästarens, som aldrig besökt Måssebo socken och vars betyg om skogarna således var falskt och oriktigt. Även om vedåtgången skulle fördubblas hoppades de att K M:t skulle finna att någon skogsbrist inte kunde inträffa i framtiden vid bruket å Måssebo stom – detta blott K M:t stadgade att alla de hemman, som först förbundit sig att lämna skogseffekter till bruket i Måssebo enbart, förblev därvid. Detta var grunden för deras ansökan. De hoppades att K M:t skulle anse den av Sparre åberopade häradssynen överflödigt samt medförande tidsutdräkt och ökade kostnader.

Sedan kommerskollegium infordrat vederbörandes förklaringar över Sparres besvär avgav det den 5 februari 1829 sitt utlåtande till K M:t och refererade därvid

till föreskrifterna i Kungl. breven 18 juli 1727 resp. 4 aug. 1747 med rekommendationer om glasbruks inrättande i skogrika trakter. Av undersökningar i de nu aktuella fallen framgick att stora skogstillgångar fanns på de hemman där man ville anlägga de nya bruken. Men de hemman som åtagit sig att leverera ved till bruket vid Måssebo stom hade tillsammans 140 % större skogsareal än motsvarande Häljaboleverantörer. Alltså fann kollegium skogstillgången inte utgöra något hinder för anläggningarnas beviljande. Enligt synerätten räckte skogstillgångarna i Måssebo och angränsande socknar till för att driva både två och flera glasbruk. De presumtiva vedleverantörernas hemman var enligt bergskollegium inte heller anslagna till kolfång för några järnbruk i orten. Kollegium fann sig således vid meddelandet av tillstånd för de båda glasbruken ha handlat enligt författningarnas föreskrift.

När den 83-årige överste Sparre på Limmared avled den 1 augusti 1829 stod hans glasbruk alltså inför utsikten att få två konkurrenter på nära håll. Av ovan refererade handlingar i privilegiefrågorna utgörs merparten av partsinlagor. De enda objektiva dokumenten i sammanhanget är protokollen från lantmäteriförfattningarna, som tillsammans med utlåtandena från bergskollegium blev avgörande för kommerskollegium vid utfärdandet av privilegierna. Partsinlagorna sammanfaller på en viktig punkt – klarläggandet av att Limmared inte försåg traktens glasknallar med så mycket glas de önskade ta ut vid bruket. Anledningen var förluster vid utlämnande på kredit till dessa knallar. Bland Häljabobrukets presumtiva kunder märktes sålunda t.ex. 15 glasknallar i Hulareds, Månstads och Södra Åsarps socknar.

Utgångsläget för de två nya bruken syntes alltså relativt gynnsamt vid den främste motståndarens bortgång. Likväl kom inget av dem att realiseras. Hyttmästare Göbel stannade kvar vid Limmared till sin död den 22 april 1845, och Andreas Rylander dog på Mossebo stom den 12 februari samma år.⁶¹ Källorna lämnar inga upplysningar om anledningarna till att deras planer gick om intet. Rivaliteten om presumtiva ved- och råmaterialieleverantörer kan förmodas ha spelat in. Konjunkturerna under förra hälften av 1830-talet var inte heller speciellt gynnsamma. Avsättningen genom västgötaknallarna var överhuvudtaget stadd i tillbakagång.

Det kom att dröja drygt ett kvartssekel innan ett glasbruk förlades till Mossebo. Bakgrunden härtill var en relativt betydande expansion vid Limmared under 1850-talet. Tillverkningsvärdet vid bruket steg från 25 026 rdr bko 1852 till 46 618 rdr år 1857. Denna expansion skedde under ledning av delägaren Fredrik Brusewitz, som sedan 1846 var brukets förvaltare. En ny hytta med ugnar samt material- och pottkammare byggdes och glassliperiet utvidgades. Vid besiktning å Limmared i mars 1851 intygades att tillverkningen ”vunnit den fulländning att glaset såväl i färglöshet och klarhet, som även i anseende till ritning och slipning kan tävla med produkter från varje annat glasbruk i riket . . .”⁶² Vid mitten av 50-talet fann Brusewitz det motiverat att förlägga ett annexbruk till Bollsjö. Enligt hans son Fritz Brusewitz (1856–1939) var skälet ”att på flera platser fördela

den större vedåtgången, vartill den utvidgade glastillverkningen givit anledning.” I detta sammanhang kan även nämnas att Kosta glasbruk ungefär samtidigt, 1857, grundade ett dotterbruk i Johanstorp, 13 km från moderbruket.

Det nya bruket vid Bollsjö, som låg c:a 4 km söder om Mossebo stom och ungefär lika långt från Häljabo och således inte hade något samband med Häljabo, vilket felaktigt antagits av tidigare forskare, upptog driften den 7 sept. 1856 och tillverkade under resten av året huvudsakligen vitt men även något grönt glas.

BOLLSJÖ GLASBRUKS PERSONAL

Brukspatron Brusewitz anförtrorde ledningen av det nyanlagda bruket åt den 30-årige bokhållaren Johan Fredrik Ramström, född i Strängnäs den 3 maj 1827. Han fick utflyttningsattest från Sundsvall till Bollsjö bruk den 1 sept. 1857. Ramström återvände till Sundsvall redan sommaren 1861 och efterträddes följande år av den 27-årige Carl Magnus Fahlman från Stockholm, vilken stannade kvar vid Bollsjö under brukets hela återstående verksamhetstid. Under åren 1866–68 hade han biträde av bokhållaren Anders Wettervik. Den som i sista hand fattade de avgörande besluten var hela tiden brukspatron Fredrik Brusewitz på Limmared. Tabell 1, som bygger på husförhörslängder och inflyttningsattester, redovisar flertalet -men inte alla - de glasblåsare som verkat vid Bollsjö. Av tabellen framgår att arbetskraften utom från moderbruket Limmared även kom från några andra västsvenska bruk som Surte vid Göteborg och Sölje i södra Värmland samt i 3 fall från Norge.

Från Gravdals, eller som det också kallades Hestviks glassverk, som låg strax söder om Bergen attesterades den 27 juli 1857 glasfabrikanterna Gustaf Nyqvist, Frantz Christian Leonard Liberg och Christian Justinus Holm till Sverige. Vid Hestviks glassverk, som var i drift från omkring 1850 syns tillverkningen ha bestått av både buteljer och fönsterglas. Bruket, som var lokaliserat till Gravdals stora egendom, ägdes av den rike köpmannen August Konow. Den svenskfödde Nyqvist var gift med Kirstine Pedersdatter, född i Hurdal i Norge. Makarna hade vistats vid Hestviks glassverk i 2 år och medförde en 2-årig dotter till Sverige. Holm och Liberg tillhörde kända norska glasarbetarläkter. Holm var född vid Aasnes glassverk, i Beitstadens församling nära Trondhjem och i drift mellan 1813–1883. Han var gift med svenskan Maja Stina Andersdotter och medförde utom hustrun även en 1-årig dotter. Den 35-årige Liberg och hans hustru Anne Lovise Evensdatter hade 1855 flyttat från Hurdals glassverk till Hestvik och flyttade nu med 4 döttrar till Sverige.

Utom dessa 3 glasblåsare torde även brukets smältare Johan Chr. Evensen, som var född i Hurdal i Norge ha inflyttat därifrån – tyvärr saknas hans inflyttningsattest.

Man lägger särskilt märke till de många representanterna för glasblåsarläkten Lamberg vid Bollsjö. Denna släkt hade tidigare varit verksam vid Limmared.

Vid tiden för brukets nedläggning emigrerade inte mindre än 6 arbetare till Amerika, 3 anställda – däribland förvaltaren – återvände till Limmared dit slutligen även den 63-årige Carl Lamberg återvände 1891. Glasblåsare Holm flyttade tillbaka till Norge redan sommaren 1861 och dit begav sig glasblåsaren Anders Nilsson 1875. Hans hustru Martha Dischler var född på Hurdal glassverk i Norge. Två medlemmar av släkten Lamberg emigrerade till Finland 1881.

Under brukets allra första tid arbetade ytterligare en norsk glasblåsare, Hans Jörgen Hagen vid bruket, som han emellertid lämnade redan 1857 för att bege sig till Danmark.

Tabell 1. Personalen vid Bollsjö glasbruk

namn	yrke	födelse		inflyttad		utflyttad	
		datum	ort/land	datum	från	datum	till
Andersson, Sven Magnus	gbl	46 2/1	Åsarp	80	Örsås	82	Åsarp
Evensen, Johan Chr.	smält.	28 20/6	Norge			83	Amerika
Fagerlund, Anders Joh.	arb.	25 14/2	Nittorp				
Fahlman, Carl Magnus	bokh.	35 25/3	Stockholm	62	Stockholm	84	Åsarp
Holm, Christian Justus	gbl.	35	Norge	57	Gravdal i Norge	61 31/7	Trondhjem
Carlmark, Axel Joh. W.	förv.	38 26/5	Stockholm	61 23/9	Stockholm	66	Stockholm
Lamberg, Carl Johan	gbl.	28 5/3	Gällstad	57	Limmared	91	Åsarp
Lamberg, Joh. Oscar, son	gbl.	55 25/2	Åsarp	57	Limmared	81	Finland
Lamberg, Carl Leander, son	gbl.	62 31/8	Mossebo			82	Åsarp
Lamberg, Clas Wilhelm +77 15/5	gbl.	22 11/9	Gällstad	57	Limmared		
Lamberg, Claes Reinhold son	gbl	60 11/4	Mossebo			81	Finland
Lamberg, Joh. Ludv. son +70 23/7		48 22/10	Åsarp	57	Limmared		
Liberg, Frans Leonard +75 5/3	gbl	22	Norge	57	Gravdal i Norge		
Nilsson, Anders	gbl	33 5/8	Stavnäs	61		75	Norge
Nyqvist, August	gbl	43 14/8	Älgå	63 10/12	Älgå		
Nyqvist, Gustaf	gbl	33		57	Hurdal i Norge	80	Amerika
Nyqvist, Carl Gustaf S.		57 6/11	Mossebo			80	Amerika
Pettersson, Petter	gbl	35 28/6		62	Åsarp	82	Amerika
Pettersson, Carl Joh. son		60 13/10	Åsarp			80	Amerika
Ramström, Joh. Fredr.	förv.	27 23/5	Strängnäs	57	Sundsvall	61 20/8	Vnorl. I.
Svahn, Peter Andreas	gbl	38 26/9	Åsarp	65 6/12	Nödinge	72	Tranemo
				80	Örsås	82	Amerika
Wettersvik, Anders Hj.	bokh.	48 14/11	Vistorp	66	Falköping	68	Åsarp

Källa: husförhörslängder för Mossebo församling 1856–60, 1861–70, 1871– .

Infl. attester 1857. Landsarkivet i Göteborg.

Tabell 2. Bollsjö glasbruks tillverkning och arbetare 1856–1881

år	tillverkning grönt o vitt glas hytt- hundraden	värde rdr resp kr	glaslager		leveranser till Limmared. Hytthund- raden		arbetare			
			Hytthund- raden	rdr resp. kr.	rdr resp. kr.	man- talsskr	ej mtlskr	under 18 år	s:a	
1856	4 155	13 874								
1857	3 227	7 430								
1858	8 431	17 650								
1859	7 019	14 038								
1860	11 323	24 140								
1861	13 136	28 311					9	6	8	23
1862	11 397	22 793								
1863	13 519	27 038								
1864	14 813	29 972					19	10	12	41
1865	13 661	27 337					18		12	30
1866	14 586	29 252					13	2	12	27
1867	13 914	27 860					19		12	31
1868	13 385	26 879								
1869	14 790	29 585					13		12	25
1870	15 862	31 730					13		12	25
1871	16 956	33 912					13		18	31
1872	16 617	33 275					13		18	31
1873	18 559	37 248	890	1 500	18 306	36 612	18		18	34
1874	18 500	36 600	450	900	18 023	36 046	20		12	46
1875	15 673	39 182					17		12	44
1876	11 980	29 950	1 000	2 000			13	14	12	25
1877	17 709	35 408	675	1 350	18 640	37 280	13	15	12	25
1878	6 928	13 256	91	183	21 573	48 541	13		12	25
1879		27 934	3 500	7 000	13 457	30 334	13		6	35
1880	7 051	17 627	6 057	12 114	9 375	18 750			12	28
1881	10 369	20 738	9 814	19 000	13 805	27 609	14		12	28
			6 091	12 000	10 211	20 421	14		12	28
			8 308	16 000	11 582	23 164	7		12	19
			3 000	6 000	11 784	23 568				
			485	971	11 732	23 465				

Källor: Uppgifterna om tillv. för 1856–69 enligt rapporter i LGA till magistraten i Borås, för 1870 enl. uppg. sänd t. Vegby 1871. För åren 1871–1881 har uppgifterna hämtats ur statistiska uppg. i kronofogdearkivet från Redväg och Kind i GLA. Uppg. om arbetare från sistn. källa Vol E XIV nr 327, 328 ibm. Uppgifterna om glaslager och leveranser är hämtade ur Limmareds glasbruks avräkningsböcker i GLA.

Idag finns endast några grundstenar som vittnar om Bollsjö glasbruk. Foto: Borås Museum 1984.

Som mästare arbetade t.ex. under år 1861 Anders Nilsson, Gustaf Nyqvist, Justus Holm, Carl och Clas Lamberg och Frans Liberg samt längre fram på året även Fredrik Dover och Adolf Schmidt, som lånats in från Limmared. De sista blåsarna före nedläggningen 1881 var Sven Andersson, Carl Lamberg, I.C. Lamberg och Clas (Reinholdsson) Lamberg, Petter Pettersson och Peter Svahn.

Redovisningen av antalet arbetare i tabell 2. är inte fullständig. Dessutom sysselsattes ytterligare ett "obestämt antal" ej mantalsskrivna. Härom skrev t.ex. Fredrik Brusewitz 1865 att både Limmareds och Bollsjö glasbruk var förenade med betydlig jordbruksfastighet "och därför omöjligt uppge antalet ej mantalsskrivna arbetare särskilt för fabriken resp. jordbruket." Beträffande den sammanlagda personalstyrkan vid Bollsjö kan nämnas att en odaterad förteckning (från 1860-talet) under själva bruket upptog 52 personer vartill kom ytterligare 62 vid Söderskog, Norskog, Stora Hinkelsbo, Skyås, Ängasjö, Mariebo, Limåsen, Lilla och Stora Falle samt Perstorp.

BRUKSEGENDOMENS OMFATTNING. BYGGNADER OCH UGNAR. DRIFT.

Till egendomen hörde utom själva glasbruket, som 1869 var taxerat till 15 000 rdr rmt, Bollsjö gård taxerad till 5 000 rdr, Hinkelsbo 4 100 rdr, Mariebo 5 400 rdr och Skyås till 3 600 rdr. Glasbruket var av ordinär storlek efter tidens förhållanden. I hyttan fanns hela tiden en 6-degelsugn. Vidare redovisades under en följd av år på 1860- och 70-talen 3 kylugnar, 2 temperugnar (för upptempring av

deglarna), 1 vedtorkugn, 1 askugn samt 1873–74 även 2 s.k. brännugnar. För krossning av kvarts och lera fanns en vattendriven stamp om 10 hkr. Som dragare användes 3 à 4 hästar.

Driften syns ha pågått regelbundet ända fram till slutet av 1870-talet, och i allmänhet utan störningar. Ett undantag härifrån utgjorde dock det svåra året 1869. I början av mars detta år hölls sammanträde i Svenljunga om statsbidrags erhållande för Södra Kind, som led hungersnöd. Från Limmared rapporterade förvaltaren att bruket var överhopat av tiggare. Det rådde total foderbrist och de stackars hästarna stod knappt för sig själva. Många glaslass stod packade utan att komma iväg – ingen kunde köra dem.

Lågkonjunkturen under slutet av 1870-talet drabbade även Bollsjö, som endast drevs 5 månader under 1878. Även 1879 uppges det ha drivits kort tid, enär det gått med förlust. Nämda år redovisades emellertid ett högt tillverkningsvärde och notisen passar bättre in på 1878. Under 1881 uppgavs tillverkningen endast ha pågått under några månader och inte lämnat någon beskattningsbar vinst.

Efter nedläggningen flyttades en större arbetarbostad till Limmared och kallades för Bollsjöbyggningen. När Fredrik Brusewitz på Limmared år 1882 löste ut delägaren Salomon Larssons sterbhus skedde det bl. a. genom avstående av det då nedlagda glas bruket i Bollsjö.

Glas från Bollsjö glasbruk. Ägare: Stina och Sune Lind, Tranemo. Foto: Borås Museum 1984.

RÅMATERIALIER OCH BRÄNSLE

Vid tillverkningen användes kalk, kisel, soda, brunsten, härtsglas och skärv, aska, salt och vid enstaka tillfällen havre. Kalkstenen hämtades från ett brott på hemmanet Näfshults ägor. Månadsrapporter om förbrukningen av råmaterial finns bevarade från 1860-talet. Enligt en sådan rapport från maj 1868 förbrukades då 6 035 kg kalk och kalksten, 2 082 kg soda, 36 fat aska, 4 fat salt och 4,2 kg brunsten. I maj 1881, innan bruket lades ned, förbrukades 6 375 kg kisel, 2 550 kg soda och 1 275 kg kalk.

Om småvedsleveranserna till bruket föreligger detaljerade rapporter.

BRUKETS TILLVERKNINGAR. FÖRSÄLJNING OCH MARKNADER.

Till Bollsjö förlades den enklare produktionen av emballage- och hushållsglas, medan det finare och dyrare glaset gjordes vid Limmared. En betydande del av tillverkningen vid Bollsjö bestod av medicinglas och sodavattensflaskor samt lampglas.

Enligt bevarade anteckningar från åren omkring 1870 blåstes buteljer för t.ex. champagne och likör, bl.a. i brungul färg, platta stämplade sodaflaskor, rundbottnade d:o, små apoteksflaskor, flaskor med inslipade proppar, burkar bl.a. för pomada, arsenikrör, och tjocka provrör. vidare märktes tunna bågare, diglas, dricksglas med slipade kanter, punschglas, karaffiner, kaffekokare, flata lampglas (brännare), ljusmanschetter, bläckflaskor och bläckhorn, de senare med veck.

Man blåste mest grönt glas men även vitt, gult och svart. På sommaren 1863 skrev brukspatron Brusewitz från Limmared att han synat champagnebuteljer från Bollsjö, varav en del rätt bra. Som en specialitet för bruket har nämnts s.k. jaktflaskor av ovanligt vacker form.

Det färdiga glaset levererades i stor utsträckning till Limmared f.v.b. Sålunda levererades t.ex. i jan. och febr. 1869 1 200 hytthundraden (HH) grönt glas till Limmared, och i oktober föregående år avgick 1 455 HH från bruket. Man hade kunder bl.a. i Askersund, Eskilstuna, Gävle, Halmstad, Jönköping, Linköping och ända uppe i Skellefteå.

Ännu under 1860-talet fanns bara smala, backiga och ojämna vägar, där det var svårt att forsla glas. En viss del av produktionen såldes fortfarande genom glasknallar. Men i slutet av 1870-talet rapporterade kronofogden i Kinds härads norra distrikt att gårdfarihandeln då nästan helt och hållet upphört.⁸⁾

*Jaktflaska, möjligen tillverkad vid Bollsjö Glasbruk. Ägare: Stina och Sune Lind, Tranemo.
Foto: Borås Museum 1984.*

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Källor, otryckta:

Landsarkivet i Göteborg (GLA)

Kinds häradsrätts arkiv: Bouppteckningar 1845 F II a:44

Limmareds glasbruks arkiv: Bollsjö glasbruks kapitalböcker 1870–1881; Brev, månadsrapporter, personalförteckningar m.m. rör. Bollsjö 1861–1870, 1881 o. odat; Limmareds glasbruks avräkningsböcker 1870–1882. (LGA)

Mossebo kyrkoarkiv: Husförhörslängder 1856–1891. Inflyttn. attester 1857.

Södra Åsarps kyrkoarkiv: Husförhörslängder 1819–1845.

Redvägs och Kinds härads kronofogdearkiv. Vol. E XIV nr 327, 328.

Riksarkivet, Stockholm (RA)

Kommerskollegium till K M:t 1829 5/2 ang. överste Sparres besvär rörande beviljad anläggning av 2 glasbruk i Mossebo socken, Älvsborgs län (med c:a 30 bilagor från åren 1826–1828).

Civildepartementets konseljakt nr 11 1851 den 10 oktober (ang:de greve C. Sparres anhållan om förslagslän för Limmareds glasbruk).

Göta Hovsrätt arkiv, Jönköping

Bouppteckning 1821 20/1 efter grevinnan Maria Helena Sparre.

Källor, tryckta:

Djurberg, Daniel. Geografiskt lexikon öfver Skandinavien. Örebro 1818.

Historiskt-geografiskt och statistiskt lexicon öfver Sverige. Stockholm 1864 (art. Mässebo) samt supplement 1869 m(art. Bollsjö gård och glasbruk).

Kungl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser. Elfsborgs Län. Stockholm 1822.

Litteratur:

Nordström, Olof. Svensk glasindustri 1550–1960. Lokaliserings- och arbetskraftsproblem /Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar 41/ Lund 1962.

Weidow, Jarl. Svenska glasbruk 1555–1965. Växjö 1969.

/Östlund, Karin/ Limmared 1740–1940. Ulricehamn 1940.

NOTER:

Anm: Där ej annat anges bygger framställningen på bearbetningar av den omfattande akten Kommerskollegium till K M:t 1829 5/2.

1) Östlund s. 53

2) Nordström s. 162, 165

3) Weidow s. 69

4) Djurberg art. Limmared

5) se anf. bpt 1821 i Göta hovrätts arkiv i Jönköping

6) se Kinds häradsrätt. Bouppteckningar F II a:44 (1845). GLA

7) se anf. konseljakt 1851. Civildep:s arkiv. RA

8) Redogörelsen för Bollsjö glasbruk bygger på anf. källor i Limmareds glasbruks arkiv i GLA. Se även Östlund a. a. s. 23,24,31

DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING ÅRSBERÄTTELSE 1983

STYRELSE

Utsedda t.o.m. årsmöte 1986

Bankdirektör Olof Franzon

Rektor Birger Larson

Lektor Reinhold Ivarsson

Fru Meje Josefson

Överste Åke Lundberg

Direktör Yngve Magnusson

Kommunalrådet Axel-Uno Nylander

Utsedda t.o.m. 1985

Bankdirektör Per-Olof Klein

Stadsarkivarie Lars Johansson

Fru Gun Florén

Fru Lisbeth Hedelin

Distriktschef Waldemar Johanneson

Leg. läk. Gunnar Björkman

Lektor Sven Sandström

Länshemslöjdskonsulent Ingrid Strömvall

Utsedda av Borås Kommun

Fru Britt-Marie Sundblad

Herr Sven Leijbertz

Fru Marianne Fridén

Herr Lars Rönn

Arbetsutskott

Föreningens ordf. Olof Franzon, vice ordf. Birger Larson, skattmästare Per-Olof Klein, sek. Anders Larson samt Lars Rönn, Marianne Fridén, Britt-Marie Sundblad och Sven Leijbertz. Suppl. Meje Josefson, Reinhold Ivarsson och Sven Sandström. Revisorer: Aukt. revisorn Karl-Erik Wängnerud och aukt. revisorn Jan-Erik Larsson (suppl.). Utsedda av Borås Kommun kassör Allan Bayard och kamrer Bengt Lannér (suppl.).

SAMMANTRÄDEN

Föreningens styrelse har under året haft 4 sammanträden och Föreningens arbetsutskott 5 sammanträden.

Föreningens årsmöte arrangerades den 2 juni i Kinna under värdskap av Kinna hembygdsförening, vilken anordnade visning av Kinna hembygdspark och Ännagården. Årsmötesförhandlingar hölls på Kinna hotell under ledning av rektor Birger Larson.

Då Föreningen under året beslutat om förändrad stadga p.g.a. Borås Kommuns övertagande av huvudmannskapet för Borås Museum med Tekomuseum hölls även extra föreningsmöte i Ramnakyrkan den 28 september. Efter det extra föreningsmötet berättade 1:e antikvarie Karin Rex-Svensson om "Hällristningar i Älvsborgs län".

Föreningens förtjänstplakett har under året tilldelats: Silver – Astor Emanuelsson, Borås. Brons – Ewert Nyman, Länghem, Rickard Andersson, Dalum, Signe Johansson, Toarp, Jarl Hallberg, Toarp, Sture Svensson, Hillared, Karin Johansson, Timmele, Arvid Johansson, Dalsjöfors, Karin Munktell, Borås och Linda Köster, Borås.

UTSTÄLLNINGAR OCH ÖVRIG MUSEIVERKSAMHET

Museerna visade under året 14 utställningar varav 6 i egen regi och 8 vandringsutställningar från institutioner eller enskilda. Vandringsutställningarna har som tidigare år oftast kompletterats med lokalt material.

Under året producerade även museerna "Natur och kultur i Ätradalen" i samarbete med Arne Hilledén, Sveriges Geologiska Undersökning efter beställning av turistnämnden i Ulricehamns kommun samt deltog med en monter kring temat "Folkkonst" under Antik- och samlarmässan i Borås.

TILLFÄLLIGA UTSTÄLLNINGAR BORÅS MUSEUM

Medeltid på Frimärke 23 jan–27 febr

En vandringsutställning från Stiftelsen Älvsborgs Läns Museum/Lödöse Museum. Åskådliggjord med fynd från Lödösegravningarna samt Sjuhäradsbygdens medeltida borgar.

Industriarkeologi i nutid 6 mars–17 april

Föremål och erfarenheter från tio års industriundersökningar vid Tekomuseum i Borås.

Barbro Nilsson – ett liv i textil 24 april–29 maj

En vandringsutställning från Arkiv för svensk formgivning vid Konstmuseet i Kalmar.

De onämbara – från snörliv till tangatrosa 5 juni–11 sept

En sammanställning av ett hundra års mode i damunderkläder från samlingarna vid Borås Museum med Tekomuseum i samarbete med Abecita AB, Borås.

Spår i håll 25 sept–23 okt

Om bronsålder i allmänhet och länets hållristningar i synnerhet. En utställning från Stiftelsen Älvsborgs Länsmuseum kompletterad med fynd från Sjuhäradsbygden.

Mjukt och hårt – textil och keramik från Sjuhäradsbygden 30 okt–27 nov

Jurybedömd samlingsutställning i samarbete med Kulturarbetarcentrum, Borås.

Textila redskap och nyförvärv 4 dec–15 jan 1984

Föremål ur samlingarna på Borås Museum och Tekomuseum.

TILLFÄLLIGA UTSTÄLLNINGAR TEKOMUSEUM

En avig och en rät – handstickning i olika tekniker 16 jan–6 mars

Producerad av Tekomuseum i samarbete med ett antal textilkonstnärer.

Johanna Brunsson – pionjär inom svensk vävnadskonst 17 april–15 maj

En vandringsutställning från Stiftelsen Älvsborgs Länsmuseum.

Det smakar kofta – ullens framtid och möjligheter på Gotland 13 mars–10 april

Producerad av Ullgruppen, Visby Gotland, i samarbete med Riksutställningar.

Kvinnliga uppfinnare – finns dom? 17 april–15 maj

En vandringsutställning från Tekniska Museet i Stockholm.

Bonaden i vår tid – vår tids språk 23 maj–25 sept

En utställning i samarbete med Eva Berntsson, Alingsås.

Kvinnor och teko 2 okt–20 nov

Vävda bilder av textilkonstnärinnan Katrin Larson, Lerum.

Julutställning – hemslöjd från Västergötland 27 nov–8 jan 1984

En utställning i samarbete med landskapets hemslöjdskonsulenter och hemslöjdsföreningar.

VANDRINGSUTSTÄLLNINGAR

Museernas vandringsutställningar har även under verksamhetsåret 1983 spelat en stor roll för den regionala verksamheten. 2 större och 10 mindre utställningar har under året visats på ett 50-tal platser i företrädesvis södra Älvsborgs län. 169.650 människor kom på detta sätt i kontakt med museernas utställningar ute på bibliotek, skolor, vårdinstitutioner etc.

Egenproduktionen "De onämnbare" var direkt förberedd för vandring på museer och större utställningshallar och är för närvarande inbokad två år i förväg för turné i Sverige och de nordiska grannländerna. I samarbete med institutionen för förskolläraryrket och fritidspedagogutbildningen vid Högskolan i Borås samt läns-hemslöjds-konsulenterna och studieförbundet Vuxenskolan utarbetades under året "Barnens arbete och lek kring sekelskiftet", en pedagogisk vandringsutställning för fritidshem och förskolor. På motsvarande sätt utarbetades i samarbete med studieförbundet Medborgarskolan "Då tuppen värpte ägg", en tillbakablick på folkskolereformens genomförande under mitten av 1800-talet.

PROGRAMAKTIVITETER

Programverksamheten har även under 1983 centrerats kring de traditionella arrangemangen: Sportlovskul för förskolebarn den 14–18 februari, museernas dag den 20 mars, öppet hus den 12 maj i samarbete med De Sju Häradernas Hemslöjdsförening och Borås Hembygdsgille, och Spelmansstämma/Hantverksdag den 28 augusti i samarbete med Borås Spelmanslag, Borås Hembygdsgille och ett 50-tal hantverkare från Sjuhäradsbygden.

Flera utställningar har följts upp med programaktiviteter.

Demonstrationer och schemalagda skolvisningar har bl.a. erbjudits under utställningarna "Spår i häll" och "Mjukt och hårt". Den 23 januari anordnades "Spinnstuga" på Tekomuseum i samarbete med Hemslöjdsförbundet och Vuxenskolan, den 24 april arrangerades en temadag kring "Kvinnor och teknik" på Tekomuseum samt den 10 december avslutades Tekomuseums program med Julmarknad och slöjdförevisning.

BESÖKSSTATISTIK

Vandringsutställningarna samt en positiv utveckling av besökarantalet på Tekomuseum har under 1983 bidragit till ökade besökssiffror, en ökning som till viss del även sammanhänger med en aktivare programverksamhet.

	1983	1982
Borås Museum	49.133	42.605
Tekomuseum	15.649	8.886
Vandringsutställningar	<u>104.868</u>	<u>96.223</u>
	169.650	147.714

FÖREMÅLSVÄRD, FASTIGHETSUNDERHÅLL M.M.

Utöver det löpande fastighetsunderhållet har Ramnakyrkans och Gäsene-stugans tak underhållsbehandlats med trätjära samt Redskapsboden och delar av Ramnakyrkan ommålats. I Nymanska gården har under året iordningställts ett personalutrymme i källaren.

Det sedan flera år pågående arbetet med museets föremålssamlingar och magasin har fortsatt även under 1983. Nya hyllsystem och lättillgängligare magasinlokaler har bl.a. iordningställts för museernas leksakssamlingar och magasinerade kyrkliga föremål.

Under året har även förbättringar gjorts vad gäller Borås Museums brand- och inbrottslarm samtidigt som museets lässystem delvis bytts ut.

DOKUMENTATION, ACCESSION

Antalet registrerade föremålsnummer uppgick vid årsskiftet till 65.837 varav 552 tillkommit under året. Museernas fotosamlingar har utökats med 19.601 registrerade negativ varav merparten inkommit från äldre borås-fotografer. Fotosamlingen uppgick vid årsskiftet till över 180.000 registrerade negativ. För att förenkla sökmöjligheterna inom fotoarkivet samt för att bättre skydda papperskopior i original har under året en omläggning av kopieregistret inletts. Originalen har avfotograferats för uppläggning av ett aktivt sökregister med nya papperskopior samtidigt som originalen har kunnat arkiveras som passiva originalfoton.

Biblioteket tillfördes under året 548 volymer vilket ger ett totalt biblioteksbestånd på 17.932 volymer.

Samlingarna av modern svensk textilkonst har genom inköp utökats med bl.a. vävproverna "Sandbotten" och "Stjärnåkra" av Barbro Nilsson och "Lycka till Eiser Strump" av Katrin Larson.

Museisamlingarna har genom inköp även utökats med bl.a. ett golvur tillverkat av Sven Långberg i Äspered, en kashmirschal från 1830-talet och en sockerskål av silver och elfenben, stämplad Johannes Lyberg, Ulricehamn.

De teknikhistoriska samlingarna på Tekomuseum har genom gåvor tillförts ett antal maskiner som t.ex. handsksymaskin, nystapparat, buntpress, ringtvinnmaskin och handstickmaskiner.

Maskiner och arkivalier från J.A. Pettersson, Målsryd, har överlämnats av Brita och Ulf Ulander.

Från Göteborgs Industrimuseum har överlämnats en långtidsdeposition bestående av en plys, en blandplys, en ruggmaskin, en skärmaskin och en vävstol.

Bland årets övriga föremålgåvor kan även nämnas en kronofogdekista, gamla bagerimaskiner och tavlor målade av John Hedaeus.

ÖVRIGA UPPDRAG

Museipersonalen har som under tidigare år varit i kontakt med ett stort antal hembygdsföreningar i rådgivningsfrågor. Museet har vidare representerats i styrelsen för Samarbetsorganisationen för hembygdsföreningarna i Borås Kommun, samt deltagit i motsvarande organisationers arbete i Svenljunga, Tranemo och Marks kommuner.

Rapporter och yttranden har avgivits till Länsantikvarien, Stiftelsen Älvsborgs Länsmuseum och Borås Kommun, i det sistnämnda fallet huvudsakligen plan- och byggnadsärenden.

Museets tjänstemän har deltagit i följande arbetsgrupper, konferenser och seminarier.

T.f. museichef Anders Larson har varit ordförande i arbetsgruppen för dokumentation av textil och beklädnadsindustri inom SAMDOK (kulturhistoriska museernas samtidsdokumentation). Han har även deltagit i de arbetsgrupper som tillsatts med anledning av den kommunala museiutredningen i Borås och utredningen om Tekomuseums framtida lokaler. Anders Larson har under året även varit styrelsemedlem i Stiftelsen Gäsene Tingshus och De Sju Häradernas Hemslöjdsförbund.

Intendent Eva Goliger har arbetat i den nordiska projektgruppen "Inventering av tygprovssamlingar", där hon under årets tre första månader kunde slutföra en första etapp av den svenska undersökningen genom medel från Humanistiska Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet. Eva Goliger har vidare varit medlem av SAMDOK-rådet, samt deltagit i arbetsgruppen för den lokala museiutredningen i Borås. Eva Goliger deltog som museernas representant i CIETA's 10:e generalförsamling i Lyon 19.9–21.9 (Centre International d'Etudes Des Textiles Anciens).

Amanuens Margaretha Persson deltog under året i en kurs i samtidsdokumentation i Skellefteå.

Amanuens Britt Åstrand har deltagit i en kurs i konserveringsplanering i Stockholm.

Fotograf Torleif Steinsson har deltagit i en utbildning av institutionsfotografier i Stockholm.

Personalen vid föreningsmuseerna samt Konstmuseet företog under september en gemensam studieresa till Halland där bl.a. Halmstads museum besöktes.

PERSONAL

T.f. museichef Anders Larson, intendent Eva Goliger (tjänstl. t.o.m. 31.3). Amanuenser Karin Ekerman (vik.), Margaretha Persson, Britt Åstrand. Fotograf Torleif Steinsson. Kamrer Gunnar Kirsten. Museitekniker Rune Johansson, museiassistent Margaretha Persson. Receptionist Kirsti Mustajärvi. Textilkonserveratorer Ann-Britt Tollhag (tjänstl. fr.o.m. 1.10), Ingeborg Skaar (vik. fr.o.m. 2.9), konservatorsassistent Sonia Gustavsson. Textiltekniker Roy Hedlund.

Arkivvårdare: Stig Klamvik, Linda Köster (deltid), Karin Munktell (deltid), Anna-Lisa Persson (deltid). Biblioteksassistent Barbro Törnell (deltid).

Vaktmästare: Lars-Inge Andersson (fr.o.m. 15.6), Alf Claesson, Gunnar Johansson, Henrik Kotsalainen, Gösta Thulin (t.o.m. 18.3), Gösta Wahlgren.

Under sommaren har Ann Follin tjänstgjort som extra guide.

Följande personer har haft beredskapsarbete under året: Annika Axelsson, Lena Björkman, Mikael Darius, Ralf Hultin, Minna Heino, Stefan Josefsson, Magnus Kroon, Torbjörn Lundström, Sacha Radojeic, Anders Skoglund.

TEKOMUSEUM OCH REGIONAL VERKSAMHET

Tekomuseum har i avvaktan på nya lokaler fått inrikta sig på tillfällig utställningsverksamhet, iordningställande av maskiner, föremålsvärd och dokumentation. Planeringen av nya museilokaler aktualiserades vid årets slut då Husbyggnadskontoret i Borås fick i uppdrag att detaljprojektera ett nytt museum i nuvarande Boråsmässans lokaler. Vid denna planering kommer tidigare utfört examensarbete av Leif Thomas och Ola Nylander att utnyttjas som projektram.

Inom de teknikhistoriska samlingarna har arbetet koncentrerats mot iordningställande av vävstolar, bl.a. en Saurer automatvävstol från 1950-tal och en bandvävstol från f.d. Hähnel's snörmakeri, samt utveckling av museets möjlighet att spinna högkvalitativt ullgarn vilket kan användas för vidare framställning av vävda och stickade produkter.

Textilindustriundersökningarna har till viss del bestått av uppföljande arbete då bl.a. det omfattande industriarkivet för Eiser AB har överförs till Landsarkivet i Göteborg samt äldre filmmaterial från Algot Johansson AB har omkopierats till visningskopior. Vidare har under året förberedelser vidtagits för ett större dokumentationsprojekt inom SAMDOK's ramar, nämligen inventeringen av Arne Carlsson AB i Gällstad, vilket inleddes vid årets slut som ett samordnat projekt under verksamhetsåren 1983/84. Denna undersökning har som mål att följa upp ett expansivt textilföretag med hög teknologisk maskinpark vilket har sina rötter i en hemindustribygd. För denna undersökning planeras även kompletterande filmdokumentation.

Under året slutförde även Eva Goliger inventering av tygprovsamlingar i Västsverige vilken kommer att publiceras under 1984 och därvid kommer att ge ett värdefullt komplement till den textila insamling vilken kontinuerligt sker vid Tekomuseum. Tekomuseets arbetsuppgifter och framtida planering presenterades under våren i form av utställningen "Industriarkeologi i nutid" på Borås Museum.

Regionala avtalsmedel har under året ianspråktagits för inköp av material och inventarier till textilkonservatorsverksamheten, bl.a. förvaringsmöbler, specialarmaturer och en tvättmaskin.

Textilkonservatorsverksamheten har under året inriktats på värd- och förvaringsfrågor för museernas egna samlingar vari planering för det nya Tekomuseum ingått.

Investeringar har även företagits för att underlätta museernas dokumentationsarbete genom inköp av ex. en elektronisk skrivmaskin med minnesfunktion.

Den regionala museiverksamheten har som tidigare år även varit integrerad i museernas övriga verksamhet, och det kan poängteras att museernas vandringsutställningar inom företrädesvis Sjuhäradsbygden har utökats i volym även detta verksamhetsår.

EKONOMI

Beträffande Föreningens ekonomi hänvisas till följande vinst- och förlusträkningar samt balansräkningar. Härvid har resultaträkningen uppdelats med särredovisning av den regionala verksamhet vilken sker på avtalsbasis gentemot Stiftelsen Älvsborgs Länsmuseum medan slutredovisningen sker i gemensam balansräkning.

RESULTATRÄKNINGAR

1982

1983

Rörelsens intäkter

Anslag	1.747.075:—	1.878.400:—
Medlemsavgifter	28.996:—	24.625:—
Hyror	2.900:—	4.310:—
Försäljning av årsböcker	12.041:26	7.987:77
Försäljning av tyger, alnmätt, vykort m.m.	26.660:20	40.230:26
Textilkonservering	935:—	629:50
Gävor	827:75	816:10
Lönebidrag	1.012.542:—	1.125.875:—
Utförda fotoarbeten inkl. försäljning av mat.	5.606:16	7.200:64
Utställningar	25.822:72	58.380:40
Återbetalning av AMF-avgifter för aren 1974–79	4.774:—	—
lanspraktagna och återförda reserveringar	<u>105.000:—</u>	<u>110.000:—</u>
	2.973.180:09	3.258.454:67

Rörelsens kostnader

Personalkostnader	1.771.236:53	2.065.595:37
Lokalkostnader	492.293:34	533.729:—
Underhåll av byggnader och samlingar	158.192:32	48.101:74
Inköp av museiföremål	46.831:17	43.969:87
Administrationskostnader	95.330:05	97.046:53
Kostnader för foto, katalog, litteratur	27.742:60	29.147:61
Kostnader för årsbok	63.605:75	102.415:33
Kostnader för utställningar	68.786:46	102.525:84
Kostnader för textilindistriinventeringar	55.532:17	56.115:—
Kostnader för försäkringar	48.096:—	25.017:—
Kostnader för larm	17.018:38	22.640:20
Kostnader för Samdok	4.994:35	1.623:45
Kostnader för Tekomuseum	121.834:57	112.939:55
Reserveringar	110.000:—	—
Fond för Tekomuseum	<u>—</u>	<u>110.000:—</u>
	-3.081.493:69	-3.350.866:49

Avskrivningar

Avskrivningar på maskiner och inventarier	— 14.300:12	— 16.182:—
---	-------------	------------

Finansiella intäkter och kostnader

Kostnadsräntor	—	— 466:90
Intäktsräntor	+ 64.269:78	+ 54.454:99
Redovisning av förvaltade fonder		
Disponibel fondavkastning	+ 37.570:53	+ 40.975:92
Fondavkastning att överföra till resp. fond	+ 52.107:27	+ 49.213:48
lanspråktaget av Margit Hörstadius fond	+ 21.519:—	+ 21.100:—
Fondavkastning överförd till resp. fond	<u>- 52.107:27</u>	<u>- 49.213:48</u>
	745:59	7.470:19
Skatter	<u>- 0:—</u>	<u>- 0:—</u>
Balanseras i ny räkning	745:59	7.470:19

BALANSRÄKNINGAR	1982	1983
Tillgångar		
Kassa och bank	473.555:59	188.532:14
Diverse fordringar	85.979:65	174.035:20
Mervärdeskattefordran	529:—	4.089:—
Museiföremål	1:—	1:—
Fastigheten Hökerum 1:33	1:—	1:—
Byggnader	1:—	1:—
Inventarier	33.366:—	758:—
	<u>593.433:24</u>	<u>367.417:34</u>
Avkastande bundna fonders tillgångar		
Bankmedel	601.495:26	537.052:49
Reverser	200.000:—	300.000:—
Aktier	Not 1 —	41.250:—
Obligationer	Not 2 20.000:—	10.000:—
	<u>821.495:26</u>	<u>888.302:49</u>
Summa tillgångar	1.414.928:50	1.255.719:83
Skulder och eget kapital		
Diverse skulder	283.797:90	43.567:31
Övriga skulder	93.112:—	103.067:—
Upplupna kostnader	66.083:65	67.972:—
Reservationer	115.248:—	—
Fond för Tekomuseum	—	110.000:—
	<u>558.241:55</u>	<u>324.606:31</u>
Avkastande fonder		
Thor och Leonore Odencrantz fond	80.880:45	81.809:69
Fritz Brusewitz fond	30.176:84	30.452:39
Jubileumsfonden	38.609:98	38.931:59
Axel Henrikssons fond	8.046:09	8.120:44
Magda och Axel Planks fond	99.416:09	100.988:20
Ständiga ledamöters fond	4.341:27	4.671:34
Margit Hörstadius fond	411.074:85	433.524:20
Helena Franckes fond	107.334:81	108.337:17
Ramnabyrskans sällförenings fond	11.575:30	12.754:70
Kristina Jagenburgs fond	5.039:58	5.085:73
Algot Johansson AB, stiftelse	25.000:—	22.377:04
Ingrid och Vivan Weylerths fond	—	41.250:—
	<u>821.495:26</u>	<u>888.302:49</u>
Fonder disponerade i byggnader och museiföremål		
Stiftande ledamöters fond		
Johannes Erikssons fond		
Familjen Bergengrens fond		
Boras Wälfveris fond		
Eget kapital inkl. årets resultat	35.191:69	
Eget kapital inkl. årets resultat att överföras till 1984 års verksamhet	—	42.811:03
	<u>35.191:69</u>	<u>42.811:03</u>
	1.414.928:50	1.255.719:83

Boras 1984-02-08

DE SJU HÄRADERNAS
KULTURHISTORISKA FÖRENINGENS
STYRELSE

REGIONAL VERKSAMHET

1982

1983

RESULTATRÄKNINGAR

Intäkter

Anslag

400.000:—

410.000:—

Ianspråktagna reserverade medel

20.000:—5.248:—

420.000:—

415.248:—

Kostnader

Textilkonservator inkl. soc. avg.

121.719:—

126.122:05

Utbildning — " —

16.321:—

—

Konservatorsateljé

49.388:69

40.455:17

½ amanuens inkl. soc. avg.

55.201:70

83.078:—

Textiltekniker inkl. soc. avg.

132.430:70

139.823:—

Kostnader regional verksamhet

39.647:99

25.620:63

Reserveras för konservatorsateljé

5.248:——

419.957:08

415.098:85

Balanseras i ny räkning

42:92

149:15

GÅVOR HAR 1983 ÖVERLÄMNATS AV

Alingsås Kommun,	Krondahl, Hans
Kulturförvaltningen	Källström, Eilert
Andell, Ruth	Kämpäs, Arvo
Andersson, Erna	Larsson, Astrid
Arvidsson, G W	Lignell, Ulla
Bergendahl, Inga	Lindblom, Carin
Bergfeldt, Johan, AB	Linder, Brita
Birath, Elisabeth	Lundgren, Julia
Blomqvist, Håkan	Nordlund, Örjan
Borås Wäfveri AB .	Ohlsson, Evert
Carlberg, Anders	Oskarsson, Stig
Claesson, Annelie	Osterman, Gösta
Dahlquist, Solveig	Palmkvist, Lars-Åke
Damgren, Astrea, sterbhus	Persson, Olof
Ehrborg, Gun	Pettersson, Leif
Eiser AB	Rehn, Olle
Ekblad, Erik	Sjöblom, Lily och Åke
Ekerman, Karin	Spångberg, Signe
Eklundh, Margareta	Steinsson, Torleif
Engberg, Bengt	Svenningsson, Svenning
Fastighetskontoret, Borås	Svenska Adademien
Fredborg, Anna	Söderberg, Bertil
Fritidskontoret, Borås	Thorén, Ulf
Goliger, Anders	Tilander, Margareta
Gröndahl, Tyra, sterbhus	Ulander, Brita och Ulf
Gustavsson, Erik	Wahde, Holger
Hermansson, Bertil	Wahlgren, Edvin
Hultberg, Sonja och Rune	Wahlström, Ingmar
Johansson, Ann-Mari	Wedin, Annabrita
Johansson, Gunnar	Wihl Enander, Annabrita
Johansson, Sven	Wästfelt, Inga
Jonstoj, Sture	Anonyma givare
Kirsten, Gunnar	

FRÅN HEMBYGDSFÖRENINGARNA

BOLLEBYGDS HÄRAD

BOLLEBYGDS HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Hösgårde, 517 00 BOLLEBYGD.

Ordf. Sven Svensson, v. ordf. Allan Claesson, sekr. Gösta Johansson, kassör Ingemar Wallin.

Hembygdsspark belägen intill Wernergården.

Arrangemang: friluftsgudstjänst, midsommarfest, hantverksdag och julmarknad.

BJÖRKETORPS HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Gingsered, 430 64 HÄLLINGSJÖ.

Ordf. Ivar Andersson, v. ordf. Bror Wessberg, sekr. Lennart Wiel-Hagberg, kassör Anna-Greta Johansson.

Hembygdsstuga belägen 200 m söder om Björketorps kyrka.

Arrangemang: midsommarfest, torpvandring, torpgudstjänst samt utställningar. Inventering av gamla torp avslutad.

TÖLLSJÖ FORNMINNESFÖRENING

Ordf. Anne Johansson, v. ordf. Evert Johansson, sekr. Tore Johansson, kassör Alfred Långljut.

Hembygdsstuga belägen 200 m från Töllsjö kyrka.

Arrangemang: friluftsgudstjänst och tipspromenad.

ÖDENÄS HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Ödenäs 4606, 441 90 ALINGSÅS.

Ordf. Torsten Ingeborn, v. ordf. Alf Karlsson, sekr. Kersti Ingeborn, kassör Jon Lennström.

Föreningslokal belägen invid Ödenäs kyrka.

Arrangemang: friluftsgudstjänst och tipspromenad.

GÄSENE HÄRAD

GÄSENE HEMBYGDS- OCH FORNMINNESFÖRENING

c/o ordf. Skogsbo, 520 40 FLOBY.

Ordf. Bertil Persson, v. ordf. Magnus Johansson, sekr. Inge Alm, kassör Carl-Anders Holmström.

Hembygdsstugor belägna vid landsv. Od-Timmele, vägskalet mot Grovare.

Festligheter några gånger om året.

Pågående dokumentationsarbete inom litteraturkommitté.

Torpinventering.

HUDENE HEMBYGDSFÖRENING

524 00 HERRLJUNGA.

Ordf. Artur Florén, v. ordf. Runo Bergström, sekr. Arne Ahlgren, kassör Rune Wärn.

Hembygdsstuga belägen centralt i Fåglaviks samhälle.

Arrangemang: julfest, vandring i gammal kulturbygd.

Studiecirkelverksamhet i samarbete med ABF.

JÄLLBY HEMBYGDS- OCH FORNMINNESFÖRENING

Jällby, 520 30 LJUNG.

Ordf. Rune Nordner, v. ordf. Kurt Max, sekr. Irene Andersson, kassör Margareta Filipsson.

Hembygdsstuga belägen 200 m söder om Jällby kyrka.

Arrangemang: tipspromenader.

ODQVISTSKA SLÄKTFÖRENINGEN

Upptorp, Storegården 25, OD.

Ordf. Gösta Odqvist, v. ordf. Mikael Odqvist, sekr. Lars Skoglund, kassör Angela Borg.

Släktgård Upptorp belägen 500 m söder om Ods kyrka.

Släktforskning, ny medlemsmatrikel under arbete.

SKÖLVENE HEMBYGDSFÖRENING

Prästgården, Skölvene, 524 00 HERRLJUNGA.

Ordf. Arne Skäremo, v. ordf. Carl Molin, sekr. se ordf., kassör Helge Rickardsson.

Hembygdsgård belägen 200 m väster om Skölvene kyrka.

Arrangemang: slåttergille och julfest.

SVÄLTORNAS FORNMINNESFÖRENING

Asklanda kvarn, Pl. 3512, 447 00 VÅRGÅRDA.

Ordf. David Andersson, v. ordf. Stig Svensson, sekr. Ingrid Holmgren, kassör Börje Johansson.

Hembygdsstugor belägna vid Ornunga gamla kyrka.

Arrangemang: öppet-husdagar, torpvandringar, slåtterdagar samt utflykter till fornlämningar.

KINDS HÄRAD

AMBJÖRNARPS HEMBYGDSFÖRENING

514 00 TRANEMO.

Ordf. Bengt Carlsson, v. ordf. Irma Simonsson, sekr. Elvira Hansson, kassör Daniel Nilsson.

Arrangemang: torpvandring och utflykt.

DALSTORP–NITTORP HEMBYGDSFÖRENING

510 90 LIMMARED.

Ordf. Karl Andersson, v. ordf. Arvid Thun, sekr. Mats Josefsson, kassör Svea Westerlund.

Hembygdstugor belägna vid Stommen, Nittorps by.

Arrangemang: tipspromenad.

DANNIKE HEMBYGDSFÖRENING

Slätten, 516 02 DANNIKE.

Ordf. Lars Lycken, v. ordf. Tore Theodorsson, sekr. Christina Hjälms, kassör Ingeborg Klingevall.

Soldattorp m.m. på Backa ca 900 m SSV om Dannike kyrka.

Arrangemang: gökotta, midsommarfest och slättergille.

Torpinventering pågår.

GRÖNAHÖGS HEMBYGDSFÖRENING

523 00 ULRICEHAMN.

Ordf. Elof Törnqvist, v. ordf. Elof Davidsson, sekr. Dagny Gotting, kassör Gunnar Sköld.

Arrangemang: tipspromenad, midsommarfest och friluftsgudstjänst.

Torpinventering och släktforskning pågår.

GÄLLSTAD HEMBYGDSFÖRENING

Ordf. Thure Amby, v. ordf. Norbert Sjölin, sekr. Karin Sjölin, kassör Georg Henningsson.

Prästkvam samt hembygdstuga.

Arrangemang: helgmålsbön, midsommarfest och öppet-husdag.

Hembygdsvorsknung påbörjad.

LJUSHULTS HEMBYGDSFÖRENING

Hökhult, 510 33 APLARED.

Ordf. Erik Hökås, v. ordf. Stig Axelsson, sekr. Britta Larsson, kassör Bo Lidén.

Hembygdstuga belägen på vägen mot Roasjö, ca 1 km efter Aplared.

Arrangemang: midsommar- och luciafirande, husförhör och torpvandringar.

Torpinventering pågår.

LÄNGHEMS HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Gälaresv. 8, 510 90 LIMMARED.

Ordf. Elisabeth Nyman, v. ordf. Bertil Nilsson, sekr. Lennart Appelqvist, kassör Erik Johansson.

Hembygdsgård samt Petersberg.

Arrangemang: torpvandring, logdans, luciafirande, öppethusdagar, hembygdsvorsknung, slöjdhelger samt växtfärgningsdagar. Arbetar med hembygdsvorsknung.

HILLAREDS HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Åsental, Hillared, 512 00 SVENLJUNGA.

Ordf. Göran Karlsson, v. ordf. Bertil Karlsson, sekr. Kerstin Karlsson, kassör
Gunborg Jönell.

Hembygdsstugor belägna vid Hillareds kyrka.

Arrangemang: valborgsmässofirande, servering samt brasafton.

KINDGILLET

Box 5088, 402 22 GÖTEBORG.

Ordf. Bengt Lorentzon, v. ordf. Gerhard Andersson, sekr. Ulf Kinding, kassör
Lennart Lindgren.

Kindstugan, Liseberg.

Arrangemang: utflykt varje år till Kinds härad.

LIMMAREDS HEMBYGDS- OCH FORNMINNESFÖRENING

510 90 LIMMARED.

Ordf. Lilian Larsson, v. ordf. Inger Stark, sekr. Mona Berntsson, kassör Ingrid
Ohlstenius.

Fornåsen – ca 100 m från Limmareds kyrka samt hembygdsstuga med glas från
Limmareds glasbruk.

LJUNGSARPS HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Askåker, Ljungsarp, 510 90 LIMMARED.

Ordf. Gösta Jungmalm, v. ordf. Vivan Skattberg, sekr. Lennart Kallin, kassör
Åke Johansson.

Hembygdsstugor belägna 1,5 km norr om Ljungsarps kyrka.

Arrangemang: grötfest, midsommarfirande, friluftsgudstjänst, trivselkväll
samt tipspromenad.

Påbörjad dokumentation av gårdarna inom socknen.

MÅRDAKLEVS NATURSKYDDSFÖRENING

c/o ordf. Hagaberg, 510 62 MÅRDAKLEV.

Ordf. Aina Nilsson, v. ordf. Sylvia Andersson, sekr. Nils Persson, kassör
Gunvor Larsson.

Hembygds gårdar i norra utkanten av tätorten Mårdaklev.

Arrangemang: "Klevdagarna" – hantverk, utställn., spelmansstämma, mid-
sommarmfest och friluftsgudstjänst.

Linodling. Studiecirkelarbeta resulterade i bok om Mårdaklev.

SEXDREGA HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Ringestena, 512 00 SVENLJUNGA.

Ordf. Stig Engström, v. ordf. Karl Johansson, sekr. Gunnar Larsson, kassör
Dagmar Hansson.

Hembygdstugor belägna ca 2 km från Sexdrega kyrka mot Roasjövägen.
Arrangemang: midsommarfest och hantverksdag.
Startat slöjdstuga med studiecirkelverksamhet i vävning och keramik.

SVENLJUNGA HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Box 106, 512 01 SVENLJUNGA 1.

Ordf. Ingemar Jansson, v. ordf. Gösta Andersson, sekr. Gunborg Andersson, kassör Gösta Andersson.

Hembygdsgården belägen: Karolinelundsvägen–Knallevägen, avfart 500 m på Göteborgsvägen från centrum.

Arrangemang: tipspromenad, midsommarfest samt sommartid: servering, underhållning, utställning och hantverksdag.

TVÄRREDS HEMBYGDSFÖRENING

L8 Stavared Tvärred, 523 00 ULRICEHAMN.

Ordf. Bertil Gardell, v. ordf. Gunhild Eliasson, sekr. John Svensson, kassör K.G. Broman.

Hembygdsgården Onsered belägen 3,5 km NNO från Tvärreds kyrka, samt Raska-Minas stuga, Gärsbo kvarn och Hulahagen.

Hembygdslokal vid Komskälet. Kyrkoruin, bronsåldersröse, utsiktsskulle.

Arrangemang: valborgsmässofirande, ängsslätter, husförhör samt smyckning av kyrkan med skördealster.

Inventering och dokumentation av Tvärreds socken. Studiecirkelverksamhet.

ÖRSÅS HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Vallmog. 4, 510 90 LIMMARED.

Ordf. Martin Johansson, v. ordf. se sekr., sekr. Ruth Svensson, kassör Knut Mårtensson.

Hembygdstugan belägen 100 m öster om Örsås kyrka.

Arrangemang: vårotta, tipspromenad, midsommarfest samt öppet-husdag.

Torpinventering pågår.

ÖLSREMMA HEMBYGDSFÖRENING

510 95 DALSTORP.

Ordf. Isaac Orre, v. ordf. Harry Nilsson, sekr. Margot Hulander, kassör Åke Johansson.

Hembygdstuga belägen 600 m norr om Ölsremma kyrka.

Arrangemang: friluftsgudstjänster. Skyltning av gamla torp och backstugor. Restaurering pågår av Åremma damm och kvarnbyggnad.

ÖSTRA FRÖLUNDA HEMBYGDSFÖRENING

Hid yttre, 510 60 ÖVERLIDA.

Ordf. Margret Johansson, v. ordf. vakant, sekr. Lena Rubesved, kassör Eva Passgård.

Hembygdsstuga Hulkeshult, ca. 4 km från Östra Frölunda.
Arrangemang: midsommarfirande och skördefest.
Torpinventering pågår.

MARKS HÄRAD

BERGHEMS HEMBYGDSFÖRENING

c/o kassör, Bäckängsv. 14, Berghem, 511 02 SKENE.

Ordf. Allan Carlsson, v. ordf. Bertil Axelsson, sekr. Dagmar Axelsson, kassör Bertil Folkesson.

Hembygdsspark belägen i Berghem.

FRITSLA NATURSKYDDSFÖRENING

c/o ordf. Sandklintsv. 2, 510 20 FRITSLA.

Ordf. Sven Svensson, v. ordf. Kenneth Persson, sekr. Lars-Åke Andersson, kassör Williard Wernblom.

Hembygdsstugan Hallen belägen ca 400 m öster om Fritsla kyrka.

Arrangemang: valborgsmässofirande, tipspromenad, "känn din bygd promenader". Inventering av bebyggelsen i Skephult pågår samt insamling av dialektord.

HAJOM HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Nyhagen, Hajom, 511 02 SKENE.

Ordf. Lennart Andersson, v. ordf. Sven Möllerström, sekr. Britt-Marie Nilsson, kassör Karl Hermansson.

Arrangemang: teaterkväll, valborgsmässofirande, gökotta, midsommarfest, slåttermåll, friluftsgudstjänst och skördefest. Torp- och bebyggelseinventering pågår.

HORREDS HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Hasselkärrsv. 1, 510 10 Horred.

Ordf. Per Sandlund, v. ordf. vakant, sekr. Birgit Karlsson, kassör Folke Bengtsson.

Kilastugan, 2 km från Horreds kyrka. Gammal kvarn i Istorp. Ryggåsstuga i Öxnevalla. Stenmangel i Horred.

Arrangemang: midsommarfirande och sockenvandringar.

Torpinventering slutförd i Horred, påbörjad i Istorp.

HYSSNA HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Björsåker, 510 22 HYSSNA.

Ordf. Arne Arnell, v. ordf. Jonas Karlsson, sekr. Bengt Johansson, kassör Karl Asserlund.

Hembygdsstuga vid Surteån väster om Hyssna gamla kyrka.

Kulturhistorisk inventering av byggnader, naturmiljöer m.m. pågår.

KINNA HEMBYGDSFÖRENING

Box 104, 511 00 KINNA.

Ordf. Knut Karlsson, v. ordf. Lennart Larsson, sekr. Ingegerd Stömme, kassör Karl Ottosson.

Hembygdsgårdar, sågbyggnad, kvarn och dansloge belägna i Mariebergsparken. Vägskyltning finns från Esso bensinstation.

Arrangemang: tipspromenad, valborgsmässa- och midsommarfirande och dragspelsstämma. Utställningar, torpinventering. Påbörjat dokumentation av foto från gamla Kinna. Folkdanssektion med verksamhet varje vecka.

KINNARUMMA HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Fagerhult Mellomgården, 515 00 VISKAFORS.

Ordf. Valter Ekelund, v. ordf. Nils-Olof Olofsson, sekr. Henry Isacson, kassör Sven-Åke Svensson.

Hembygdsstuga belägen vid Viskafors skola, infarten vid Fritslavägen.

Arrangemang: gökotta, friluftsgudstjänst, sillsexa och öppet-hus.

Torpinventering pågår.

SEGLORA HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Seglora, 515 00 VISKAFORS.

Ordf. Valborg Gustavsson, v. ordf. Gillis Sörling, sekr. Berit Karlsson, kassör Inger Bengtsson.

Seglora gamla prästgård belägen 300 m från Seglora kyrka.

Arrangemang: gökotta, midsommarfest, husförhör, grötagille, friluftsgudstjänst och kyrkkaffe. Utställningar, fotoinventering samt katalogisering pågår.

SKENE-ÖRBY HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Varbergsv. 41, 511 02 SKENE.

Ordf. Brita Carlsson, v. ordf. Gunnar Karlsson, sekr. Gustav Larsson, kassör Axel Hedih.

Assberg-Baskagården belägen ca 1 km öster om Skene kyrka. Anjougårdens krukmakeri, ca 500 m från Skene kyrka.

Arrangemang: valborgsmäsofirande och julmarknad.

Uppteckning av torp och stugor i samarbete med IF Trasten.

SURTEBY-KATTUNGA HEMBYGDSFÖRENING

Box 5, 510 13 BJÖRKETORP.

Ordf. Hjördis Carlsson, v. ordf. Uno Wenander, sekr. Annie Andersson, kassör Bo Davidsson.

Hembygdsstugan belägen vid R 41 vid järnvägsstationen.

Arrangemang: midsommarfest, julmarknad, gökotta och friluftsgudstjänst.

Torpinventering slutförd.

SÄTILA HEMBYGDSFÖRENING

Box 1, 510 21 SÄTILA

Ordf. Solveig Thorilsson, v. ordf. Alrik Skarin, sekr. Maj-Britt Ohlsson, kassör Karl-Erik Eriksson.

Smedja belägen vid Strömma ca 3 km från Sätila kyrka åt Rävlanda.

Arrangemang: valborgsmässa-, midsommarfirande, gökotta, kyrk- och torpvandring och tipspromenader. Två studiecirkel pågår samt inventering av arkivet.

ÖXABÄCK HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Björkgränd 1, 511 00 KINNA.

Ordf. Kjell Olovsson, v. ordf. Elis Jonasson, sekr. Ingemar Johansson, kassör Inger Andersson.

Hembygdsstuga belägen vid kyrkmuren.

Arrangemang: valborgsmässa-, midsommarfirande och tipspromenader.

Torpinventering pågår.

ÖXNEVALLA J.U.F. AVD.

510 10 HORRED.

Ordf. Bertil Nilsson, v. ordf. Kent Eliasson, sekr. Urban Arnell, kassör Kjell Hult.

Hembygdsstuga belägen ca 700 m från vägen Kungsäter–Horred.

REDVÄGS HÄRAD

BLIDSBERGS HEMBYGDSFÖRENING

Box 78, 520 24 BLIDSBERG.

Ordf. Gustaf Bjälming, v. ordf. Assar Lundkvist, sekr. Harald Filipsson, kassör Allan Johansson.

Hembygdsstugor belägna 100 m norr om kyrkan.

Museet beläget ca 200 m norr om kyrkan.

Arrangemang: torpvandringar.

Torpinventering slutförd. Studiecirkel planerad till hösten.

DALUMS HEMBYGDSFÖRENING

Brännebo Dalum, 520 24 BLIDSBERG.

Ordf. Eric Claesson, v. ordf. Artur Filipsson, sekr. Rickard Andersson, kassör Monica Enander.

Hembygdsstugan belägen i Dalums samhälle vid R 46.

Arrangemang: torpvandring, slåttergille, utflykter samt trivselkvällar. Torp- och fornminnesinventering pågår samt studiecirkelverksamhet.

HÖSSNA HEMBYGDSFÖRENING

c/o sekr. Lilleskogen, Hössna, 523 00 ULRICEHAMN.

Ordf. Harald Knutsson, v. ordf. vakant, sekr. Anna-Lena Hultman, kassör Anita Andersson.

Hembygdsstuga belägen vid kyrkan.

Arrangemang: föredragskväll, torpvandring, bussresa, mysafton och hembygdsdag.

Fornminnesinventering pågår.

KÖLABY HEMBYGDSFÖRENING

Trädet, 520 24 BLIDSBERG.

Ordf. vakant, v. ordf. Gunnar Josefsson, sekr. Eva-Lisa Törnqvist, kassör Rune Franzén.

Hembygdsstuga med gravfält belägen vid norra utfarten från Trädet, R 46.

Arrangemang: valborgsmässa-, midsommar-, julfirande, trivselkvällar och torpvandringar.

Torpinventering pågår samt studiecirkelverksamhet.

LIAREDS HEMBYGDSFÖRENING

523 00 ULRICEHAMN.

Ordf. Mats Svensson, v. ordf. Lars Johansson, sekr. Laila Asplund, kassör Henrik Isaksson.

Slöjdsal i skolan vid Liareds kyrka samt ladugård i Ubbholmen 300 m NNV om kyrkan.

Arrangemang: grötfest och trivselkvällar med bl.a. föredrag och filmvisning. Torpvandringar.

Inventering av öde boplatser pågår.

STRÄNGSERED OCH GULLEREDS HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Stigared, Gullered, 523 00 ULRICEHAMN.

Ordf. Nils Larsson, v. ordf. Bertil Johansson, sekr. Nils Lidén, kassör Arne Axelsson.

Hembygdsstuga finns ej.

Arrangemang: torpvandringar.

Torpinventering pågår.

TIMMELE HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Annestorp Timmele 6017, 523 00 ULRICEHAMN.

Ordf. Karin Johansson, v. ordf. Anders Neuman, sekr. Margareta Engqvist, kassör Jan-Erik Johansson.

Hembygds gård belägen 200 m söder om Timmele kyrka.

Arrangemang: Tipspromenader, folkleksafton, hembygdsfest, husförhör och torpvandringar. Gårdsinventering samt iordningställande av fornminnen pågår.

VEDENS HÄRAD

BREDAREDS HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Frugården, Pl. 8835, Bredared, 505 90 BORÅS.

Ordf. Åke Magnusson, v. ordf. Gunnar Gustavsson, sekr. Ann-Mari Ödvall, kassör Bertil Gustavsson.

Hembygdsstuga samt föreningslokal i bygdegården.

Arrangemang: valborgsmässofirande, luciafirande.

Torpinventering pågår.

HEDAREDS BYALAG

c/o ordf. Skogstorp, 502 77 HEDARED.

Ordf. Thure Andersson, v. ordf. Göran Samuelsson, sekr. Bengt Andersson, kassör Nils-Göran Nilsson.

Sockenstuga belägen – Wemmenhultsvägen, infart vid ICA affären i Hedared.

Arrangemang: gökotta, friluftsgudstjänst och slättergille.

Torpinventering pågår.

FRISTAD FOLKHÖGSKOLA

513 00 FRISTAD

Rektor Elna Hessel, v. ordf. Tage Alänge.

Lantbruksmuseum inom folkhögskolans område.

Arrangemang: öppet-husdag. Studiecirkelverksamhet.

FRISTAD HEMBYGDSFÖRENING

Box 5, 513 00 FRISTAD

Ordf. Waldemar Johannesson, v. ordf. Stig Flyckt, sekr. Folke Andersson, kassör Göran Bördin.

Två ryggåsstugor belägna utmed riksvägen.

Arrangemang: körsång, musik, majbrasa, valborgsmässofirande och vandringar i bygden.

Studiecirkelverksamhet samt utger årsbok "Fristadbygden". 10-årsjubileum 1984.

SANDHULTS HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Pl. 119, 510 40 SANDARED.

Ordf. Karl Sandin, v. ordf. Sven Nyman, sekr. Hugo Benjaminsson, kassör Bertil Rudemalm.

Hembygdsstuga belägen 2 km från Sandhult mot Borås samt f.d. Nordtorp skola, ca 11 km från Borås.

Arrangemang: hantverksdag, valborgsmässo-, midsommarfirande samt ostmässa. Utställningar och studiecirkelverksamhet.

Torpinventering pågår.

VÄNGA HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Skolåsen Vänga, 513 00 FRISTAD.

Ordf. Bo Englund, v. ordf. Margareta Hjalmarsson, sekr. Birgit Samuelsson, kassör. Josef Svensson.

Hembydsgårdar belägna vid Vänga f.d. skola, 1 km norr om Vänga kyrka utmed R 42.

Arrangemang: hantverksdag (vart tredje år), Ferlin-afton och hembygdsvandringar. Studiecirkelverksamhet.

Iståndsättande av gamla stenbron vid R 42.

ÅS HÄRAD

BRÄMHULTS HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Vävarg. 23, 510 54 BRÄMHULT.

Ordf. Roland Persgården, v. ordf. Dag Henriksson, sekr. Anna-Lisa Nilsson, kassör Inge Kihl.

Arrangemang: visafton, torppromenad, gröttfest, allsångsafton, utflykter, i-ordningställt en klövjestig, utgrävning av varggrop. Studiecirkelverksamhet pågår.

GINGRI HEMBYGDSMUSEUM

med Skarbrostugan belägen ca 1,5 km från Fristad kyrka mot Rångedala.

GROVARE-FÄNNESLUNDA HEMBYGDSFÖRENING

Ordf. Lennart Lövgren, v. ordf. Per Stawåsen, sekr. Bernt Sandström, kassör Gustav Rydén.

Hembygdstuga belägen 2 km väster om Fänneslunda gård.

Arrangemang: resor och studiebesök.

Torpinventering pågår.

SÖDRA VINGS HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Sjöbredared, 516 00 DALSJÖFORS.

Ordf. Märtha Gustafsson, v. ordf. Erik Andersson, sekr. Cissi Sigurdsson, kassör Bengt Samuelsson.

Hembygdstugor belägna vid Tolkabro – vägkorset till Hökerum.

Arrangemang: loppmarknad, friluftsgudstjänst, filmvisning, växtfärgningskurs och torpvandring.

Torpmärkning och företagsdokumentation utförd.

TOARPS HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Bryngelsgatan 2, 516 00 DALSJÖFORS.

Ordf. Sture Buller, v. ordf. Fredy Gustavsson, sekr. John Sonnert, kassör
Arne Danielsson.

Hembygdsstuga belägen i Hjortryd.

Arrangemang: bussutflykt. Dokumentation av samlingarna avslutad.

ÄSPERED HEMBYGDSFÖRENING

c/o ordf. Hägnagärdet, 516 00 DALSJÖFORS.

Ordf. Kerstin Follin, v. ordf. Claes Westfeldt, sekr. Stig Gustavsson, kassör
Gösta Wahlgren.

Kvarn, ramsåg och handelsbod belägna i Sjötorp.

Skyltar finns från affären i Äspered och missionshuset Gullestorp.

Arrangemang: midsommarfest, slättergille, höstmarknad samt julmarknad.

Torpinventering pågår.

BORÅS

I 15/Fo 34 MUSEUM

Box 852, 501 15 BORÅS

Ordf. Fj. Henriksson.

HEMBYGDSFÖRENING WESTERGYLLEN

Box 574, 501 08 BORÅS.

Ordf. Yngve Källqvist, v. ordf. Gunvor Pettersson, sekr. Ingegerd Andersson,
kassör. Lars-Gunnar Wilkner.

Arrangemang: midsommarfirande och parklekar.

Folkdans- och gammaldanskurser. Vävstuga för föreningsmedlemmar.

BORÅS HEMBYGDSGILLE

Druveforsvägen 29, 502 56 BORÅS.

Ordf. Roland Birgersson, v. ordf. Stig Larsson, sekr. Berit Johansson, kassör
Gun Haglund.

Arrangemang: dansuppvisningar, kurser i folk- och gammaldans. Veckosluts-
kurser i Västgötadanser.

VIAREDS NATUR- OCH HEMBYGDSFÖRENING

Ordf. Lars Joelsson, v. ordf. Ann Gabre, sekr. Maj-Britt Gunther, kassör Sven
Gustavsson.

Arrangemang: folkdans- och gammaldanskurser samt parklekar.

ULRICEHAMN

ULRICEHAMNS HEMBYGDSFÖRENING

c/o Ulricehamns museum, Jägarg. 1, 523 00 ULRICEHAMN.

Ordf. Meje Josefson, v. ordf. Åke Rydberg, sekr. Carola Östmark, kassör Sten Josefson.

Hembygdsföreningens samlingar jämte stugor överlåtna till Ulricehamns kommun år 1972, och Ulricehamns museum förvaltar nu samlingarna.

Arrangemang: stadsparksfest och ridvägsinventering.

BRUNNS HEMBYGDSFÖRENING

Munkhättan, Brunn, 523 00 ULRICEHAMN.

Ordf. Anna-Lisa Carlsson, v. ordf. Bengt Carlsson, sekr. Urban Agelius, kassör Tore Karlsson.

Hembygdsstuga belägen 1 km söder om Brunns kyrka.

Arrangemang: friluftsgudstjänster. Kulturminnesinventering.

DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING

har till uppgift att inom häraderna Bollebygd, Gäsene, Kind, Mark, Redväg, Veden och Ås samt Borås och Ulricehamn bedriva och befrämja kulturminnesvård, museal verksamhet, speciellt inom det textila området.

Stöd oss i vår verksamhet genom att bli medlem. Medlemskap berättigar bl.a. till Föreningens årsbok och till fri rådgivning rörande konst och antikviteter. Årsavgiften är f.n. 50 kr.

